

**T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**OSMANLILAR ZAMANINDA KERKÜK AYANLARI
(1869-1918)**

AHMED AYAD EMAD ULDEEN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR- 2022

©2022- Ahmet AYAD EMAD ULDEEN

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLILAR ZAMANINDA KEREKÜK AYANLARI
(1869-1918)

KIRKUK AYAN IN THE OTTOMAN TIME (1869-1918)

Ahmet AYAD EMAD ULDEEN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç.Dr. Hasan KARAKÖSE

KIRŞEHİR-2022

KABUL VE ONAY

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı yüksek lisans öğrencisi, **Ahmet AYAD EMAD ULDEEN** tarafından hazırlanan "*Osmanlılar Zamanında Kerkük Ayanları (1869-1918)*" 11.08.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği/oyçokluğu ile **YÜKSEK LISANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman..... (İmza)

Doç.Dr. Hasan KARAKÖSE

Üye.....(İmza)

Prof. Dr. Veli ÜNSAL

Üye.....(İmza)

Doç.Dr. Kayhan ATİK

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

.../.../2022

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Hüseyin ŞİMŞEK

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Teziminyıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../2022

Ahmet AYAD EMAD ULDEEN

ÖZET

OSMANLILAR ZAMANINDA KERKÜK AYANLARI (1869-1918)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan:

Ahmet AYAD EMAD ULDEEN

Danışman: Doç.Dr. Hasan KARAKÖSE

2022

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Jüri

.....

.....

.....

Tez çalışmamızda Osmanlı Döneminde Kerkük Ayanlari (1869-1918) Konusu bütün yönleriyle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tez çalışmamız Özet (Abstract) Giriş, Üç Bölüm, Sonuç, Kaynaklar ve Eklerden oluşmaktadır. Giriş Bölümü 'nde öncelikle tezin konusu, yöntemi ve Osmanlı Döneminde Kerkük Ayanları ortaya koyan ana kaynaklar ve araştırmalar hakkında bilgi verilerek, bunların tez çalışmasına olan katkıları belirtilmiştir. Ardından çalışmanın Birinci Bölümü 'nde "Kerkük Tarihi ve Kültürel Uzantısı" başlığı adı altında, çalışma mekânı Kerkük şehrine gelen bir bakış ve şehrin içinden geçtiği tarihleri içeriyordu. Ayrıca Kerkük şehrinin en önemli simge yapılarını öğrenirsiniz. Aynı zamanda Osmanlı Devleti' nin döneminde şehrin fethi, kurdukları idari yapı ve idari haritası ele alınmaktadır. İkinci Bölümde Osmanlı döneminde Kerkük ileri gelenlerinin sosyal ve kültürel hayatı başlığını taşımaktadır. Bu çalışmada şehrin sosyal ve tarihi hayatına değinilmektedir. Şehirde önce eğitim kurumları, yâni medreseler, mektepler ve kütüphaneler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

ABSTRACT

KIRKUK AYAN IN THE OTTOMAN TIME (1869-1918)

M.Sc.Thesis

Advisor : Doç.Dr.Hasan KARAKÖSE

2022

Kırşehir Ahi Evran University, Graduate School Of Social Sciences

History Department

Jury

.....

.....

.....

In our thesis, the subject of Kirkuk Ayans (1869-1918) in the Ottoman Period has been tried to be revealed in all its aspects. Our thesis consists of Abstract, Introduction, Three Chapters, Conclusion, References and Appendices. In the Introduction Section, firstly, the subject of the thesis, the method and the main sources and researches that revealed the Kirkuk Ayans in the Ottoman Period were given and their contributions to the thesis study were stated. Then, in the first part of the study, under the title of "Kirkuk History and Cultural Extension", the study space included a view of the city of Kirkuk and the history of the city. Also learn about the most important landmarks of Kirkuk sherry. At the same time, the conquest of the city in the period of the Ottoman Empire, the administrative structure they established and its administrative map were examined. In this article, he talked about the social and historical life of the city. The previous Educational Institutions in the city, namely Madrasahs, Schools and Libraries, were tried to be revealed.

ÖNSÖZ

(1918-Tez çalışmamızda Osmanlı Döneminde Kerkük Ayanları (1869konusubütün yönleriyle ortaya konulmaya yöntemi ve Osmanlı ,konusu çalışılmıştır. Giriş Bölümü 'nde öncelikle tezin aynaklar ve araştırmalar hakkında bilgi k ana koyan nı ortayaAyanları Kerkük döneminde çalışmanın Birinci Ayrıca . verilerek, bunların tez çalışmasına olan katkıları belirtilmiştir Bölümü 'nde "Kerkük Tarihi ve Kültürel uzantısı" başlığı adı altında, çalışma mekânı Kerkük içeriyordu. Ayrıca Kerkük şerinin süreci tarihi iğihrin içinden geçtşehirine gelen bir bakış ve şe ulanın fethi, kurrOsmanlı Devleti' döneminde şeh.eceksinizen önemli simge yapılarını öğren vesosyal Kerkük ileri gelenlerinin döneminde Osmanlı bölümde idari yapı incelenmiştir. İkinci yaşantıya hayatı başlığını taşımaktadır. Bu yazımızda şehrin sosyal ve tarihi kültürel ektepler ve eğitim kurumları yani medreseler ve m önceki Şehirde bulunan ..değ inilmektedir ve medya Kütüphaneler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Kerkük şehrinde kültür Bölümde kurumlarından bahsederek kültürel yaşamını başlıkları altında işlenmiştir. Üçüncü ün ileri gelenlerine ve şahsiyetlerine odaklanmış ve din 'Osmanlı Dönemi Kerkük tüccar olarak adamları, öğretmenler, memurler, askerler, ordu subayları, alıcılar, yazarlar ve kısımlarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Tarih Bölüm Başkanı Prof. Dr. Vali Ünsal'a Yüksek lisansımın başlangıcından bu yana birçok engelin üstesinden gelmedeki büyük desteği ve yardımı için teşekkür ederim.

Daima minnettar kalacağım fikir ve uyarılarıyla beni aydınlatan, yeni ufuklar açan, mânevî katkılarıyla bana her zaman destek olan Iraklı kıymetli hocalarım Prof. Dr. Ali Şakir Ali ve Dr. Wameedh Sarhan Dheyab'a da içtenlikle teşekkür ederim. Prof. Dr. Falah Hassan Al-Asadi'ye de teşekkür ve takdirlerimi sunarım.

Eğitim hayatım boyunca bana gösterdikleri destek ve yardımlarından dolayı eşim Adyân HALİD ABDÜRREZZAK ve aileme şükranlarımı sunarım.

Bitirmeden önce Irak'taki Nâdî el-Ihâu' et-Türkmânî idaresine teşekkür ediyorum. Yönetim Kurulu Başkanı Dr. Farouk Abdullah Berri'ye de teşekkür ve takdirlerimi sunuyorum... Al-Mustansiriya Üniversitesi Merkez Kütüphanesi personeline teşekkür ediyorum.

Son olarak; tezimle ilgili olarak arşiv ve siciller üzerinde çalışırken, her türlü kolaylığı sağlayan Ankara ve İstanbul'da bulunan Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi yetkililerine ve çalışanlarına da müteşekkir olduğumu ifade etmek isterim.

Tezin okunmasında, incelenmesinde her türlü nezaketi, çabaları, özeni ve değerli bilimsel rehberliği için, yüksek lisans çalışmasının başından beri birçok zorluğun üstesinden gelmeme yardım etmenin yanı sıra, çalışmalarım da bana her türlü desteği veren değerli hocam ve danışmanım Sayın Doç. Dr. Hasan KARAKÖSE'ye teşekkürlerimi sunarım.

KIRŞEHİR 2022

Ahmet AYAD EMAD ULDEEN

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ.....	IV
GİRİŞ.....	1
ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ.....	1
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	1
ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

KERKÜK TARİHİ VE MEDENİYETİ

1. Kerkük Şehrine Genel Bakış.....	5
1.1. Kerkük İsminin Aslı	5
1.2. İlk Çağlardan İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Kerkük Tarihi.....	7
1.3. Osmanlılar zamanında Kerkük	12
1.4. Kerkük Kentindeki Arkeolojik Alanlar	17
1.5 Kerkük Şehrinin İdari Yapısı	25
1.6 İdâri Teşkilât Olarak Kerkük Şehri	27
1.7 Kerkük Sancağı'na Bağlı Diğer İlçele:	30

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİNDE KERKÜK İLERİ GELENLERİNİN SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATI

1. Sosyal Hayat	31
2.1. Türkmen	32
2.2. Kerkük şehrinde Türkmen aşiretleri.....	37

2.3. Kerkük Aileleri.....	41
2.4 Kerkük Şehir Halkının Osmanlı Devleti'ne Karşı Tutumu	50
2.5. Kültürel Hayat.....	53
2.5.1. el-Ketâtîb.....	53
2.5.2. Dini Okul.....	61
2.5.3 Kerkük'teki Okulların Gelişimi	58
2.5.4. Kütüphane, Matbaacılık ve Gazetecilik	72

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİNDE KERKÜK'ÜN İLERİ GELENLERİ

3. İleri Gelenleri.....	71
3.1. Din Adamları ve Öğretmenler	72
3.2. Ordu subayları ve askerleri	91
3.3. Şairler, Yazarlar ve Entelektüeller.....	92
3.4. Çalışanlar	104
3.5. Tüccar	106
SONUÇ.....	113
KAYNAKÇA.....	115
EKLER.....	125
ÖZGEÇMİŞ.....	137

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Konusu bütün yönleriyle ortaya konulmaya (1918-Osmanlı Döneminde Kerkük Ayanları (1869 çalışılmıştır. Tez çalışmamız Özet (Abstract) Giriş, Üç Bölüm, Sonuç, Kaynaklar ve Eklerden tezin konusu, yöntemi ve Osmanlı Döneminde oluşmaktadır. Giriş Bölümü 'nde öncelikle Kerkük Ayanları ortaya koyan ana kaynaklar ve araştırmalar hakkında bilgi verilerek, bunların tez çalışmasına olan katkıları belirtilmiştir. Ardından çalışmanın Birinci Bölümü 'nde "Kerkük antısı" başlığı adı altında, çalışma mekânı Kerkük şehrine gelen bir bakış ve Tarihi ve Kültürel uz şehrin içinden geçtiği tarihsel içeriyordu. Ayrıca Kerkük şehrinin en önemli simge idari yapılarını öğrenin. Aynı zamanda Osmanlı Devleti' nin döneminde şehrin fethi, kurdukları yapı ve idari haritası ele incelenmiştir. İkinci Bölümde Osmanlı Döneminde Kerkük ileri gelenlerinin Sosyal ve kültür hayatı başlığını taşımaktadır. Bu yazımızda şehrin sosyal ve tarihi dreseler, Mektepler ve yaşamına değiniyordu. Şehirdeki önceki Eğitim Kurumları, yâni Me Kütüphaneler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Kerkük şehrinde kültür ve medya kurumlarından bahsederek kültürel yaşamını başlıkları altında işlenmiştir. Üçüncü Bölümde odaklanmış ve din Osmanlı Dönemi Kerkük' ün ileri gelenlerine ve şahsiyetlerin adamları, öğretmenler, memurler, askerler, ordu subayları, alıcılar, yazarlar ve tüccar olarak kısımlarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Kerkük şehrinin Mezopotamya'nın kuzey bölgesinde var olan en eski şehirlerden biri olduğu ortadadır. Çalışmamız sayesinde, şimdi tartışacağımız birkaç önemli sonuca vardık. Bu sonuçlar şunları içerir:

Mezopotamya'nın tanık olduğu antik çağda Kerkük şehrinin ortaya çıkışı büyük ve önemli bir rol oynamıştır, Birçok krallık ve devlet onu hakimiyeti altına almak için mücadele etmiştir. Kerkük şehrinin önemi, modern Assur döneminde, Assur devletinin doğu ve güneydoğusunu temsil eden önemli bir bölgenin merkezi haline gelmesiyle ortaya çıkmıştır.

Kerkük şehri üzerindeki ihtilaf, modern tarihte Osmanlı Devleti ile Safevi İmparatorluğu arasında tekrar önemli bir hakimiyet mücadelesi halini aldı. Kerkük şehri, 4 Mayıs 1516'da Osmanlı ordusu ile Safevi ordusu arasındaki Kara Dedde Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğine girdi.

Osmanlı Devleti'nin Kerkük şehrine olan ilgisi tesadüfi değildi, Bu ilgi, daha çok kentin coğrafi, tarihi ve kültürel özellikleriyle ilgilidir. Kerkük şehri, Osmanlı Devleti'nin İran tehdidine karşı savunma ve koruma hattını temsil eder. Ayrıca, geniş tarım arazisi, bol su ve en önemlisi petrol olan endüstriyel minerallerin (hammaddelerin) gibi önemli maddi unsurlarının mevcudiyetini içermektedir. Konumunun yanı sıra kuzey ve güney Irak'ı birbirine bağlayan bir ticaret yoluna da sahiptir.

Kerkük şehri Osmanlı padişahlarından büyük ilgi gördü, Bunun nedeni, şehirde yaşayanların çoğunluğunun Türkmen ve Türk kökenli olmasıdır. Yakın zamana kadar Kerkük şehrinde Türk dili hakimdi ve hatta içindeki bölge ve yerlerin isimleri bile Türkçeydi, Kerkük şehrinde Türkmen ailelerin bulunması, burayı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki karar alma merkezine yakın hale getirdi.

Kerkük'ün ileri gelenleri , Kerkük'ün kültür, refah ve kalkınma açısından büyük bir şehir olmasında önemli rol oynamışlardır, Eğitime olan ilgileri, dini ve modern okulların kurulması, şehirde kültürün gelişmesi için önemli bir zemin oluşturmuştur. Kerküklülerin Osmanlı uygarlığı ve kültürünü pekiştirmeye çalışması, Osmanlı Devleti ile Kerkük kenti arasındaki uygarlık, kültür ve din arasındaki ilişkiyi çok açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Çalışmamızda Osmanlı Devleti'nin ve Osmanlı padişahlarının, şehirlerin eğitiminde gerekli gördükleri başta dini ilimler ve şeriat konularına olan dini ilgisine dikkat çekiyoruz, Bu durumda, Osmanlı padişahlarının birçoğunun din adamlarına yaklaşma ve onları devlette yüksek mevkilere alma politikası izlemesine neden olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Kerkük'ün ileri gelenleri ve din adamlarının şehir hayatında ve toplum üzerinde önemli bir sosyal rolü vardı, Din adamları, dinin yayılması ve geliştirilmesi, eğitimi ve insanların sosyal sorunlarıyla ilgilenme yoluyla toplumun direğini temsil etmektedir. Osmanlı döneminde şehir halkı ile devlet idaresi arasındaki bağ dini içerikli olmasının yanında, Kerkük'ün ileri gelenlerinin rolünün din adamlarının oynadığı rolle sınırlı olmadığını, Kerkük şehrinde ticaret, sanat, sanayii,ziraat gibi birçok alanda ortaya çıktığını vurgulamak gerekir. Kerkük'te Osmanlı Devleti'nin birçok bölgede yaptığı savaşlarda yararlandığı Osmanlı ordusunda önemli rol oynayan birçok askeri lider de bulunmaktadır, Bu askeri liderlerin rolü, Osmanlı Devleti içinde görev yapmakla da sınırlı değildir. Bu görevler daha fazlasını da içermekte ve hatta Irak

devletinin ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasındaki önemli rollerine de dikkat öekmek isteriz.

Kerkük şehrinin ileri gelenlerinin diğer alanlardaki rolüne de atıfta bulunuyoruz, Kerküklü olup da kendini yetiştirmiş tıp, edebiyat ve şiirde ünü başka bölge ve şehirlere yayılmış mühim simalar da vardır. Bu durum Kerkük şehrini, Osmanlı şehirlerindeki birçok önemli işte devlet memurları için bir kaynak ve fabrika haline getirmiştir.

Son olarak, kitapların, matbaaların ve kütüphanelerin oynadığı büyük rolü ve Kerkük şehrinde ortaya çıkan ve Kerkük toplumunun ve kültürünün önemli ölçüde rafine edilmesine yardımcı olan gazete ve dergilerin yayınlanmasının önemini vurgulamak gerekir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KERKÜK TARİHİ VE MEDENİYETİ

1. Kerkük Şehrine Genel Bakış

Kerkük, Mezopotamya’da bulunan ve tarihte büyük önem taşıyan diğer şehirlerle birlikte en önemli şehirlerden biri olarak kabul edilir.

Şehrin ekonomik ve ticari öneminin yanı sıra antik çağlardan orta çağ boyunca ve günümüze kadar önemi, sahip olduğu farklı coğrafyadan kaynaklanmaktadır.¹

Ayrıca Kerkük şehrini birçok eski tarihi kaynakta önemli kılan unsurlardan biri de içinde petrolün bulunmasıdır. Topraklarının büyük miktarlarda petrol ve diğer endüstriyel elementleri içerdiği bilinmektedir. Kerkük, Irak’ın en yüksek petrol üretim merkezlerinden biridir.²

Kerkük şehri farklı coğrafi sınırlara sahiptir. Irak’ın kuzeyinde yer alan Kerkük, kuzeyde Erbil şehri, güneyde Salahaddin şehri ile sınır komşusudur, Doğu tarafında Süleymaniye şehri, batı tarafında Musul (veya Ninova) yer almaktadır.³

Kerkük, büyük miktarda petrolün bulunmasından dolayı, Irak’ta ilk sıralarda yer alan önemli şehirlerden birisi olarak kabul edilir. Diğer taraftan Irak’ın Avrupa, Asya ve Afrika’nın kara ve hava yollarının geçiş güzargahlarında olması, Kerkük şehrini Orta Doğu’daki mühim stratejik önemli şehirlerinden biri yapmaktadır. Bu ayrıcalıklı konum, şehri Orta Doğu için önemli bir stratejik yerleşim merkezi haline getirmektedir.⁴ Çünkü Irak dünyanın üç kıtası olan Asya, Avrupa ve Afrika arasında önemli bir kara koridorunda bulunmaktadır.

¹ Alâü’s-Saffar (2007), Türkmen, Irak, Kerkük, Bağdat: Menşûrâtü’l- Müesseseti’l-Muhtar li’d-Tıbbâti ve’t-Tercümeti ve’n-Neşri, 41.

² Bâkır ve Sefer, Tâhâ ve Fuad,(1965), el-Mürşidü ilâ Muvâtını’l-Âsâri ve’l-Hadârati, er-Rihletü’r-Râbia, (Bağdat - Kerkük - Süleymaniye),Bağdat, Dâru’l-Cumhuriyyeti li’d-Tıbbâti, 8.

³ Şefik Haydar,(2012), Atlasü’l-Irak ve’l-Kevnü’l- Arabiyyi ve’l-Alem, Dâru’l-Merîhi li’l-Ulûm, Bağdat: 22.

⁴ Alâü’s-Saffar ve Abdürrezzak en-Nedâvî, 41.

1.1 Kerkük isminin Aslı

Kerkük Kelimesinin Aslı

Tarihçilerin ve araştırmacıların herhangi bir bölge veya şehri incelerken, tarihî süreç içinde yerleşim yerinin adının kökenini ve varsa isimdeki değişikliği bilmeleri gerekir. Kerkük, eski tarihi süreç içinde Irak'ın kuzeyinde önemli yere sahip olan şehirlerden birisidir. Tarihçiler, tarih boyunca Kerkük şehrinin isminin aslı hakkında tartışmışlardır. Kerkük şehrinin Aşağı Zap nehrinin güneyine kadar işgal ettiği yer, *Erbeha* veya *Erâbih* olarak bilinmektedir¹. Bu bilgi Üçüncü Ur Sülalesi'nin (M.Ö.2112-2004) kaynaklarında geçmektedir. Şehrin *Erbeha* veya *Erâbih* ismi bu şekilde Yeni Babil çağına kadar böyle kalmıştır. Erbeha ismi bir Akad adından (ha-arba -uru), Sümer diline geçmiştir. Bu iki kelimededen, birincisi *erbea* (dört) rakamı anlamına, diğer kelime ise *semekü* (balık) manasına gelmektedir. Böylece *Erbeha* veya *Erâbih* ismi *Dört Balık* anlamında olmaktadır². Babilliler de Kerkük ve etraftaki bölgeye *Emnice*³ adını vermişlerdir.

Kerkük'ün en eski ismi M.Ö. iki binli yıllara uzanan, isim olarak Hammurabi dönemine varan ve Urfa'da keşfedilen çivi yazısı tabletlerine kadar varmaktadır. Aynı zamanda Assur devleti kaynaklarında şehir yerleşim yeri, Edid tanrıçasının ibadet merkezi olarak ifade dilmekte ve ayrıca Assurlular Kerkük bölgesini Garmakan olarak anmaktadırlar⁴.

M.Ö. ikinci bin ve ilk binlerde Kerkük Erbeha ve kraliçe şehri anlamına gelen *Leylânî* (*Lîlânî*) isimleri ile de bilinmekte, Hıristiyanlığın birinci çağında ise *Kerha* (*Kürha*) veya *Kerh* (*Kürh*) adları verilmektedir⁵.

Süryani kaynaklarda *Beyt-i Kermâ* ismi *Karhad Beth Slokh* (*Kerhad Beyt-ü Sulh* isminden geldiği belirtilmektedir. Yunan kaynaklarında *Arabhuyus* olarak geçen şehrin ismi, miladi

¹ Parpola,Simo and Porter, Michael,(2001), The Helsinki Atlas of the Neo-Assyrian Period Edited, 6.

² Labat,Rinih,(2004), Kâmûs'l-Alâmât es-Sümeriyye, Bağdad,el-Mecmau'l-İlmiyyi , Terc. el-Birabuna , Velid el-Câdir , Halid İsmail, 297 ; 'İsmail, Halid Selim,(2001),Esmâül-Âdâd fi'l-Müdevvenâtü'l-İrakiyye'l-Kadîme ve'l Müdevvenâtü'l-Büldânü'l-Mücâvira", Musul: Mecâlâtü Beyn'n-Nehrayn, 113-116.

³ Daham, Mahir Hasan Muhammed.(2014),Emsile mine'l-Mebâni'ş-Şâhisa fi Medineti Kerkük min'l-Osmânî, Bağdat: Risâletü Macıstır, Külliyyâtü'l-Bağdât,18.

⁴ Baban, Cemal, (1986), Usûlü Esmâü'l-Müdün ve'l-Mevâkie el,İrakiyye, Bağdad, I.Basım.1/251.

⁵ Daham, 2014:19.

üçüncü yüz yıl Roma haritalarında *Konkun (Concon)*, Batlamiyus coğrafyasında ise *Korhuran* olarak geçmektedir ¹.

Arbakha, Naram-Sin Savaşları'nda Subarto toplumları arasında sayılmıştır, Subartu ülkeleri içinde Diyarbekir ve Suriye'de yer alır ².

Yakup el-Hamevî'nin Erbil ve Dakûk arasındaki Tellü'l-Âl üzerinde bulunan *Kal'at-ü Hasîn* olarak nitelediği mekan *Kerkûk* şehri (*Kerhini*) olarak anılmaktadır³.

Mustafa Cevad , Kerkûk kelimesinde birinci kef harfinin fetha (üstün) ile okunduğunu söyler. Kerkûk isminde Arap harflerinden üç kef harfi bulunmaktadır. Arapça'da böyle isimlere yani bir kelimedede aynı cinsten üç veya daha fazla harflerin olmasına çok nadir rastlanmaktadır. Bu da bize kelimenin Ârî yani “Ârâmî isimlerden olduğunu göstermektedir. Lübnan Dağları'nda bulunan Karak ismi de böyledir. Karak, Şam yolu üzerinde Kerh'e yakın sağlam bir kale ismidir⁴. Bunların her ikisi de Sâmî isimlerden ve aynı manayı ifade eden “kale ve “hısın” anlamına gelmektedirler. Bu kelimeler başka hikaye kitaplarında da geçmektedirler. Kârî Kûk, Kerkûk kelimeleri de böyledir ⁵.

Daha önce bahsedilen isimler arasında Kerkûk'e en yakın olanı Kerhînî'dir. Şehrin (Kerhînî) adının (Kerkûk) olarak değiştirilmesinin, Karakoyunlu Türkmen Devleti döneminde olmuştur. Tarihçi Abdullah bin Fethullah el-Bağdadi, Bağdat hükümdarı olan Muhammed bin Kara Yusuf el-Karakoyunlu'nun biyografisinden bahsetmektedir. Bu bilgiye göre “Babası Yusuf'a itaat etmeyen İskender bin Kara Yusuf, Kerhînî tarafına geçip orasını aldı ve bundan dolayı kimse onun karşısına geçip mücadele etmemiştir.1428'de *Yusuf öldüğünde oğlu Cestâi (Cüftâi) kaçarak Irak tarafına gitti ve Kerkûk eteklerine vardı*” ifadesi yer almaktadır. Bu biyografide şehrin ismi bir defa Kerhina, bir defa da Kerkûk olarak zikredilmiştir⁶

¹ Saatçi, Subhi.(2008), Medinetü Kerkûk ve Hüviyyetühâ el-Umrâniyyeti, İstanbul, Müessesetü Kerkûk,18 -19.

² Ahmed, Cemal Reşid (2002), Kerkûk fi'l-Usûlü'l-Kadîme Erbil: 29.

³ Bağdâdî, ŞihâbüddinEbi Abdullah Yakut b. Abdullah el-Hamevî er-Rûmî Mucemü'l-Büldan, Beyrut: Dârü's-Sâdir, 4/450.

⁴ Alâü's-Saffar,2007: 42.

⁵ Arab Ağa, Fehmi, Mustafa, Muhmmmed, Fazıl,(1957), Mâzâ fi Kerkûk, Kerkûk: Matbaü fi't-Tecvic,6.

⁶ Mecmûatü Bâhisîn,(2013), Kal'atü Kerkûk Abra't-Târihi, Kerkûk: Isdâratü'l-Merkezi'l-Şarkî'l-Evsat li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti't,Türkmâniyyeti, 7.

1.2 İlk Çağlardan İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Kerkük Tarihi

Kerkük , 5000 yılı aşan tarihinin derinliğine kadar uzanan bir şehirdir ve asıl ismi Erbaha'dır¹, Kerkük Mezopotamya'da önemli bir coğrafi alan oluşturan Assur ve Erbil ile birlikte en ünlü antik kentlerden biridir² ,

1923 yılında Kerkük kalesinde bulunan çivi yazılı kitabelere baktığımızda Erbaha şehrinin (şimdiki Kerkük) bağımsız bir devlet veya eski bir devletin merkezi olarak ortaya çıktığını görüyoruz. 1948 yılında yapılan araştırma ve kazılar sonucunda. M.Ö. 2600 yıllarına varan Sümer dönemine ait bakır malzemeler, silahlar ve çanak çömlek bulunmuştur³.

Şehir devletleri çağı olarak adlandırılan Sümer döneminde hanedanların doğuşunun özelliklerinden biri de antik bölgelerde bağımsız şehirlerin varlığıdır. Antik tarihi kaynakları inceleyerek Mezopotamya'nın (Irak) Sümerler döneminde şehir-devlet sistemine hakim olduğunu yani bir takım küçük devletlere bölündüğünü ve her şehrin bir devlet haline geldiğini görürüz. Şehir devletlerinin kendine has bir sistemleri vardı: Erbaha şehri de (bugünkü Kerkük) Sümerler döneminde bağımsız bir şehir devleti olup genişliği ve yapısının zenginliği ile öne çıktığı söylenebilir.⁴

Sümer, Babil ve Assur gibi birçok eski uygarlık ve imparatorluk Erbaha kentine hakim olmuştur. Ayrıca Selevkoslar, Partlar, Sasânîler, ardından Müslüman Araplar, Selçuklular ve Osmanlılar gibi diğer ülkeler de burada hüküm sürmüşlerdir. Şehir, çağlar boyunca devletler ve imparatorluklar arasında pekçok çatışmalara sahne olmuştur⁵.

Erbaha (Kerkük) şehrinin MÖ 3. binyılda Akkadların kontrolüne geçtiği bildirilmektedir⁶. Akkad dönemini temsil eden bir silindir mühür de dahil olmak üzere, Akkad dönemine tarihlenen bazı eserler de bulunmuştur⁷.

Mezopotamya hükümdarları ve kralları, Zağros Dağları sakinlerinin bölgeye yönelik saldırılarına karşı önemli bir savunma kapısı olduğu için çağlar boyunca Erbaha (Kerkük) şehrine sahip çıkmışlardır⁸.

¹- Belâvâli Ali,(2019), İklim-ü-Kerkük el-Müstakil, Kerkük:1/11.

² Alâü's-Saffar,2007: 41

³ Bayraktar, Necmeddin, (2011), Kerkük Beyne'l-Hakikat ve'l-Vâkıat,Beyrut: Dâru'l-Arabiyye ve'l-Mevsûât,1/55.

⁴ Kevseroğlu, Necat,(2019), Kerkük , Bi-aklâmi'r-Rehâleti (1534-1979), Kerkük: 14.

⁵ Belâvâl, 2019:11

⁶ Bayraktar, 2011: 55.

⁷ Deham, 2014:6

⁸ Neccar, Abîr Adnan Yusuf (2011), Erbeha (Kerkük Haliyen), Dirâsâtün, Siyâsiyyetün, Hadâriyyetün (M.Ö. 3500-539), Risâletü Macıstır, Musul: Câmiâtü'l-Musul, Külliyyetü'l-Âdâb,21

Daha sonra Akkad hanedanı Kûtîler (Gûtîler) tarafından saldırıya uğradı ve yıkıldı. Kûtîler, Zagros Dağları'nda yaşayan Berberilere karşı yaptıkları saldırının yol açtığı tahribattan sonra Irak'ın kuzeyine yöneldiler ve bir kültür şehri olan Kerkük onların tercih ettikleri ikâmet yerleri oldu. Kûtîler medeniyet ve kültür tarihinde bir iz bırakmadılar, bazı kaynaklar kendi dönemlerinin ülke tarihinde karanlık bir dönemi temsil ettiğini belirtirler ¹.

Kûtîler Mezopotamya'da ülkenin her yerini kontrol edemedikleri için şehirleri harap etmişler, buralardan çekilip kuzeye yönelmişlerdi. Kûtîler kuzeye çekilince ,güney bölgeleri, kendi kendini yönetmeye başladı. Fakat diğer taraftan Kutilerin egemenliğinin sona ermesi kaosu da beraberinde getirdi. Kabileler arasında siyasi liderlik kazanma mücadelesi ortaya çıkınca, Mezopotamya halkının, hükümdarlıkları nedeniyle Kutilere yönelik büyük düşmanlığı, ülkede mabetlerinin sabote edilmesi, fahiş vergilerin konulması, sosyal, siyasi, ekonomik ve dini sorunlara yol açtı. Nihayet Kûtîler, Sümerler tarafından ortadan kaldırıldı².

Ülkenin batısından bir Sami dalgası geldi ve ülke üzerinde kontrol kurmayı başardı. İlk Babil hanedanının kurucuları olarak Amurriler olarak bilinmektedir. Erbaka (Kerkük) ismi ilk kez tüm ülkeleri tek bir krallıkta birleştirmeyi başaran ünlü kral Hammurabi'nin saltanatı sırasında geçmektedir. Ayrıca Erbaka (Kerkük) şehrinin adı M.Ö.615 tarihli eski el yazmaları kitabelerde de görülmektedir ³. Böylece Erbaka (Kerkük) şehri ve çevresi, Babil krallığı içinde kalmış, daha sonra Hititler'in eline geçtikten sonra bu krallığın idaresi altına girmiştir ⁴.

M.Ö. 1700 civarında, Sami ırkından olmayan Hurriler'in anavatanları Ermenistan idi. Bunlar muhtemelen önemli devletler olarak Mitanni ve Hurri krallıkları dışında bir dizi krallıklar kurdular. Başkentleri, bugünkü Türkları şehri yakınlarındaki Nozi Yurgentip şehriydi. Erbaka şehri, Hurri başkentine yakınlığı nedeniyle ülkenin kuzeyindeki şehirler arasında öne çıkan önemli yerleşim yerlerinden birisi idi.

Hurrilerin kaderi, M.Ö. 1200'den sonra Ermenilerle karışıp Ermeni Dağları'na çekilmeleriyle sona erdi. Assurlular Mitanni ve Hititler'in topraklarına girip, bu topraklara sahip olduktan sonra

¹ Bâkır, Tâhâ, (1986), Mukaddime fi Târihi'l-Hadâratı, Bağdad: 1/407-408/.

².Neccar, 2011: 31-32

³.Bayraktar, 2011: 55.

⁴ Neccar, 2011:38.

Erbaha şehri de Assur İmparatorluğu'nun kontrolüne girdi. **Assur Kralı (Atukitli Nituta el-Ewal), Erbaha** şehrini işgal edip idaresi içine katan ilk Assur kralıdır ¹.

Erbaha şehrinin önemi, Assur Devleti'nin kuzey Assur'daki dağlık bölgeleri kontrol etmesi nedeniyle modern Assur döneminde daha da arttı. Assur devletinin doğu ve güney sınırlarını, kuzeyde ve doğuda Assur devletinin kontrolü dışındaki isyancı bölgelere karşı askeri seferlerin başlatıldığı bir bölgedir ve Assur'un doğu kapısı olarak kabul edilmektedir ² Assur devletine bağlı Erbaha (Kerkük) şehri, Ninova'nın düşmesinden sonra önce güneyden Babiller, daha sonra da doğudan Medlerin hakimiyetine girmiştir ³.

Assur devletinin egemenliği Erbaha kentinde sona ermiş ve yalnızca Mezopotamya'nın kuzey kesimlerini kapsayan Medlerin denetimine tabi tutulmuştur. Bundan sonra Medler ve Keldânî Krallığı'nın saltanatı, Ahameniş Kralı'nın (Cyrus), Medler Krallığı tahtını ele geçirmesiyle sona ermiştir ⁴. Böylece, Erbaha (Kerkük) şehri de dahil olmak üzere Med Krallığı'nın tüm mülkleri Ahameniş Kralı'nın (Cyrus), kontrolü altına girmiştir ⁵.

Büyük İskender'in M.Ö. 331'de Sasani İmparatoru Dara karşısında kazandığı zaferden sonra Erbaha (Kerkük) Büyük İskender'in idaresi altına girmiş ve Büyük İskender'in ölümüne kadar idarelerinde kalmaya devam etmiştir. Büyük İskenderin ölümünden sonra kendisine ait olan topraklar liderleri arasında paylaştırıldı ve Erbaha şehri de Selevkos'un eline geçen topraklar arasındaydı. Selevkos Devleti, Erbaha'yı yeniden inşa etti. Selevkoslar şehri güzelleştirdi,düzenledi, harabe, yıkılmış yerler temizlendi ve şehir bir tepe şeklinde inşa edildi. Selevkos, 65 kuleden müstahkem bir taş duvar ve biri güneybatıdan diğeri kuzeydoğudan iki kapı inşa etti, Selevkosların uzun bir mücadele ve son günlerinde zayıf düşmesinden sonra Partlar, M.Ö. 139 yılında Irak hükümetinin kontrolünü ele geçirmeyi başardılar, Böylece Erbaha şehri de kontrol ettikleri topraklar arasına girdi ⁶.

¹ Bayraktar, 2011: 56

² Neccar, 2011:21.

³ .Bayraktar, 2011: 57.

⁴ Neccar, 2011:61

⁵ . Bayraktar, 2011:58

⁶-Saatçi, Suphi, (2008), Medînetü Kerkük ve Hadâratühâ'l-Umrâniyyeti,İstanbul: Müessesetü Vakfı Kerkük,23-24.

Erbaha şehri, Selçuklu tarihinde uzun bir varoluşa sahip, emirliklerden biri olan Kıpçak Emirliği'nin merkezi oldu. Bundan dolayı, Selçuklu Devleti'nin egemenliğine girmiş ve bir şehir olarak devam etmiştir. 1191 yılındaki düşüşüne kadar Erbaha şehri İlhanlı Devleti'nin kontrolü altındaydı. 1337'de Türkmen devleti Celâyirîliler (Celairiler) kuruldu ve Erbaha (Kerkük) şehri de Celâyirîliler (Celairiler) idaresine katıldı. Moğollar Bağdat'a girene kadar onların egemenliği devam etti ve 1392 civarında Moğollar Dakuk (Tavuk) ve Erbaha'ya girdi, Bir süre sonra ortaya çıkan Karakoyunlu Devleti, Kerkük şehri de dahil olmak üzere Irak'ı yöneten Türkmen aşiretlerinden biri oldu, ardından Irak 1508'de Safevi Devleti'nin egemenliğine girmiş oldu ¹.

Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey, Büveyhîler'in Abbasiler'e karşı uyguladıkları büyük baskıyı ortadan kaldırmak için Abbasi halifesi tarafından yapılan birkaç çağrıdan sonra 1055 yılında Bağdat'a girdiğinde, Büveyhî hükümdarı Rahim'i tutuklamış ve böylece Abbasi halifeliğinin Buveyhi hakimiyetine son vermiştir. Daha sonra Abbasi halifeliğinin askeri işlerini ve ordu komutanlığını devraldı. Kerkük şehri de dahil olmak üzere tüm bölgeleri kontrol altına aldı ve bu alanlarda güvenlik ve düzen üzerindeki kontrolünü genişletti. Bununla da kalmayıp Musul ve Cezire gibi diğer bölgeleri, ardından Basra ve Halep'i ilhak etmeyi başardı. Böylece Tuğrul Bey Irak'ın tek hakimi oldu, Kerkük şehri yaklaşık 63 yıl Büyük Selçuklu Devleti'nin idaresinde kaldı, daha sonra 1118 yılında iktidar Irak Selçuklu Devleti'ne geçti ². Selçuklu Devleti'nde izlenen sistem adem-i merkeziyetçi bir yönetim biçimiydi ve bu yönetimde şehzadelere veya liderlere toprak ve beylikler verilerek her biri yarı bağımsız bir emirlik oluşturmaktaydı. Büyük Selçuklu Devleti içşnde birçok emirlik ve Türkmen devletleri ortaya çıkmıştı ³. Büyük Selçuklu Devleti'nden sonra 1130'da Kerkük şehrini de içine alan Şehrizor kazası, Türkmen emirlerinden Kıpçak Arslan Taş'ın oğlu tarafından hakimiyet altına alındı⁴. Kerkük şehri bu emirliğin merkeziydi ⁵. 1139'da İmadüddin Zengi, Musul'dan Halep'e ve oradan kuzeyde bugünkü Urfa kentine kadar uzanan bölgeleri kontrolü altına almıştı. İmadüddin Zengi, Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından yetiştirilen bir Türk liderinin oğludur. O zamanlar çok ünlü bir Türkmen

¹ Kevseroğlu, 2019:16-20

² Nakîp, Mâhir (2008), Kerkük ve Hüviyyetühâ'l-Kavmiyyeti, Terc. Habib Hermezî, İstanbul: I.Baskı,Musâvât Vakfı, Kerkük, 21.

³ Kevseroğlu, 2019:16

⁴ Saatçi, 2008: 24

⁵ Kevseroğlu, 2019:17

şehzadesi ve savaşçısıydı ¹. Daha sonra Kerkük, Erbil ve Şehrızor bölgesi Erbil Atabekliği'nin hakimiyetine girdi². Erbil Atabekliği, 1144 yılında Zeynüddin Ali Küçük Begtekin tarafından kuruldu, merkezi Erbil şehriydi. Devletin sınırları Harran, Telafer, Sincar, Kerkük ve Tikrit bölgelerine kadar uzanırdı ³. Bu ailenin şehzadelerinin sonuncusu olan Melik Muzafferüddin Kökböri zamanında emirlik güçlü olduğundan, ilişkileri Abbasi Halifeliği'nden etkilenmedi. Muzafferüddin Kökböri'nin saltanatı bölgenin imar açısından kalkınmasına ve refahına büyük katkı sağladı ve kendisi kültür ve sanata büyük ilgi gösterdi ⁴. Bundan sonra Harezmliler Irak'ın birçok bölgesini kontrol ettiler ancak bu kontrol uzun sürmedi. Çünkü Cengiz Han'ın torunu Hülâgû 1258'de Bağdat'ı ele geçirmişti. Bu dönemde Irak'taki durum Budistlerin ve Yahudilerin ülkeyi yönetmeye başlamasıyla daha da kötüleşti ve bu da büyük siyasi sorunlara yol açtı. Daha sonra 1295 yılında Müslüman olan Moğol hükümdarlarından Gazan Han, sosyal, ekonomik ve siyasi alanda olumlu gelişmeler getirmeyi başardı. İlhanlılar bölgenin toplumu, kültürü ve gelenekleri ile bütünleşti ve bölge halklarıyla bir arada yaşayabildiler. Şehir hayatı ve kültürünün gelişmesi sadece Bağdat şehri ile sınırlı kalmamış, Erbil ve Kerkük'ü de içine almıştır. İlhanlıların Irak'taki egemenliği, İlhanlı Devleti'nin lideri Gazan Han'ın ölümüyle sona erdi ⁵. Daha sonra, Celâyirilerin (Celâirilerin) hükümlanlığı başladı. 1337 yılında veya bir yıl önce Şeyh Hassan el-Celâirî, Irak'taki Moğol egemenliğini ortadan kaldırmayı başardı. Bağdat şehrinin kontrolünü ele geçirdikten sonra hükümetini (el-Celâirî hükümeti) kurdu ve ilk Celâirî hükümdarı Şeyh Hassan oldu ⁶. Celâyiriler devletlerinin başkenti olarak Bağdat şehrini seçtiler. Kültüre ve eğitime önem veren bu devletin yaptıkları şeylerden biri yeni okullar ve pazarlar inşa etmek oldu. Bağdat, Irak'ın kültür ve sanat merkezi olduğu için medeniyet statüsünü yeniden kazanmayı başardı. Bundan sonra Kerkük şehri ve çevresini kontrol edebildiler ve o dönemde Irak'taki Türkmenlerin sayıları ve nüfuzları önemli ölçüde arttı⁷. Timur Irak seferi yolculuğunda bölgeye kadar gelmişti ⁸. Yaklaşık on sekiz yıl sonra, bölgeye yeni bir devlet yani Kara Koyunlular Devleti gelerek Kerkük kalesinin kontrolünü ele geçirdiler. Kara Koyunlu Devleti'nin kurucusu soy olarak Oğuz Türklerine kadar uzanan Bayram Hocadır. Ülkede önemli imar faaliyetlerinde bulunan

¹ Nakîp,2008:22-23

² Saatçi, 2008: 25

³ Nakîp,2008:23

⁴ Saatçi, 2008: 25

⁵ Nakîp,2008: 24-25

⁶ Azâvî, Abbas, (1936), Târîhü'l-İrâk Beyne'l-İhtilâleyn, Bağdat: Matbaatü'l- Bağdâdü'l-Hadîs, I.Baskı, 2/24

⁷ Nakîp,2008:25

⁸ Saatçi, 2008: 25

Karakoyunlu'nun son hükümdarı Cihan Şah, ülkesinin son hükümdarı olarak 1439'da başa geçti¹. Karakoyunlular ile Akkoyunlular arasında yapılan Muş Savaşı'nda Akkoyunlu Hasan et-Tavil'in askerleri tarafından Cihan Şah'ın ordusunun büyük bir kısmı imha edildi. Ölenler arasında divan emiri ve veliaht'ın dışında ve bazı şehzadeler, Şehzade Yusuf'un kızı ve Cihan Şah da ölümler arasındaydı. Böylece 1469'da Karakoyunlular Devleti sona erdi. Cihan Şah'ın öldürülmesi, Karakoyunlu ailesinde hükümeti kimin devralacağı konusunda çekişme ve bölünmeye neden oldu. Hasan et-Tavil, bu bölünmelerden ve çatışmalardan yararlanmak düşüncesi ile Irak'ın bazı bölgelerini kontrol etmek için harekete geçti. Irak'ta bazı şehirlerin yöneticilerini kendi kontrolüne boyun eğmeye ikna etti. Ancak bazıları kabul etmedi karşı saldırıya geçti². Bu gelişmeler üzerine 1470 yılında Akkoyunlular Kuzey Irak ve Kerkük'ün kontrolünü ele geçirdi. Kerkük şehri ve çevresi, 1508'de Safevi Devleti'nin kurucusu Şah İsmail tarafından yıkılana kadar Akkoyunlular elinde kaldı³. Bundan sonra Irak'ın kuzey ve diğer bölgeleri, Safevi ve Osmanlı Devleti arasında uzun zaman devam edecek mücadelelere tanık olacak ve pek çok defa geleceklerdir⁴.

1.3 Osmanlılar zamanında Kerkük

Şah İsmail'in bölgedeki genişlemesi Osmanlı Devleti'ni tahrik etti ve Osmanlı ve Safevî devletleri arasında 1514'teki Çaldıran Savaşı'na kadar şiddetli bir mücadeleye yol açtı, İki taraf arasındaki bu savaşın sonucu Yavuz Sultan Selim(Sultan I. Selim)in Şah İsmail'e karşı zaferi oldu. Osmanlı Devleti , Safevilerin başkenti Tebriz kentinin kontrolünü ele geçirdi ve kontrolünü kuzey Irak bölgelerine kadar genişletti. Böylece Osmanlı İmparatorluğu doğu sınırlarını Safevilerin tehlikelerine karşı korumayı başardı⁵. Safevi Şah İsmail'in ordularının Çaldıran Savaşı'nda Osmanlıların karşısında kaybetmesi, Şah İsmail'n Irak'taki gücünün zayıflamasında önemli rol oynadı ve Kerkük dahil bir çok Irak şehri Osmanlı kontrolüne girdi⁶. Ancak Osmanlı-Safevi ihtilafı bitmedi, Şah İsmail Safevi , askeri garnizonları Erbil, Kerkük ve

¹ Nakîp, 2008: 26

² Kadâvî, Alâ ü Muhammed,(2012) ,Târîhü'l-İrâk fi Ahdi Karakoyunlu ve Akkoyunlular (1411- 1508/H.814-914) , Amman: Dârü Kaydâü'n-Neşri ve 't-Tevzî ,I.Baskı,148-150.

³ Nakîp, 2008: 26

⁴ Ali, Şâkir Ali, (1976),Târîhü'l-İrâk fi Ahdi'l-Osmâniyyi (1618-175), Bağdat: Risâletü Mâcistr, Câmîâtü Bağdat, Külliyyetü'l-Âdâb,16 .

⁵ Ali, 1976:16.

⁶ Nakîp,2008:27

kuzey Irak'ın diğer bölgelerini almak için çalıştı ¹. 1516 yılında gerçekleşen **Kara Ğayn Dede Savaşı neticesinde el-Huy, Kerkük, Erbil, Musul**, Telafer ve Sincar Osmanlı Devleti'nin kontrolüne girmesine neden oldu ². Osmanlı-Safevi ihtilafının ve Osmanlı Devleti'nin çevresindeki bölgenin idaresinin siyasi ve ekonomik bir arka planı vardır. Osmanlı Devleti, Viyana surlarına ulaştıktan sonra, 16. yüzyılda Avrupa'nın Arap bölgelerine yöneliminin değiştiğini ve amacının onları Safevilerle bu yönde Avrupa işbirliği konusunda bilgilendirmek olduğunu öğrendi, Osmanlı Devleti stratejisini değiştirdi Şam ve Mısır'ın kontrolü de dahil olmak üzere İslam ülkelerine siyasi, dini ve askeri statü kazandırdı, Osmanlı Devleti, İslam ülkelerine yönelerek stratejisini değiştirdi. Sonunda kontrol dahil Suriye ve Mısır, Onlara siyasi, dini ve askeri statü ve ayrıca kaderlerini yönetenlere bağlı olan Mekke ve Medine'yi koruma hakkı verdi. Abbasiler döneminde İslam medeniyetinin merkezi olan Irak'ı kontrol etmenin yanı sıra, diğer bir neden ise özellikle İran'da Şah İsmail Safevi liderliğindeki Safevi Devleti'nin kurulmasından sonra aşiretler ve şehzadeler arasındaki güç mücadelesi sonucunda kaotik bir bölge haline gelen Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını korumaktır. Kendilerini tehdit eden Osmanlılara karşı iki devlet (Safeviler ve Memlükler) arasındaki gizli anlaşma , ayrıca diğer sebebler, bölgede Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında devam eden çatışmaya yol açtı ³. 1520'de Osmanlı Devleti'nin başına geçen Kanuni Sultan Süleyman, Osmanlı Devleti'nin onuncu padişahı ve 48 yıllık en uzun saltanatın sahibidir. Osmanlı Devleti onun döneminde gelişti ve çeşitli alanlarda (siyasi, askeri ve kültürel) büyüklüğünün zirvesine ulaştı. Devletini düzenlemeyi amaçlayan yasaları nedeniyle ona (hukuki) dediler ⁴. Padişah, önce Tebriz'e gidip orada idari teşkilatlar kurdu, ardından Bağdat'a gittiği için Irakeyn adlı bir sefer düzenledi⁵ ve Kerkük şehrini ele geçirip Safevileri oradan kovdu. Kanuni Sultan Süleyman Irak'ın idari sistemini kurmak için dört ay Irak'ta ikamet etti ⁶. Bölgenin en önemli kalelerinden biri olarak kabul edilen Kerkük kalesi,

¹ Badlisî, Şerif Han,(1985) , Şerefname, Terc. Muhammed Ali Avni, Kahire: 1/46-47

² Cemil, Seyyar,(1997), Bakâya ve Cüzürü't-Tekvîni'l-Arabîyyi'l-Hadîs, Amman, 113.

³ Hitab, Recâu Huseyn Hüsnü, (2001), Vâkıu Sırâi'l-Osmânî -el-Fârisî ale'l-İrâk fi Ahdi's-Safeviyyi, Mecelletü Külliyyti'l- Âdâb 53/213-225.

⁴ Cebbâratü Teysîr, (2015), Târîhü Devleti'l-Osmâniyyi (1280- 1924) ,Filistin ,İmâdatü Bahsi'l-İlmiyyi ve ed-- Dirâsâtü'l-Ulyâ, Cemiiyyetü'l-Kudsi'l-Meftûhâti,117 ; Alî, Nûret Abdürrezzak,(2010), es-Sultân Süleyman Kânûnî (Hayâtuhû – Hurûbuhû - Şdâratuhû), Risâletü Majistir Gayri Menşûre, Sûriya,Câmiâtü Dımeşk – Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûm'l-İnsâniyyeti, 41.

⁵ Nakîp,2008:27

⁶ Ali, 1976:20 ; Alânî, Halid Abdü'l-Mün'im,(1977),Ahdü Devleti Karakoyunlu et-Türkmâniyyeti ,Bağdat: Mevsûatü'l-İrâk el-Hadîs,1/170

Osmanlılara devredilmiş ve buraya Yeniçeriler yerleşmiştir¹ ve ülke eyaletlere² veya vilayetlere bölündü. Eyaleti daha küçük idari birim olan sancak takip eder. Irak beş valiliğe (Bağdat, Musul, Basra, Şehrizar ve el-Ahsa) bölündü ve Kerkük şehri Şehrizar valiliğinin merkezi oldu³. Bu dönemde Kanuni Sultan Süleyman Kerkük şehrini ziyaret etmiş ve dört gün orada kalmıştır⁴, Türkmenlerin yaşadığı Kerkük şehri ve Dakuk (Tavuk) da dahil olmak üzere bölgenin idari yapısı o dönemde belirlenmiş⁵ ve Kerkük sancağına (Memun Bey (Beke Bey) ilk defa bir Osmanlı valisi atanmıştır⁶.1559'da Safevîler Şehrizar'a **girmek ve idareyi** ele geçirmek istediler fakat başarılı olamadılar⁷. Daha sonra 1562'de Osmanlı-İran arasında Amasya Antlaşması imzalandı. Kerkük, Bâzyan, Vadî-i Harir ve Şehrizar'un kontrolü Osmanlı idaresi altına girdi.⁸ İranlılar 1623'te Bağdat kentinin kontrolünü ele geçirmeden önce Kerkük şehri birçok isyan ve kargaşaya tanık oldu. Daha sonra Şah, Kerkük Kalesi'nin kontrolünü ele geçirdikten sonra Kasım Han liderliğindeki bir askeri gücü Kerkük ve Musul'a götürdü. Musul şehrine ve Bostan Paşa Kerkük şehrine yönelen İranlılar,1624'te Kerkük Kalesi'nin kontrolünü yeniden ele geçirdiler, Bölge, Osmanlı-İran rekabeti nedeniyle istikrarsız hale geldi⁹. Sultan Dördüncü Murad, Bağdat'ı İran işgalinden kurtarmak için askeri bir sefer düzenledi. Bu sefer, planlama, ayırma yöntemleri ve padişahın geçtiği alanların rotasını belirleme açısından önceki seferlerden farklıydı. 1638'de başlatılan sefer, Bağdat şehrine giden yollardan geçerek farklı aşamalardan ve bölgelerden geçti. 7 Kasım 1638'de Musul şehrine daha sonra 10 Kasım 1638'de Kerkük şehrine ulaştı¹⁰. Bu sırada Sultan, Kuzey Irak'ın bazı bölgelerini kontrolü altına aldı, Safevileri buradan uzaklaştırdı ve Kerkük şehrine girdi. Daha sonra 1639 yılında Osmanlı Devleti, Safevi ve Osmanlı devletleri arasındaki sınırları belirleyen antlaşması olarak bilinen Kasr-ı Şirin antlaşması imzalanmış ve

¹ Saatçi, 2008: 25

² Osmanlı taşra teşkilatında beylerbeyinin idaresi altında bulunan en büyük idari birimdir (İnalçık, Halili, (1995), "Eyalet" TDV. İslam Ansiklopedisi, c.1 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayını.548.

³ Kevseroğlu, 2019: 20

⁴ Gündüz, Ahmet, (2002), "Kerkük", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayını,25/58

⁵ Nakîp,2008:28

⁶ Bin Beye Bey ,Me'mûn Bey (1980), mudhakirat mamun bik bin baykih bik ,baghdad , tarjamat muhamad **jamil** alruwzibianii ,s 4-8.

⁷ Ali, 1976:74

⁸ Ali, Şakir Ali ,(2002),Vilâtetü-Musul fil-Garni's-Sâdis Aşera , Dirâsâtü fi Evdâuhâ es-Siyâsiyyeti ve'l- İdâriyyeti ve'l-İktisâdiyyeti, Musul: Utrûhatü Doktora , Câmîâtü'l-Musul – Külliyyâtü'l-Âdâb ,120.

⁹ Saatçi, 2008: 25-26

¹⁰ Ali, 1976:57-60

buna bağı olarak Kerkük şehri yeniden Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girmiştir¹. Bu dönemde Irak, özellikle Bağdat kontrol altına alındı ve Safevilerden geri aldı, Bundan sonra Osmanlı Devleti, bölgedeki nüfuzunun genişlemesini desteklemek için tedbirler aldı fakat yine de 1691'de Kerkük ve çevresinde büyük kargaşalar meydana geldi, Sonuç olarak Kerkük valisi Dilavar Paşa, bu anlaşmazlıklara son verdi ve emniyeti sağladı. Böylece Osmanlı Devleti, bölgede yeniden teşkilatlanma imkanı buldu. Yeni teşkilatlanmada Şahrizor vilayete dönüştürüldü ve Kerkük şehri Şehrizor'un vilayet merkezi yapıldı². 1733 sonbaharında,³ Irak, Nadir Şah tarafından çeşitli yönlerden kuşatma 7 üzerine Nadir Şah Bağdat'a giderek yolu üzerindeki Tuzhurmatu'daki köylere saldırdı. Bir çağdaşı tarihçi, Nadir Şah'ın Bağdat'a yaptığı saldırıdan ve Kerkük şehrine yapılan saldırı sırasında işledikleri vahşetten bahsetmektedir. Kerkük kalesinin bombalanması sabahın erken saatlerinden gün batımına kadar devam etti. Müteakip günlerde kale teslim olana kadar on gün devam etti. İran orduları kaleye girdiklerinde karşılaştıkları tüm erkek ve kadınları öldürdüler, Daha sonra civar köylere gittiler ve buralarda yaşayanların çoğunu öldürdüler ve mahsullerini yok ettiler⁴, Nadir Şah 1732 Aralık ayı sonunda Bağdat'a giderek Bağdat'ı kuşatmaya başladı⁵. Bağdat, yedi aylık kuşatma nedeniyle kıtlık ve çok sayıda can kaybı yaşadı⁶. İşler kötüye gidince Osmanlı Devleti, Topal Osman Paşa'yı Nadir Şah'a karşı gönderdi. Nadir Şah'ın kuvvetlerine karşı koymada büyük rol oynayan ve 1721 -1724 yıllarında Nadir Şah önüne çıkmasına kadar Topal Osman Paşa mevzilerde ilerleyen en önemli Osmanlı komutanlarından biridir⁷. Topal Osman Bağdat'ta ordunun ön saflarında yürüdü ve Osmanlı Devleti ona sınırsız yetkiler verdi, Diyarbakır-Musul yoluna ve oradan Kerkük'e⁸, altı aylık bir yolculuktan sonra (1733/H.1146) Topal Osman Paşa'nın kuvvetleri Kerkük'e geldi ve Bağdat valisi Ahmed Paşa'nın yardımına geleceğini bildiren bir mesaj gönderdi, Nadir Şah, Osmanlı kuvvetlerinin yaklaştığını öğrendiğinde, Topal Osman Paşa'nın Kerkük'ün eteklerine gelişiyle aynı zamana denk gelen Bağdat kuşatmasının sıkılaştırılmasını emretti, Nadir Şah'tan Topal Osman Paşa'ya, kendisiyle çok çabuk görüşmek istediğini belirten bir mektup geldi ve Topal Osman Paşa, Bağdat'a doğru yürüyüşe devam etti. Topal Osman Samarra yakınlarına geldiğinde Nadir Şah'ın askeri hareketlerini öğrenince durdu. Dicle Nehri kıyısında kamp kurdu, Subaylara düşmanla yüzleşmeye hazırlanmalarını emretti ve Osmanlı kuvvetleri ile Nadir Şah'ın kuvvetleri arasında 19 Temmuz 1733/H. 6 Safar 1146 tarihinde karşı karşıya

¹ Arşiv Riâsetü'l-Vüzerâi, (1995), fi'l-Vesâiki'l-Osmâniyyeti ,(1525-1919) Terc. Halil Ali Murad, Ali Şakir Ali ,İstanbul: Nushatü Musavveratü fi Merkezi Dirâsâtü'l-Musul, 43.

² Saatçi, 2008: 26

³ Nüres Alâü Musa,(1979), el-İrâk fi Ahdi'l-Osmâniyyi,Bağdat: Dâru'l-Hürriyyeti li't-Tıbâati,154.

⁴ Ali,1976 : 204-205 ; Nüres,1979:156

⁵ Nüres,1979:157

⁶ Ali, 1976:205-207

⁷ Zabit, Şâkir Sâbir, (1965),"Topal Osman Paşa", Mecellâtü Kardak, el-Adet, 9 es-Senetü'r-Râbiati, Kânûnisânî, 36-37.

⁸ Ali, 1976: 208.

geldiler¹. Savaşın başlangıcında durum Nadir Şah'ın kuvvetlerinin lehineydi. Savaş esnasında yaklaşık yirmi bini bulan Kürtleri yedek kuvvet olarak dahil etti. Bu arada yeniçeriler de çok hızlı bir huruca başladılar. Alınan yeni önlemlerle savaşın kaderi değişti ve savaş Osmanlı ordusunun lehine döndü. Osmanlı kuvvetleri savaşı zaferle sonuçlandırdılar. Bu zaferin bir sonucu olarak, Osmanlı kuvvetlerinin şehri kuşatan İran kuvvetlerine saldırmasıyla Bağdat'ın kuşatılmış garnizonları kapılarını Topal Osman Paşa'ya ve ordusuna açtılar². Topal Osman Paşa, başarısının hemen sonunda Kerkük şehrini bir üs olarak belirledi ve Kerkük'te bir askeri kışla kurdu³. 1733 yılı Kasım ayının başında,⁴ Nadir Şah yeniden Irak'a saldırmak için büyük bir ordu topladı, ancak bu sefer gideceği yer Bağdat değil, en büyük düşmanı Tubal Osman Paşa'ya doğru yöneldi. Musul ve Diyarbakır gibi Kerkük'e yakın bölgelerden gelen güçler ona katıldı. Topal Osman, Bağdat güçlerinden yardım alamadı, 26 Ekim 1733'te Nadir Şah'ın güçleriyle yoğun bir savaşa girdi. Şah, o sırada hasta olan Topal Osman Paşa'yı yenmeyi başardı ve öldürttü⁵. 1743'te Nadir Şah'a ait on bin kişilik bir askeri birlik Kerkük kalesinin eteklerine ulaştı ve halktan teslim olmalarını istedi. Ancak, kaleyi korumakla görevlendirilenler onları geri püskürtmeyi ve bazılarını öldürmeyi, diğerlerini geri çekilmeye zorlamayı başardı, Bu, Nadir Şah'ın 1743 Ağustos'unun sonunda Kerkük şehrini kuşatmasına ve şehri yüzlerce havan ve topçu ile bombalamasına neden oldu⁶. Şehir ağır bombardımana ancak dört gün dayanabildi. Dört gün süren bombalama sonunda binalar ve evlerin büyük bir kısmı yandı. Şehir çok şey kaybetti. Nadir Şah'ın kuvvetleri kaleye girip kontrolü ele geçirdikten sonra halkı yağmaladılar⁷. Kerkük halkına saldırmayacaklarına dair söz verilmesine rağmen, sözlerini tutmayarak yağma ve Talana devam ettiler. Halk çaresiz kalınca Nadir Şah'ın güçlerine bir kez daha direnişe geçti⁸. Nadir Şah, Erbil ve Kerkük şehirlerinin kontrolünü ele geçirdikten sonra Musul şehrine giderek yaklaşık kırk iki gün süren bir kuşatma gerçekleştirdi. Ancak tüm askeri operasyonları başarısız oldu, Musul sakinleri, Vali Hasan Paşa Halîlî ile birlikte bu kuşatmaya karşı koyabildiler ve Nadir Şah'ın Musul ve Bağdat'ta bulundurduğu İran kuvvetlerinin kuşatmasına da direnmeyi başardılar. Askeri hareketlerine devam eden Nadir Şah'ın güçleri Basra'ya kadar vardılar. Nadir Şah, Basra'yı ele geçiremeyince, kendisi ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan barış antlaşması sonucunda ordusunu geri

¹ Nûres, 1979:160-162

² Cemil, Seyyar, (1990), Hisârü'l-Musul es-Sırâu'l-İklimiyyi ve İndihâri Nâdir Şah -Safhatün Lâmiatün fîTekvîni'l-Hadîs, Musul, I. Baskı, 1/110-111.

³ Cemil, 1990:12

⁴ Nûres, 1979:167

⁵ Cemil, 1990:12 ; Ömer, Abdülaziz Ömer, (1984), Târihu'l-Meşriki'l-Arabiyyi (1516-1922), İskenderiyye:195-196; Ali, 1976:190-191.

⁶ Saatçi, 2008: 26

⁷ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, (1973), Târihu'l-Osmâniyyi, Ankara: Matbaatü Mecmai Târîhi et-Türkiyyi, 2/ 303.

⁸ Saatçi, 2008: 26

çaktı ¹. 4 Eylül 1746'da imzalanan anlaşma uzun süre yürürlükte kaldı ve Kerkük şehri 1918'deki İngiliz işgaline kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresi altında kaldı ².

1.4 Kerkük Kentindeki Arkeolojik Alanlar

Kerkük şehri hakkında tarih boyunca müstahkem ve zaptedilemez bir yer olduğu ve uzun süre öyle kaldığı söylenebilir, Kerkük'te kale dışındaki ovalara nüfusun çok sonraki tarihlerde ve geç yerleşmesi, insanların daha çok kale içinde yerleşmelerine ve burada yaşamalarına neden olmuştur. Bir başka sebep de, şehirdeki karışıklık, kötü siyasi durum ve bölgede istikrarsızlığa yol açan Osmanlı-Safevi çatışmasıdır. Ancak on sekizinci yüzyılda, nüfus, kalenin dışına yerleşmeye başladı. Bu durumda Kerkük, üç bölüme ayrılabilir: kale ve kalenin altındaki alan Savbü'l-Kadîm ve Hassa Nehri (Hassa Su) ve genişleyen ve eski bir köy olduktan sonra diğer köylere uzanan Tisîn bölgesi son olarak ve el-Kurâ mahellesidir³, Bu durumda Kerkük şehri eski bir mahalle ve daha sonra kale dışında oluşan bir çok bölgeden oluşmaktadır.

1- Kale

Kerkük şehrinin merkezinde yer alan kale, şehrin en eski bölümlerinden biri olup, tarihi beş bin yıl öncesine kadar gider. Tarih boyunca birçok kral ve komutan kale içinde ikamet etmiştir. Kerkük geçmişte (el- Erbaha) olarak adlandırılan antik şehirlerden biridir. Kerkük kalesi eski şehri temsil eder ve bölgenin tarihi boyunca öne çıkan tarihi eserlerinden biri olarak kabul edilir. 1923 yılında MÖ 2. Bin yıla tarihlenen 51 adet arkeolojik tablet bulunmuş ve bu tabletlerde Erbaha olarak anılmaktadır⁴. Kale, Kerkük Savbü'l-Kebîr'de, Hassa Su Nehri'nin doğu tarafında yer almaktadır. Dairesel bir şekle sahiptir ve çevresindeki arazilerden yaklaşık 18 metre yüksekliği vardır. Kale kademeli bir eğime sahip olup dört kapısı var⁵. Bunlardan ikisi kalenin doğu tarafında, ikisi ise batı tarafındadır. Bunlardan biri Topkapı'nın batısında Hassa Su Nehri'ne bakan kalenin batısında yer almakta olup 1822 yılında Musul Vali Yardımcısı Muhammed (Mehmet) Sarı Bey tarafından yaptırılmıştır. Kapı yarım daire biçimli sivri kemerli ve yarım oval tonozlu taş ve sıvadan inşa edilmiş, girişi 4 metre uzunluğunda, 3 metre genişliğinde ve içeriden

¹ -Murad, Halil Ali, (2018), el-İrâk fi Ahdi'l-Osmâni's-Sânî, Dirâsetü fi İdârat.'l-Osmâniyyi ve el-HayAti'l-İktisâdiyyeti (1638-1750), Lübnan, Dâr'r-Râfideyni, 38-39.

² Nakîp,2008:29

³ Saatçi, 2008: 29

⁴ Bâkır ve Sefer,1965:8

⁵ Murat, Nusret,(2021), İğtiyâl'ü Kal'atü Kerkük, Mevkiü'l-Elektroniyyi,<https://hini.facebook.com>, 11 Şubat 2021.

7 metre yüksekliğindedir ¹. İkinci kapı (demir kapı) ve kalenin batı tarafından Topkapı kapısına bitişiktir ve aynı zamanda (taş kapı) olarak da adlandırılır, Merdivenlerle taş köprüye ulaşılır ². Kalenin doğu tarafında 1824 yılında yapılan üçüncü kapı Yedi Kızlar Kapısı (Bâb-ı Seb'a Benât) bulunur ve burada bir çok dükkanlar (mağazalar) inşa edilmiştir. Kapı, Cevdet Kahve Meydanı'nda olup, doğu tarafındaki diğer kapıya Helvacılar Pazarı Kapısı denilmektedir. Kuzeydoğudan bir kapı daha vardır ki bu kapı Tekke Şeyhi Necip Camisi'ne açılan ek bir kapıdır ve adı Seyyid Necib Tekkesi'dir ³. Kerkük Kalesi, bugünkü haline gelene kadar geçirdiği tarihi dönemlerde birçok değişikliğe uğramıştır. Kalede meydana gelen en önemli değişikliklerden birinin de Osmanlı Devleti döneminde olduğu görülmektedir, Bu değişikliklerden biri Dr. Fazıl Bayat tarafından yayınlanan Türkmen Elektronik Sitesi'nde yayınlanmıştır. Bu belge Kerkük Kalesi'nin restorasyonu ve inşasından bahsetmektedir. Bu belge, Muhimme Defterleri"nden birindeki Divân'ü Hümâyûn'da alınan kararları ihtiva etmektedir. Bu kararların uygulanması için pad

Şah tarafından, Kerkük'teki Osmanlı idarecilerine bir ferman göndermiş ve bu ferman şöyledir: Belgede bahsi geçen metin, Kanuni Sultan Süleyman'ın H. 959 - 1552 yılları arasındaki saltanatı sırasında gelmiştir, Padişah, Bağdat valiliği mali işlerinden ve hazineden sorumlu olan Bağdat Defterdarı Cafer Bey bir mektup gönderdi. O dönemde Osmanlı Devleti'nin ve Kerkük'ün idaresi, diğer Osmanlı sancakları⁴ gibiydi ve Bağdat vilayetine bağlı bir livâ (sancak) merkeziydi, İdareci sancak beyi tarafından yönetilirdi. Sancak beyi sancağın en yüksek idari ve askeri yetkilisidir. Bu isim 1869'a kadar Sancak emiri için kullanılmaya devam etti, ardından yerini liva mutasarrıfı aldı⁵. Kerkük Sancak emiri Sarayı Hümâyûna gönderdiği bir raporda kalenin durumu, onu inşa etme ve geliştirme arayışını açıklıyor. Bu belgede Kerkük Kalesi'nin Osmanlı Devleti ile savaş halinde olan Safevi Devleti'nin sınırlarını kontrol eden bir sınır bölgesi olduğu belirtilmişti. Kalenin çamurdan yapıldığını ve duvarlarının yıkıldığını ve bu konuda gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini anlatmakta ve Kerkük sancak emiri, hükümetten kaleyi sadece restore etmesini değil, kale sarayını inşa etmesini istemektedir. Bu şekilde binaları

¹ Nakîp,2008:86

² Mecmûatü, 2013:25

³ Mecmûatü, 2013:26

⁴ Osmanlı taşra teşkilatında en büyük idari birim olan eyaletlerin bir alt birimine sancak denmektedir (Şahin, İlhan ,(2009), "Sancak" TDV. İslam Ansiklopedisi, c.36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayını.97-98

⁵ Bîat, Fadil, (2009), Vesika-ı Osmâniyye Tekşifün an Hakîkatin Mechûlin Kalat-I Kerkük,Mevkîü'l-Elektroniyyi, www.bizturkmeniz.com, 3/9/2009.

kaldırıp yeniden inşa etmek istediğini söyleyebiliriz ve kale çamurdan yapıldığı için Osmanlı döneminde kalenin yapımına sıfırdan başlandığına şüphe yoktur. Çünkü Osmanlı döneminden bize getirilen yapılar sonradan değiştirilmiştir¹. Kerkük Sancağı'nın kaleyi yeniden inşa etmek için yeterli mali gücü olmadığı için, Kerkük Sancak emiri, padişaha bir mektup göndererek, kaleyi inşa etmek için gerekli malzemeleri para ve inşaat olarak tahsis etmesini istedi, Saray-ı Hümayûn, padişah adına Bağdat'taki defterdara hitaben bir ferman göndererek, bunun için gerekli masrafları özellikle Bağdat hazinesinden karşılamasını emretmiştir. Ancak Bağdat'ın defterdarı, Kerkük Sancak emiri tarafından defalarca aranmasına rağmen padişahın emrini yerine getirmemişti. Dört ay bekledikten sonra tekrar saraya Bağdat defterdarının durumunu açıklayan ve kalenin bir an önce yapılmasını talep eden bir mektup göndermek zorunda kaldı. Divân-ı Himâyûn bölgedeki Kerkük kalesinin önemini kabul ederek, yeniden inşasını en önemli görevlerinden biri olarak kabul ederek cevap verdi. Sonuç olarak, bu meselenin padişaha ait olduğu ve kalanın gerekli tamirlerinin yapılması için Bağdat hazinesinden yeteri kadar para gönderilmesi gerektiği ve emri yerine getirmek üzere Bağdat defterdarına yeniden emir gönderildi, Padişah ayrıca Kerkük'e duvarcı, marangoz ve diğer yapı malzemelerinin gönderilmesini emretti. Kalenin inşaatının bu defa yapıldığını söyleyebiliriz Çünkü kale inşa edilmeseydi Nadir Şah'ın şiddetli saldırısına rağmen yaklaşık iki yüzyıl dayanamazdı².

2- Kale tünelleri

Kale, 1743'te Nadir Şah'ın ağır top mermileriyle kuşatıldı. Fakat bu arada Nadir Şah kendisine gelen malzemelerin kale yakınlarında kaybolduğu haberini aldı. Bunun üzerine Nadir Şah, kale üzerindeki kuşatmayı kaldırmayı fakat üzerindeki kontrolü sıkılaştırmayı ve kaleye giren tünellere ulaşana kadar casuslarını kaleye yakın yerlere yerleştirmelerini emretti. Sonra istila edebilecek duruma gelene kadar tekrar kuşattı. Yapılan tahkikat sonucu kalenin üç tüneli olduğu anlaşılmaktadır:

- İlk tünel ünlü Tuma Sarayı'nın bodrum katındaki girişten başlar. Tünel şimdiki Büyük Pazar'a bakar ve el-Beşir köyü yakınlarında bir yere çıkar.

¹ Bîat, fadil, (2009),www.bizturkmeniz.com,3/9/2009.

² Bîat, fadil, (2009),www.bizturkmeniz.com,3/9/2009.

- İkinci tünel, Yedi Kızlar ve Saray Zindanı bodrum katındaki antireden başlar. Yedi Kızlar Kapısının sol tarafında bulunan, beş kattan oluşan bu tünel şu anda bölgeye (el-Kadisiye Mahallesi) yakın olan Tellü'l-Fil bölgesine çıkmaktadır..
- Halihazırda kale duvarlarının yakınında bulunan evlerden birinin bodrum katının koridorundan başlayan ve bölgeye saraylardan (evler) giden üçüncü tüneldir ¹.

Kale dört mahalleden oluşmaktadır:

Meydan Mahallesi: Burası at yarışları ve benzeri oyunların yanı sıra düğün ve diğer partilerin de yapıldığı geniş bir alandır ve kalenin kuzey kesiminde yer alır.

Ağalık Mahallesi: Kalenin merkezinde yer alır ve bölgedeki ileri gelenlerin ve askeri liderlerin ikametgahı olduğu için bu adı almıştır Ayrıca, devlet daireleri ve ordu karargahları bulunmaktadır².

Hamam Mahalesi: Kalenin güneyinde yer alır ve içindeki büyük hamamlardan dolayı bu ismi almıştır³.

Zindan Mahallesi: Kapısı, Yedi Kızlar'ın doğu tarafında, 50 metre uzaklıkta yer almaktadır, Burası kaledeki eski saraydır. Kale adı Arapça'da hapisane anlamına gelir ve beş kattan oluşur, Osmanlı döneminde tüm devlet dairelerini içinde barındıran ve çok eski arkeolojik yapılardan biri olarak kabul edilen yapı, bodrum katında bir hapisane olduğu için zindan/hapisane denilmiştir ⁴. 15. yüzyılın sonunda, kale içinde ikâmet eden nüfusun bir kısmı kale dışında yerleşmeye ve yeni mahalle oluşturmaya başladıklarından dolayı kale nüfusu tedricen azalmaya başladı. Bir seyyah 1822 yılında burayı ziyaret ettiğinde, şehir, kalenin etrafındaki alanda yer aldığını ifade etmektedir ⁵. Halkın kale dışında yer değiştirmesine gelince, 19. yüzyılın başlarında, kalede ikamet edenler, kalenin dışındaki ovalara göç ettiler.

3- Savbü'l-Kebîr veya Savbü'l-Kadîm (Eski Yaka)

Kerkük kalesinin dışında bulunan Eski Yaka'nın inşa tarihini belirleyemiyoruz, ancak 1548'den kalma kaynakların varlığı, 21 evin bulunduğu İmam Kasım bölgesinin varlığına

¹ Mecmûatü, 2013:45

² Mecmûatü, 2013:28

³ Terzibaşı, Atâ Terzibaşı, (1988), Kerkük Şairleri, Bağdad: 3/241-242.

⁴ Said, İbrahim Halil, (2012), Kerkük Panorama et-Târîhi ve'l-İnsân, Kerkük: I.Baskı,1/ 24

⁵ Münşî'ü-Bağdâdî ,es-Seyyid ibn Seyyid Ahmed el-Hüseynî Marûf (1948), Rihletü Münşîü el-Bağdâdî, Terc. Mehâmî el-Abbas el-Mehâmî, Bağdat: Şirketü't-Ticâret ve't-Tibâati, 64.

işaret ediyor, Kentleşme ve inşaat, on altıncı yüzyılın başında Kerkük kalesinin dışında başlamıştı. Bu, Tekke-i Talabani olarak bilinen Şeyh Abdurrahman Tekkesi inşaatının başlangıcıdır.1706 yılında Kadiriye tarikatıyla, kalenin doğu tarafında Kerkük-Süleymaniye yolu üzerinde Kırmızı Kilise olarak bilinen bir kilise de bulunmaktadır. Nadir Şah'ın on sekizinci yüzyılın ikinci ortalarında, yenilgisinden sonra Kerkük şehrinde Osmanlı yönetiminin istikrarının ardından Eski Yaka içinde düzenli ve istikrarlı bir hayat başladı¹. Bu kadim mahallelerin isimlerine baktığımızda tamamen Türkçe veya Türkçe ve Arapça isimlerin karışımı olduğunu görüyoruz,²

Kalenin yakınındaki Eski Yaka'da oluşturulan bu mahalleler arasında şunlar yer almaktadır:

- **Evcî** Kerkük şehrinin ilk mahallelerinden biridir. İnşaatı on altıncı yüzyılın başlarına kadar uzanır ve mahalle kalenin eteğinde bulunmaktadır. Kale içinde yerleşik nüfusun artmasıyla, kale içinde ikamet edenler buraya gelmeye ve yerleşmeye başladılar. Mahalle, Evcî ailesi tarafından inşa edilmiş ve mahallenin ilk sakinleri bu aile olduğundan mahalleye Evcî ismi verilmiştir. Evcî ailesinin ataları 1639'da Safevilere karşı savaşan askeri liderlerden biri olan ve ailenin dedesi kabul edilen Amir Han Evcî'dir. Bu arazi savaşlar sırasındaki cesareti ve kahramanca duruşları onuruna Sultan IV. Murad tarafından bu aileye verilmişti³.
- **Ahî Hüseyin** Anadolu'da bulunan Ahiler tarikatının Şeyhidir. Ahiler dini eğitim için toplantılar yaparlar ve sosyal dayanışmaya odaklanırlar. Ahilerin şeyhi Şeyh Hüseyin Anadolu'da Ahilerin büyüğü olarak kabul edilirdi. Ancak Sultan IV. Murad'ın öfkesi üzerine şehir dışına sürüldüler. Sürgün sonrası Şeyh Hüseyin taraftarları etrafına yerleştiler. Zamanla toplananlar kendi mahallelerini kurmuş oldular ve mahallelerinin ismi şeyhlerinin adı oldu⁴.
- **İmam Kasım:** Kalenin altına inşa edilen bu mahallede İmam Kasım'ın türbesi ve camisi bulunmaktadır.
- **Biryadi:** Bu mahallenin ahalisi Tokat'ın Türk bölgesinden gelmişlerdir ve toprakları da su bolluğu ve toprak verimliliği nedeniyle, Cimcemel bölgesine

¹ Saatçi, Suphi, (2005), Şezzü't-Târîh fi İhyâü Kerkük, Mevkiü'l-Elektroniyyi: [https:// elaph.com /amp /web/ Reports 7/ 2005, 7/76100.4 / 2005/](https://elaph.com/amp/web/Reports/7/2005,7/76100.4/2005/)

² Nakîb, 2008: 87-88.

³ Hadîdî, Yasin, (2021), Evvelü'l-Mahallâti'l-Kadîmeti fi Kerkük, Mevkiü'l- Elektroniyyi: [http:// kitab.com, 27/ 05/2021](http://kitab.com,27/05/2021)

⁴ Kevseroğlu, 2019: 49.

yerleşmişlerdir, Daha sonra Kerkük şehrinin şu anki Biriyadi bölgesine yerleştirildiler.

- **Çukur : Çay Mahallesi, Musalla ve Bula mehallesi** ¹.

4- Mahalletü'l-Kûriyye (Savbü's-Sağîr)

Kalenin önünden geçen bir kol (**Has Su**), Kerkük şehrini ikiye böler, Kerkük kalesinin ters yönü Karşı Yaka veya Karşı Yakası denilen yerdir . Kelimenin kökeni Türkçe olup, Arapça'da es-Savbü'l-Mukâbil anlamına gelmektedir ve bu kasabanın ne zaman kurulduğu bilinmemektedir, Ancak bu bölgeyle ilgili en eski bilgiler 1548 yılına kadar uzanmaktadır. el-Kurâ, köy benzeri bir bölgeydi ve içinde 70 ev vardı. Nadir Şah'ın kuvvetleri Kerkük şehrine saldırdığında el-Kurâ ağır hasar gördü ². 1822'de Kerkük'teki en küçük yerleşim bölgesi olarak kabul edilen burasının nüfusu bin kişiyi geçmezdi. Dairelerin ve resmi binaların yaygınlaşmasıyla burada refah seviyesi daha da arttı. Özellikle Kerkük Valisi Muhammed (Mehmed) Bayraktar Şatırlı bölgesinde bir devlet dairesi inşa etmesinden sonra, Kerkük şehrine de idareci olarak Ali Paşa, şehrin imarına büyük katkı sağlamış ve adını Sultan Abdülmecid'den alan bir saray inşâ ettirmiştir. Saray içinde mutasarrifiye, adliye, tapu ve maliye binasını içeriyordu ve ayrıca şehrin en büyük parkı olan Mecidiye Bahçesi'ni kurdu. Mahalle, zeytin, portakal, hurma ve üzüm ağaçlarıyla dolu meyve bahçeleri ve doğası özelliği ile öne çıkmaktadır ³. Es-Savbü's-Sağîr, dükkanları bahçeleri, Şatırlı, Sarı Kahya ⁴ ayrıca Tisin Su Çarkı (Tisin Arki, Kuriyye Su Çarkı (Kuriyye Arki) ve Sâkıyyetü Zive Su Çarkı (Zive) gibi su çeşmeleri ile ayrı bir güzelliği ile öne çıkmaktadır. Birbirine yakın ve dipte birbirine bağlı birkaç kuyudan oluşan kareler de yayılmıştır ve su, bir su kaynağına benzeyen bir kaynaktan akar ve çıkar⁵. Kırdar Ailesi Kehrizi ailesi, Evcî Ailesi, Hermezi Ailesi, ve diğerleri⁶. Ayrıca bu dönemde pek çok bahçeye sahip olan bu yerde birçok ünlü, memur ve varlıklı insan yaşamıştır⁷.

¹ Kevseroğlu,2019: 51-52

² Nakîp,2008:89

³ Hadîdî, Yasin.(2021), Evvelü'l- Mahallâti'l-Kadîme fi Kerkük, Mevkiü'l- Elektroniyyi [http:// kitabat. com/ 2021/ 05/ 2.](http://kitabat.com/2021/05/2)

⁴ Kevseroğlu, 2019: 53

⁵ Said, 2012: 17.

⁶ Mükâbeletü'n Şahsiyyetün Maa es-Seyyid İmâdadü'dîn fi Yevmi's-Sebtî 28/8/2021.

⁷ Zâbit ,Şâkir Sabir, (1962) , Kerkük'te İctimâî Hayat, Bağdat : Matbaatü'z-Zaman, 111.

5- Kerkük Kışlası (Askeri Kışla/Garnizon)

Kışla şu anda Kerkük şehrinin merkezinde, Sarı Kahya bölgesindeki altı caddenin kesiştiği noktada yer almaktadır. Yaklaşık beş dönümlük bir alana sahip, beş evlek¹ ve on altı bin metre karedir. Osmanlılar zamanında, Bağdat valisi Namık Paşa döneminde kurulmuş ve taş alçıdan inşa edilmiştir². Kışlanın bulunduğu bölge el-Aziziye olarak da bilinirdi. Kışla dikdörtgen şeklinde ve içinde geniş bir boşluk vardı. Zamanla kuzey kanadı ve batı kanadının yarısı yok edildi, sadece güney tarafı ve batı tarafının bir kısmı kaldı. Bu kışlalar, Osmanlıların Kerkük şehrinde yaptırdığı en önemli yapı olarak kabul edilmiş ve 1874 yılında depoları yedek dükkân olarak ve uzun süre askeri hastane olarak da kullanılmıştır³. Kışlanın tanımına gelince, İngilizce (L) harfi şeklinde iki kanattan oluşan bir yapıdır. Duvarlar dokuz metre yüksekliğinde, güney duvarı on iki, batı duvarı sekiz sütun tarafından desteklenmektedir. Kapı yaklaşık olarak güney cephenin ortasında 3.30 m genişliğinde ve 3.30 m yüksekliğinde olup, Helen taşından iki sütun üzerine oturan yarım daire şeklinde ve Helen taşından çerçevesiz kapı hala mevcuttur. Kapının üzerinde dikdörtgen bir Helen taşı üzerinde Osmanlıca Sultan Abdülaziz Han'ı öven şiirler yazılıdır⁴. Kapının önünde karşılıklı iki sıra halinde sekiz kısa silindirik sütun bulunmakta ve üstünde büyük kare kronlar bulunmaktadır. Ayrıca kışla duvarında ve bu sütunların üzerinde çeşitli ölçülerde onyedici dik kemer bulunur, Birinci katta üç tarafı pencereless küçük bir oda mevcut olup, ordunun kış geçit töreni sırasında ordu komutanı orada dururdu. Ayrıca sağ ve sol taraflarda diğer mevsimlerde kullanılmak üzere eklenmiş iki oda ile zemin katta elliden fazla oda vardır. İki merdivenle ulaşılan birinci kat, **elli üç odanın önündeki avludan çıkılır** ana kapının salonunun iki yanında yer alan merkezi bir avluya açılır⁵.

6- Yedek Sınıfın Askeri Kışlası (Redif Kışlası)

Kerkük Valisi Nafiz Paşa 1872 yılında yedek sınıfın (Kışla-i Redif) askeri kışlasını kurdu. Bu kışla Kerkük Kışlası (Kışla-i Aziziyye) karşısında yer bulunmaktadır⁶.

¹ Evlek; a) Bir tarlanın tohum atılmadan önce derin bir iz yapılarak bölünen dört kısımdan her biri, b) 40 arşın boyunda ve 40 arşın eninde dönümün dörtte biri. (Bak. Kubbealtı Lügatı)

² Dere, Halid Süveyd Zâhir,(1986) ,Kışlatü Kerkük , Mecelletü Sümer , Vizâratü's-Sekâfe ve'l-Îlâm, Dâiretü'l-Âlâm ve't-Türâse, 241.

³ Saatçi, 2008: 57

⁴ Dere,1986:141.

⁵ Dere,1986: 143.

⁶ Said, 2012: 30.

7- Taş Köprü

1875 yılında inşa edilen Taş Köprü, Kerkük Mutasarrıfı Nafiz Paşa tarafından yaptırılan ilk köprüdür. el-Kurâ bölgesinde devlet dairelerinin kurulması, Kerkük şehrinin iki yakasını birbirine bağlayan bu köprünün inşasını gerektirdiğinden, insanlar ve işçiler, özellikle kış aylarında köye gidip gelmelerine engel olan Hassa Nehri'ni geçmekteydiler¹.

8- Mavi Kubbe

Kalenin çatısında ve kalenin kuzey kapısının yanında yer alan Mavi Kubbe², içten kare, dıştan sekizgen planlı olup, özgün bir mimari üslubuna sahiptir. Çitin yüksekliği 6 metre, toplam yüksekliği 10 metre, binanın çapı ise 5 metredir. Renkli çinilerle işlenmiş geometrik ve mimari motiflerle süslenmiştir. Ayrıca birçok Türkçe isim ihtiva eden burası, (mavi kubbe) ve (yeşil kubbe) olarak anılır. İsim farklılığının nedeni, Kerkük Kalesi halkının kubbenin dekorasyonunda kullanılan çinilerin (kesme taş) yeşil olduğuna inanmasıdır. Ancak çinilerin geri kalanı incelendikten sonra mavi olduğu ortaya çıkmıştır. Kare kubbeli yapı, içten iki katlıdır, Zemin katta üç adet ışıklı pencere ve içeriden kare bir giriş, ayrıca iki m. derinliğinde, 3.20 m. uzunluğunda ve 2.5 m. genişliğinde dikdörtgen bir çukur bulunmaktadır. Kubbe çatısı, birincisi dört yarım daire kemer üzerine oturan sekiz sütunlu, ikinci kubbe ise ikinci katın zemini olan iki kubbeden oluşmaktadır. İkinci kat kare bir iç plana ve kahverengi çiçeklerle işlenmiş dört sivri kemere sahiptir, Alt kemerlerin sonunda mavi çinili bir friz yer alır, Ayrıca içte sivri kemerli, dışta yarım daire biçimli dört pencere bulunmaktadır, İçeriden ikinci katın sonunda, mavi kubbenin bulunduğu köşelerde sarkıtlar görülmektedir, Mavi Kubbe, taş ve sıvadan yapılmış 1. 5 m. yüksekliğinde bir kaide üzerine inşa edilmiştir³. Selçuklular devrinde adı Bağday-ı Hatun olan bir kadının anısına **1361 yılında yaptırılmış** ve kadın buraya defnedilmiştir. Yapı üslubu, Selçuklu döneminde istirahat istasyonlarında inşa edilen camilerin mimari üslubuna benzemektedir⁴.

¹ Said, 2012:27.

² Mahmud, Leys Şakir, Nakîb, Hannâu' Velid Hâmîd, Kal'atü Kerkük, Bahsü Dımne Dirâsât fi Âsârü'l-Vatani'l-Arabiyyi, 18, Külliyyetü'l-Âdâb, Câmîâtü Bağdat, 1509-1510.

³ Remlâvî , Georges Muhammed ,(1982) ,el-Ebniyyetü't-Türâsiyyetü fi Kalâtü Kerkük ,Mecelletü't-Türâsi's-Şabiyyi , Mücellled 13 , Aded 2 , Bağdat :Vizâratü's-Sekâfeti ve'l-İlâm,Dâiretü's-Şuûni's-Sekâfiyyeti ve'n-Neşri,18-20.

⁴ Mecmûatü, 2013:36.

1.5 Kerkük Şehrini İdari Yapısı

Osmanlı idaresi birkaç idari birimden oluşuyordu ve bu birimlerin her birinde görev ve görevlilerin sorumlulukları kesin olarak birbirinden ayrılmıştı. Burada, Kerkük kentindeki idari sistemleri, çalışanlarının karargahlarını ve yetkilerini öğrenmekteyiz. Osmanlı Devleti başlangıçta vilayet veya sancak olarak bilinen birkaç idari birime bölünmüştü, Her sancak başında livâ emiri bulunur ve ona sancak beyi denilirdi. Livâ emiri özel bir bayrak (Liva veya sancak) kaldırma hakkına sahipti. Liva emiri, padişahın livadaki temsilcisi olup, savaşta onu takip eden bir takım askerler vardı ¹. Osmanlı Devleti genişlediğinde ve irili ufaklı ülkeler ona katıldığında, doğrudan başkente bağlanmak zorlaştı. Bir eyalet bir dizi sancağı içeriyordu, her eyalette beylerbeyi ve paşa rütbesine sahip idareciler atamaktaydı. Sancak emiri, sancak sınırları içindeki tüm askeri kışlalara komuta ediyordu. Osmanlı Devleti'nde meydana gelen genişleme, idari ve mali görevleri askeri görevlerden ayırarak devlet kurumlarının ve ordunun geliştirilmesi ihtiyacını doğurmuştur ². 1848'de Irak vilayeti, Osmanlı ordusunun Altıncı Kolordu'nun kurulmasıyla organize bir orduya tanık oldu, Bağdat onun liderliğinin merkeziydi ve bu nedenle görevleri devletin idari ve sivil yönleri haline gelen valinin yetkileri sınırlıydı. Ordu komutanlığının görev ve yetkileri kolordu komutanına verilmişti. Zorunlu askerlik sistemine gelince, ilk uygulama Musul Valisi (Mehmed İncebayraktar (Muhammed İncebayraktar) döneminde yapılmıştı. Bu sistemin uygulanması, özellikle yetkililerin uygulamaya karar vermesi ve daha sonra başka bir girişimde bulunması ve zorla dayatması durumunda, insanları otoriteye karşı harekete geçmede endişeye neden oldu. Yeni askerlik sisteminin uygulanması şehirlerde başarılı oldu, ancak köylerdeki aşiretler üzerinde uygulanamadı ³. Midhat Paşa (1869- 1872) döneminde, ıslahat planının bir parçası olarak 1864 tarihli Osmanlı Vilayet Kanunu uygulandı. Irak'ın yönetimi, 1869'un sonlarında bu yasaya göre yeniden teşkilatlandırıldı. Daha sonra eyaletlerin idari teşkilatlanma ve imar bakımından genel yönetim sistemi kuruldu ⁴. Osmanlı Devleti'nde görevler belirli gerekçelerle görevlilere taksim edilirdi. Padişah tarafından atanan eyalet valisi, mali ve yasal hükümlerle ilgilenir, devletin emirlerini ve devletin dahilî

¹ Ömer, 1984: 55.

² Hasrî, Sâtî'î ,(1960), Bilâdü'l-Arabiyyeti ve'd-Devleti'l-Osmâniyyeti, Beyrut: II. Baskı, 30 -31; Cemil, 1997:68

³ Yasîn, Nemîr Tâhâ , (1984), Bidâyetü't-Tahdîs fi'l-İrâk (1869-1914), Bağdat: Risâletü Mâcîstır, el-Ma'hedü'l-Âliyyi li'd-Dirâseti'l-Kavmiyyeti ve'l-İştirâkiyyeti, el-Câmiu'l-Mustansırıyyeti, 48-49.

⁴ Selmân, Muhammed Uşfûr (1989) ,el-İrâk fi Zemen-i Midhat Paşa (1872-1869), Bağdat, Risâletü Mâcîstır, Külliyyetü'l -Âdab, Câmiâtü Bağdat, 80.

işlerini yürütmekle sorumludur¹. Eyalet birkaç livaya bölünür ve her bölge yöneticisi her sancağın başına atanır. Sancak emiri padişah tarafından atanır ve doğrudan valiye karşı sorumludur. Sancakta valinin yetkilerine sahiptir ve sancak meclisine başkanlık eder. Defterdar müdürü ve sancağın yazı işleri müdürü de dahil olmak üzere, sancaktaki bir dizi çalışan ona yardım eder². Sancak, idari olarak kendisine bağlı birkaç bölgeyi içerir ve her kaymakam kendi bölgesinin mülki, mali ve adli işlerden sorumludur. Ait olduğu sancaktaki mutasarrıfın kendisine verilen devletin bütün emirlerini yerine getirir. Görevleri arasında harcamaları ve devlet gelirlerini toplamak, bölge müdürlerinin seçimini denetlemek ve kamu işlerinde yöneticiye yardımcı olmaktır³. Adlî sistemde en üst düzey idari memurlar ve kadı İstanbul tarafından tayin edilirler ve İstanbul'a karşı sorumludurlar⁴. Sancak veya kaza, devlet merkezi ve eyalet merkezi arasındaki adaletin uygulanması ile muhtarlar arasındaki bağlantı bir müdür tarafından yönetilen birkaç bölgeye ayrılmıştır. Mutasarrıf hükümet emirlerini ve kanunları halka duyurur, ölüm, doğum, veraset ve gaiplik kayıtlarının yargı merkezine gönderilmesi, ayrıca ceza davalarında ön incelemeler yapmanın yanında, davaları da adliye merkezine bildirir. Görevlerinden biri fonları/mali gelir ve giderleri yönetmek, denetlemek ve yargıya göndermektir. Olağan dava meclislerine başkanlık eder, ardından yargıyı bilgilendirir ve valilikteki güvenlikten sorumludur.⁵ Bucak idari birimine gelince birkaç köyden oluşmaktadır ve köy en küçük idari birimdir . Bir de köyde, muhtar devletin yarı resmi temsilcisi olup, görevlerinden biri de bucak müdürünün ilettiği kanunları ve hükümet emirlerini köye/köylülere duyurmaktır. Devletin halktan toplamak istediği vergileri toplamak, doğum, ölüm, öldürme ve yaralama durumlarını bucak başkanına bildirmek, katilleri ve arananları devlete teslim etmek⁶, onun tarafından veraset, evlilik ve boşanma sözleşmelerini sınırlayan belgeler düzenlenir ve sakinleri için nüfus kayıtlarını tutar ve taşınmazların tescili, devri ve mülkiyet vesikası yapılır⁷. Halkın devlet yönetimine katılımını sağlayan devlet yasalarına göre idari organlarla iş birliği içinde olmaktır. Bu temelde şura meclisleri kuruldu ve her vilayetin bir meclisi vardı. Aynı durum yargı ve ilçe için de geçerlidir

¹ Düstür, Terc. Nevfel, Nîmetülallah Nevfel, Beyrut:1/ 382.

² Düstür, 1/86 ; Nevvar, Abdülaziz Süleyman,(1968) , Târîhi'l-İraki'l-Hadîs min Nihayeti Hükmi-i Davud Paşa ile Nihâyeti Hükmi-i Midhat Paşa , Kahire:358 -360.

³ Düstür,1/387-407 ; Nevvar,1986:360.

⁴ Neccar, Cemil Musa,(2001), el-İdâratü'l-Osmâniyye fi Vilâyet-i Bağdat, Bağdat: Dârü'ş-Şuûni's-Sekâfiyyeti Âmmeti, 189-190.

⁵ Nevvar,1986: 360.

⁶ Düstür, 1/408-410.

⁷Mustafa ,Hasan veys Yakûp ,(2000), Sincar fi Ahdi'l-Osmâniyyi Dirâsetin Siyasiyyetin, İdâriyyetin, İktisâdiyyetin, (1834-1918/H 1249 -1336) , Musul , Risâletü Mâcistür, Câmîâtü'l-Musul -Külliyâtü'l-Âdab,67: Selman,1989: 2.

ve bu hiyerarşik oluşum Büyük Meclis'in en üstünde yer alır ve tabanı isteğe bağlı meclislerdir¹. Devlet yönetim kurulu iki bölümden oluşur: doğal üyeler ve seçilmiş üyeler ve doğal üyeler maliye müdürü, hakim, devlette yazışma müdürü, müftü ve bazı durumlarda denetim sendikası, vali yardımcısıdır. Seçilen üyeler (farklılaştırma komiteleri) adı verilen özel komiteler aracılığıyla seçilir. Seçilmiş üyelerin doğal üyelerle hiçbir bağı olmaması şartıyla, yönetim kurulları yılda dört kez toplanır ve toplantıya idari birim başkanı başkanlık eder, Görevleri arasında hükümet harcamalarını ve ithalatını denetlemek, vergileri ve kamu hizmetlerini izlemek ve vatandaşların hükümet yetkililerine karşı şikayetlerini araştırmak yer almaktadır. Eyalet Genel Meclisi, eyaletteki her ilçeden seçilen dört üyeden oluşur ve valinin başkanlığında yılda bir kez toplanırdı. En önemli görevlerinden biri de ekonomik şartların iyileştirilmesinin takibi, vergi takibi, yol yapımı, köprü yapımı, kamu hizmet binalarının yapımı ve bakımındır. Bu meclisteki vali, meclisin tavsiyelerini onaylaması için meclisin tavsiyelerini Osmanlı Devleti merkezine iletir².

1.6 İdâri Teşkilât Olarak Kerkük Şehri

1- Sancak Merkezi: Kerkük İlçesi

Geçmişte müstahkem bir kale olan Kerkük şehri, daha sonra genişleyerek kale ve çevresindeki ovalar olmak üzere iki bölümden oluşmaktaydı. Kerkük'te refah seviyesinin artmasının nedenlerinden biri, coğrafi konumu ve Bağdat ile Irak'ın kuzey şehirleri arasındaki bağlantısıdır³. Kerkük sancağının birkaç nahiyesi vardı. Bunlar Altun Köprü, Nâhiyetü Şuvân , Nâhiyetü Melha, Nâhiyetü Kil, Nâhiyetü Tuzhurmatu , Dakuk (Tavuk) nahiyeleridir. 1893-1910 yılları arasında Kerkük kazasına ait nahiyeler Melha, Şuvan , Altun Köprü ve Kil' idi, Beşinci bölge idari olarak iki bölge (Tuzurmatu ve Dakuk/Tavuk) olarak değiştirildi⁴. 1894, 1893, 1899, 1905, 1907, 1909, 1910 tarihli Osmanlı Salnameleri Kerkük nahiyelerinden bahseder. 1893-1910 tarihli salnamelere göre bunlardan dördü Malha, Altun Köprü, Kil ve Şivan idari yapısını korumuştur. İdari olarak Kerkük kazasına bağlı olan beşinci ilçe Dakuk ve Tuz'dur.1893, 1899, 1905 tarihli

¹ Nevvar, 1968: 361.

² Abîd, Salih Muhammed, (1985), Hadâratü'l-Irak "en-Nizâmü'l-İdâriyyi",10/28-29 : Ömer, 1984:55.

³ Kırdâği, Muhamad Ali, (2004), Hüviyetü Kerkük es-Sekâfiyyetü ve-İdâriyyetü, Erbil:150.

⁴ Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1893/H.1311, 532; ; Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1897/H.1315, 532 ; ; Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1897/H.1315, 422 ; Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1899/H.1317,422 ; Salnâme-i Devlet-i Aliyye, 1905/H.1323,659 ; Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1907/H.1325,422

salnamelere göre de Tuzhurmatu Kerkük'e bağlı nahiy, 1894, 1907, 1909, 1910 tarihli salnamelerde ise Dakuk'un nahiy olarak görülmektedir¹

- 2- **Nâhiyetü Melha (Melha Nâhiyesi)** : Kerkük ilçesine bağlı olup güneybatısında yer almaktadır, İlçenin merkezi Küçük Zab üzerinde bulunan Melha nâhiyesinde Ubeyd ve Cabur (Arap) aşiretleri yaşamıştır. Aşiretlerin bir kısmı Türk, bir kısmı da Kürt'tür². Mahsullerinin çoğu arpa, buğday, susam, şeker ve pamuktur. Bölge halkı tarafından kutsal kabul edilen bir türbe vardır. Bu türbe insanların Peygamber soyundan geldiğini iddia ettikleri İmam İsmail'in türbesidir³. Nahiy, merkezi bir köy olan Melha ve adının içindeki saf beyaz tuzun varlığından geldiğine inanılan irili ufaklı 37 köyden oluşur ve Kerkük'ün yaklaşık 64 km batısındadır⁴.
- 3- **Kil Nâhiyesi** : Bu bölge Kerkük'ün kuzeydoğu tarafında yer alır ve merkezi Kuşt köyüdür. Nahiyenin arazileri düz ve dalgalı, tepeler ve vadilerle dolu ve petrol bolluğu ile ünlüdür⁵. Osmanlı Salnamesi'nde Kil kazasının idari statüsünü nahiy olarak (1892-1910) görmekteyiz.⁶
- 4- **Altın Köprü Nahiyesi:** Kerkük'ün batısında, 44 km uzaklıkta, kendisine bağlı 33 köyü bulunmaktadır. Küçük Zab üzerine inşa edilmiş iki köprüsü var. İlçenin adını aldığı Altın Köprüsü adı Türkçe olup altın köprü anlamına gelmektedir.⁷ Toprakları bereketli

¹ . Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1893/H.1311, 532

² Defter, Muhammed Hâdî Hasan Abdullah,(1986), el-İrâku'ş-Şimâliyye, 256.

³ Defter,1986 : 257-258.

⁴ Hüsni, Abdürrezzak, (1958), el-İrâku Kadimen ve Hadisen, Sayda: Matbaatü'l-İrfan, 223.

⁵ Defter,1986: 249-250.

⁶ Defter,1986: 249-250.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1893/H.1311,532 ; Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1894/H.1312,164 ; Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1899/H.1317,422; Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1893/H.1311,532; Salnâme-i Devlet-i Aliyye, 1905/ H.132 ,659 ; Salnâme-i Vilâyet-i Musul, 1907/H.1325 ,215, Salnâme-i Devlet-i Aliyye, 1910/ H. 1323, 753

⁶ Hasani,1958:222-223

⁷ Defter,1986: 249-250.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1893/H.1311,532 ; Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1894/H.1312,164 ; Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1899/H.1317,422; Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1893/H.1311,532; Salnâme-i Devlet-i Aliyye, 1905/ H.132 ,659 ; Salnâme-i Vilâyet-i Musul, 1907/H.1325 ,215, Salnâme-i Devlet-i Aliyye, 1910/ H. 1323, 753

⁷ Hasani,1958:222-223

ve yeşil alanlarla doludur. Küçük Zab, şehir merkezini ikiye böler ve içinden geçer ¹ . Osmanlı Salnamelerine göre Altun Köprü ilçesi idari olarak Kerkük'e bağlı kaldı².

5- **Şuvan Nahiyesi:** Kerkük'ün kuzeybatıdaki ilçelerinden biridir ve topraklarının çoğu dalgalıdır. Çiftliklerine ve bahçelerine su taşıyan birçok kaynak ve vadi vardır. Bunlardan en önemlisi Vadi-i Ahmer idi ve merkezi Hacı Beyhan köyüdür³.

6- **Tuzhurmatu Nahiyesi:** Bir taraf Ak Su Nehri'ne bakmaktadır⁴. el-Bağdadi, kitabında buranın isminin “Duz Hurmatu” olduğunu ifade eder. Bayat kabilesi bu bölgede yaşıyordu ve evlerinin sayısı iki bine yakın olup Türkçe, Arapça ve Kürtçe konuşuyorlardı. Bu nahiyenin yanında baharda suyu bol olan büyük bir nehir bulunup oldukça çok petrol ve tuz vardı ⁵. Fakat devlete karşı itaatli bir nahiye değildi.1907/ H. 1325 yılına ait Musul Vilayeti Salnamesi'ne baktığımızda, Tuzhurmatu'nun idari olarak Salahiye kazasına ait olduğu anlaşılır ⁶. Fakat diğer Salnamelere baktığımızda Dakuk nahiyesinin bir alternatifi haline geldiğini görüyoruz⁷.

7- **Dakuk Nahiyesi:** Erbil ile Bağdat arasında, Kerkük'e yaklaşık 48 km uzaklıkta bulunan bir nahiyedir. Nahiye halkı nahiyenin konumundan dolayı gurur duyarlar. Dakuk,Kerkük'ün güney kesiminde yer alır ve toprakları çok verimlidir. Bağdat'tan Kerkük'e insanların geçip geri döndüğü bir yoldur , İmam Zeynel Abidin bin Ali Hüseyin bin Ali bin Abi Talib'in (Salam Olsan) türbesi bu bölgedeki en önemli kutsal türbelere dendir ⁸ . Dakuk ilçesinin idari yönü 1894 - 1910 yılları arasında bir değişime sahne olmuştur ⁹. Salnameye göre 1894 yılında nahiye olan Dakuk, diğer senelerde idari konumunun ne olduğu bilinmemektedir. 1910 yılı Musul Salnamesi'ne göre 1907 yılında nahiye olduğu anlaşılmaktadır ¹⁰.

¹ Defter, 1986 :246.

² Salnâme-i Devlet-ı Aliyye, 1892/H.798.

³ Defter, 1986: 252.

⁴ Özmen, Hasan,(2002), et-Türkmân fî'l-İrâk ve Hukûki'l-İnsân, Ankara: 9.

⁵ Münşüi,1948: 54.

⁶ Salnâme-i Vilâyet-i Musul,1907/H.1325 ,220.

⁷ Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1894/H.1312,164 ; Salnâme-i Vilâyet-I Musul,1907/H.1325 ,215, Salnâme-i Devlet-ı Aliyye, 1909/ H.1327, 791; Salnâme-i Devlet-ı Aliyye, 1910/ H.1328, 753.

⁸ Hasanî,1958: 224-225.

⁹ Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1894/H.1312,164, Salnâme-i Vilâyet-i Musul,1894/H.1312 ,215,

¹⁰ Salnâme-i Vilâyet-I Musul,1907/H.1325 ,215 ; Salnâme-i Devlet-ı Aliyye, 1909/ H.1327, 791; Salnâme-i Devlet-ı Aliyye, 1910/ H.1328, 753.

1.7 Kerkük Sancağı'na Bağlı Diğer İlçeler:

1-Köysançak Kazası: İlçenin kuzeydoğu tarafında yer almakta olup, misafirhane, on mescid, cami, bir kışlal, 1.420 ev, 6 okul, üç imarethane, beş kahvehane, 340 dükkan, üç hamam ve bir fırın bulunmaktadır. Kazada iki ticari yol olup, ¹ ilçeye bağlı köy sayısı 121'dir².

2-Revandüz Kazası: Revandüz kazası Kerkük vilayetinin kuzeyinde yer almaktadır ³. 800 dükkân, bir rüşdiye okulu, iki kız okulu, bir hamam, dört fırın, bir cami, iki mescid ve iki ticaret hanı vardı, Kazada Keldanî, Müslüman, Hıristiyan ve Musevî karışımı bir insan yaşıyordu ve ilçedeki insan sayısı 3.550 idi. İlk öğretmenin adı Musul Valiliği'nde rüşdiye okulu'na verildi. 1877 tarihli Musul Salnamesi'ne göre rüşdiye okulu'nun ilk öğretmeni Abdülhakim Efendi'dir⁴. İlçede Dire Harir, Nâhiyetü Balık ve Nâhiyetü Labradost olmak üzere dört nahiye ve 247 köy bulunmaktadır⁵.

3-Rania Kazası: Rania kazası Kerkük'ün kuzeydoğusunda yer almakta olup merkezi İran sınırına yakın Rania köyüdür. Kazada misafirler için bir bina, cami, 15 dükkan ve 80 ev vardı⁶, Ona bağlı köylere gelince, 1907 tarihinde 250 köy ve çiftlik vardı⁷.

4-Salahiye Kazası (Kifri): Bu kazanın Kifri veya Vezzan Kiri gibi başka isimleri de vardır Kifri ve Kerkük arasındaki mesafe 131 km'dir. Kifri, Cebeli Şehvâr eteğinde bulunur. Kifri yakınlarında Nâsalih köyünde bir tür katran bulunur ve buna (Kafr) denir. Kifri, asphalt ve zift olmak üzere üç çeşit katran olduğu söylenmektedir⁸. 1907 yılında kazada 2.500 kişi vardı ve ayrıca ilçede dört kahve ve iki de pazar vardı⁹.

¹ Salnâme-i Vilâyet-i Musul, 1894/H.1312 : 215, Salnâme-i Vilâyet-i Musul, 1907/H.1325 : 215.

² Salnâme-i Devlet'i- Aliyye, 1893/H.1311: 532; Salnâme-i Devlet'i- Aliyye, 1893/H.1311: 533

³ Salnâme-i Vilâyet-i Musul,1894/H.1312: 318.

⁴ Salnâme-i Vilâyet-i Musul,1894/H.1312: 98

⁵ Salnâmetü Devleti'l-Aliyye, 1877/H.1294:532 ; Salnâme-i Devlet'i- Aliyye, 1893/H.1315 ; Salnâme-i Devlet'i- Aliyye, 1897/H.1315:36

⁶ Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1899/H.1317,283; Salnâme-i Devlet-i Aliyye, 1905/H.1323,660 ; Salnâme-i Devlet'i- Aliyye, 1908/H.1328:727;Salnâme-i Devlet'i- Aliyye, 1909/H.1327:792; Salnâme-i Devlet'i- Aliyye, 1910/ H.1328: 753.

⁷ Salnâme-i Vilâyet-i Musul,1894/H.1312 :322.

⁸ Salnâme-i Vilâyet-i Musul,1894/H.1325 :223.

⁹ El-Hasani, 1958: 223

⁹ Salnâme-i Vilâyet-i Musul, 1892/H.1310 : 780 ; Salnâme-i Vilâyet-i Musul, 1907/H.1325: 221.

5-Erbil Kazası : Kerkük sancağının kuzey kesiminde yer alır ve doğu tarafında **Rania kazası** ve Köysancak ilçesi ile sınırlıdır ¹. Batısında Musul Vilayeti ve Erbil'i ayıran sınır Büyük Zab Nehri vardır. Kuzeyde Revandüz ilçesi, kuzeydoğuda ise Altun Köprü ilçesi ile sınırları vardır ². Kazada 1820 hane ve adliye misafirhanesi, 637 dükkân, 6 cami, iki mescid, üç hamam ve 11 okul bulunmaktadır, Bunlardan altısı erkekler içindi ve biri bir rüşdiye okuluydu. Bu okullarda çok sayıda Yahudi, Hıristiyan ve Keldani çocukları eğitim alırlardı ³.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİNDE KERKÜK İLERİ GELENLERİNİN SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATI

2. Sosyal Hayat

Bir toplum, kendi aralarında bir ilişkiler ağı oluşturan bir grup insandan oluşur ve bireyler bu toplumda düzenli olarak belirli bir yerde veya bölgede yaşarlar. Birey ve toplum arasındaki ilişkiler, karşılıklı ilişkiler ağı olarak nitelendirilir. Toplum bireyi, birey de toplumu doğrudan etkilediğinden, birey ve toplum arasındaki ilişkinin belirlenmesinde önemli bir rolü vardır. Kerkük ileri gelenlerinin Osmanlı dönemindeki sosyal hayatlarını bilmek için öncelikle Kerkük şehrinin sosyal yapısını bilmemiz gerekir. Kerkük'ün sakinlerinin çoğu Türk (Türkmen) idi ve ayrıca çok sayıda Arap, Kürt, Yahûdî ve Keldanî vardı. İnsanlar Kerkük'te baskın dil olarak Türkçe konuşuyorlardı.⁴ Türkmenler şehirdeki zengin sınıfı ve tarım arazisi sahiplerini temsil ediyorlardı. Şehirde Türkmenlerden sonra nüfus ve etkinlik bakımından Araplar gelmekteydi⁵. Ubeyd kabilesi de da dahil olmak üzere bazı Arap kabileleri, Kerkük şehrini çevreleyen köylere ve bölgelerde yaygın olarak bulunurlar. Osmanlı belgelerinin birinde 28 Ocak 1856'da Ubeyd Meclisi ve Devlet Meclisi'nden Şeyh Esa'd ez-Zahirî'ye mühimmat ve çok miktarda buğday ve arpa ile taltif edilmişti. Ayrıca taltif ile ilgili alınan karar, mazbata olarak Divân-ı Hümâyûn'a

¹ salnamat vilayat almusul 1312hi-1894m , s319

² alhaydari ,abd albaqi abd aljabaar amin, altajadud alhadari liqaleat 'arbil - dirasat - ijtimaeciati-aqtisadiat -eumraniat , almusul , s57.

³ salnaamat vilayat almusul 1325h -1907m ,s 219.

⁴ Salnâme-i Vilâyet-i Musul,1910: 246

⁵ Betâtû, Hannâ, (1990) el-İrâku't-Tabekâtü'l- İctimâiyyi ve'l-Harekâtü's-Sevriyyeti min Ahdi'l-Osmâniyyi Hattâ Kıyâmi'l-Cumhuriyyeti, Beyrut; Terc. Afif er-Rezâz , I.Baskı, I/67/

gönderilmişti¹. Kerkük'te de Kürt aileler vardı ama kökleri uzak geçmişe gitmiyordu, Bu aileler arasında Kerkük'ün en kalabalık Kürt ailelerinden biri olan Talabânî ailesi yer almakta olup, ilk yerleşim yerleri Süleymaniye ile Kerkük arasındaki bölgedeydi, Kerkük'te yaşayan diğer Kürt aile ise el-Hângâh ailesidir. Bu aile oğullarının İslam dinine bağlı olduğu ve tasavvuf yolunun takipçisi oldukları bilinmektedir, Bu ailenin Kerkük'teki ikâmetinin on dokuzuncu yüzyıla kadar uzanması ve şehirdeki Türkmen aileleriyle iyi ilişkiler içinde olması dikkat çekicidir, Bu aile Kerkük halkı tarafından her zaman takdir edilmiş, desteklenmiş ve aile İngiliz işgaline karşı onurlu bir tavır almıştır, Ailenin reisi Ahmed el-Hânkâh olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun en ateşli destekçisi ve Türk fikirlerinin savunucusuydu, Kerkük şehrinde Talabânî ailesinden başka Kürt aileleri ve evleri de vardı².

Ayrıca Kerkük Sancağı'na idarî olarak bağlı olan köy, ilçe ve mahallelerdeki ve dağlık bölgedeki diğer bazı aşiretler de yaşarlardı³. Kürtler hakkında bir başka kaynakta ise diğer bazı Kürt aşiretlerin kuzey Irak'taki çöküntülere bakan tepelerde yaşadıklarından da bahsetmektedir⁴. Geçen yüzyılın ellili yıllarından sonar (on dokuzuncu yüzyıl ortaları) Kerkük'teki petrol şirketleri, petrol endüstrisinde çalışmak üzere şehir dışından işçileri getirdi, Çoğunun Kürt olması onları Kerkük'ü çevreleyen köylerden Kerkük şehrine göç etmeye etmelerine sebep olmuştur. Kerkük'te yaşayanların çoğunluğu Türkmen olduğu için⁵, toplumda çoğunluk ve etkili sınıf olan Türkmenlerin tarihi incelendiğinde şehirdeki sosyal hayatı öğrenme imkanı bulunacaktır.

2.1 Türkmen

Tarihi kaynaklara baktığımızda Türkmenlerin en büyük Turan halklarından biri olduğunu ve Arapların çöle sahip olduğu gibi Türklerin de Türklerin çölüne sahip olduklarını görüyoruz, Türkmenler çadırlara, hayvanlara, su kaynaklarına ve iyi otlakları arayanlar olmalarından dolayı, bir yere yerleşmeleri mümökün olmamıştır. Anavatanları Orta Asya'da Hazar Denizi, Harezmi Denizi ve Ceyhun Nehri arasında yer almaktadır, Türkmenlerin güçlü, uzun, sağlıklı, cesur ve çalışkan bedenleri vardı. Günlük hayatlarını kendi topraklarında kabileler ve gruplar halinde

¹ BOA,A./MK.NZD.00161.00075.001.

² Nakîp, 2008: 76.

³ Hasani, 1958: 8.

⁴ Hamsili, el-Mıster Stefon,(194)1,Erbeate Gurûnin min Tarîhi'l-İrâkı'l-Hadîs, Bağdat: Terc. Cafer el-Hayyât, , Mabaatü Tefîdî'l-Ehliyyeti'l 9-10.

⁵ Mecmûatü Müellifin, (2008), Türkmâniyyetü Kerkük fi'l-Kütübü ve'l-Mesâdirü'l-Muhtelifeti 14.

yaşarlardı¹.Türkmen hanedanı Oğuz (Gaz) boylarına kadar uzanır².Yirmi iki alt dal veya ana koldan oluşmakta ve bunlar arasında ittifak olması, bölgede çok önemli bir tarihe sahip olmalarına neden olmuştur.³ Oğuz boyları, Orta Asya'dan çeşitli İslam ülkelerine göç ederek birçok beylik ve devlet kurmayı başarmışlardır, Yaşadıkları topraklarda etkili bir varlıkları vardı ve bu kabilelerin tarihi çok eskilere dayanmaktadır⁴, Türkmenlerin bu adla adlandırılmasına gelince, bu konuda farklı görüşler ortaya atılmaktadır. Bazı Türk tarihçileri, Türkmen için bu ismin, İslam ülkeleri arasındaki ticari ilişkiler yoluyla İslam'a geçen birkaç Oğuz boyundan geldiğini öne sürmekte ve Oğuz (Türk) Müslümanlarına Türkmen (Müslüman Türk) ismini vermektedirler. On birinci yüzyıldan sonra Türkmen kelimesi Oğuz kelimesi ile eş anlamlı hale geldi, Bazı Oğuz boylarının Horasan yakınlarındaki topraklarda yaşadığı ve lehçelerini, örf ve adetlerini koruduğuna dair bir başka görüş de vardır, Bu bölgelerin sakinleri ona Türklere benziyorlar anlamında ,Türkmen adını verdiler, Türkmen kelimesi, İbn Esir'in dediği gibi iki heceden “Türk ve İman” oluşması mümkündür⁵.

Oğuzlardan Müslüman olan herkese Türkmen adı verilmiş ve onu gayrimüslimlerden ayırmak için Türkmen denilmiştir, Birçok eski tarihi kaynak, ikisinin Oğuz'un ana kollarına indiği bir toplantıdan (Türkler ve Türkmenler) bahseder, Türkmen dilinin sözlükleri, Türkmenleri bir Türk milleti olarak tanımlamayı kabul etmektedir⁶. On birinci yüzyıldan sonra tüm Türkler (Oğuz) Müslüman olduktan sonra, tüm Oğuzlara Türkmen denilmiştir⁷. Türkmen aşiretlerinin günümüzde anayurtlarına geçişleri tek parti şeklinde değil, farklı zaman dilimlerine bölünmüş çoklu gruplar şeklinde olmuştur.⁸ Irak'taki Türkmen varlığı çok eskilere dayanmaktadır, İki kısma ayrılan tarihçilerin elde ettiği bilgilere göre, ilki Türk dalgalarının Mezopotamya topraklarına girişinin 5000 yıl öncesine kadar Sümerlerin girişiyle başladığını doğruladı, Bazı araştırmacılar, Türk dillerini içeren Ural-Altay dil ailesi ile Sümer dili arasında bir ilişki olduğunu iddia etmektedirler, Ayrıca Mezopotamya'nın güneyindeki tortul ovada yer alan Sümer

¹ Âmirî, Sâmîr Abdü'l-Hasan,(1991), Mevsûâtü'l-Aşairi'l-İrâkıyye, London: Mektebetü's-Safâ ve'l-Merveti, 9/ 212

² Hermezî, Erşed,(2003), et-Türkmân ve'l-Vatani'l-İrâk, Kerkük , Müessesetü Vakf'ı-Kerkük I. Baskı, 3.

³ Türkmânî, Üsâme Ahmed,(2007), Cevletü'n-Seriatün fi Târih-I Etrâk ve't-Türkmân fi Târih-I Kable'l-İslâm ve Mâbadehû, Dârü'l-Erşâd ve'n-Neşri,57

⁴ Haermezî, 2003:13

⁵ Samancı, Aziz Kadir (1999), et-Târîhu's-Siyâsiyyi li-Türkmânî'l-İrâk, Beyrut: Dâru's-Sâkî, I.Baskı, 24-25.

⁶ -Kevseroğlu,2020: 19.

⁷ Zâbit ,Şakir Sabir,(1960),Mücez Târîhi't-Türkmân fi'l- İrâk, Min Seneti 673-1958 (H.27-1327), Bağdat:

Matbaatü'l-Maarif , Trcm; Mustafa Cevad; 17.

⁸ Hermezî, 2003 :13.

dilini konuşanlar ile Orta Asya platosunda Türkçe konuşanlar arasındaki mesafenin yakınlığı¹, aralarında inşaat ve oyma üslubu ile sulama ve tarım yöntemlerinde büyük bir benzerlik vardır ve Sümerlere en yakın olan sadece Türklerdir, Öte yandan, eski Arap Müslüman tarihçileri şunları iddia etmişlerdi : Türklerin Irak'a girişlerinin başlaması ve Türkler ile Sümerler arasındaki ikili ilişkiler İslam öncesine kadar uzanmaktadır ve modern değildir, Bu bağlantıların M.Ö. on yedinci yüzyıldan beri var olduğunu açıkça belirten eski kaynaklara güvendiler, İslamiyet'ten önce yaşamış şairlerin bazı şiirlerinde de Türkçe adı geçmektedir, Bunlar arasında 604 yılında vefat eden şair Nâbiğati'-z-Zübğânî(ö.604) ve şâir Nûman b. Hâris (581) şiirlerinde Türk etkisine atıfta bulunan şairler arasında 581 yılında vefat eden şair en-Nu'man bin Hâris yer almaktadır, Ayrıca Resûlullah (s.a.v.) devrinde de Türklerin mevcudiyeti vardı, Medine çevresine hendek kazma fikri, bir Türk vatandaşına ait çadırlardan birinden çıktı,Bunlar içinde Hüseyin bin Ali'ye (a.s) bağlı ve onun kölelerinden bir Türk de vardı. Dr. Hüsam Dâvud Erbilî, Harezmi'nin rivayetlerinden bahsederken, "...Sonra ismi Vâfid et--Turkî olan bir Türk çocuğu, Kur'an okuyan, Arapça bilen ve Hz.Hüseyin'e sadık biri, bu yüzden savaşmaya başladı, bir grubu öldürdü, daha sonra öldürüldü ². Tarihî olaylar, Türkmenlerin ardışık göçlerle ve farklı zaman dilimlerinde Irak'a girişini ve Türkmenlerin İslami fetihlere katılmasını ifade eder, İslamiyet'e girmelerinden ve İslam ülkelerinde yayılmalarından sonra da Emevi ve Abbasi dönemlerinde varlıklarını sürdürmüşler ve aralarında birçok ünlü İslam ordu komutanı olarak yer almıştır, Onlara Basra ve Bağdat'ta muharebe görevleri ve muhafız bölgeleri verildi. Komşu bölgelerin kontrolünü ele geçirmek için bazı dağlara yerleştiler, Abbasi halifeleri de birçok askeri görev için Türkmenlere güvendiler ve çeşitli Türkmen askeri tümenleri kurarak sayılarını artırdılar. Bu Türkler İslami fetihlerde büyük rol oynadılar³, Bu nedenle Emevi ve Abbasi dönemlerinde Türklerin bulunmaları ve daha önemlisi Irak'ta Abbasi Devleti içerisinde Irak'ta bazı askeri karakterde göçlerle girmişlerdir⁴. Türklerin ülkeye girişleri, İslam ordularına asker, lider ve şehzade olarak girmeleri, ailelerinin sonradan katılmaları, Irak'ta daimi ikamet etmeleri gibi farklı isimler altında tasnif edilmektedir, Irak'a ticaret ve tarım gibi ekonomik nedenlerle gelen birçok Türk boy ve ailesinin ekonomik göçünün yanı sıra, Irak'ta kurulan Emirlikler ve Türkmen

¹ Kevseroğlu, 2020;2 5-26.

² Kevseroğlu,2020 : 28 –32.

³ Samancı, 1999: 39-40.

⁴ Zâbitî, Şâkir Sâbir, (1966), Târihü's-Sadâkat Beyne'l-Irak ve Türkiye,Bağdat:Dârü'l-Maarif, 71.

ülkelerini de takip edin¹, Bundan sonra Irak'taki Türkmenler için en önemli tarihi dönemlerden biri olan Selçuklu döneminde, Türkmen dalgaları Irak'a girmiştir, Bu dönemde bağımsız Türkmen devletlerinin yanı sıra Erbil'deki Türkmen emirliği, Musul'daki Atabeg emirliği, Kerkük'teki Türkmen emirliği gibi birçok emirlik kuruldu², Türkmenleri Irak'a gelmeleri ve yerleşik hayata geçmeleri sonucunda,tarih süreç içinde Ortadoğu'd siyasi ve askeri olaylar üzerinde önemli bir etkisi veya etkileri olmuştur³, Güney ve kuzey bölgelerine yayıla yerleştiler ve yerleşme bölgelerinde toplum içinde asimile olarak onun bir parçası oldular⁴, Türkmenlerin gerçekleştirdiği en önemli göçlerden biri de Selçuklu şehzadesi Tuğrul Bey'in 1055 yılında Bağdat'a girmesidir, Bundan sonra Türkmenler daha çok Kuzey Irak'ta yaşamaya başlamış , Türklerin Irak'a göç ve yerleşmeleri ardı ardına gruplar halinde devam etmiş ve böylece Irak'ta Türk yerleşimi kurulmuştur, Türkmenler,askeri toplumun önemli bir tabakasıydılar, orduda güçlü, cesur ve başarılı askerlerdi, ekonomik olarak da güçlenmişlerdi. çünkü yetenekli tüccarlar ve idari para kazananlardı, İçlerinden iyi yöneticiler yetiştiğinden, devlet kurumlarını da yönetmişlerdi ⁵. Türkmenler Irak'ın dağlık ve kuzey bölgelerinde yaşıyorlardı⁶, Yani orta ve güney bölgelerde yaşayan Araplar ile kuzey bölgelerde yaşayan Kürtleri ayıran bölgelerde iskan ve ikâmet ettiler ⁷. Türkmen varlığı, Telafer'dan Musul'daki Altun Köprü'ye ve Diyala'daki Tuzhurmatu'dan Kerkük ve Mandali'ye kadar uzanan bölgelerde görülür⁸. Eski Türkmen göçleri daha çok Kerkük'te yoğunlaşmıştır.⁹

Kerkük şehri, Türkmenlerin Irak'ta ulusal sembolü ve başkentleri olarak gördükleri en önemli yerlerden biridir¹⁰. Kerkük'teki Türkmenler tarım arazilerinin sahipleriydi ve bazı Araplar Türkmen arazilerini ekiyor ve koruyorlardı¹¹. Türkmenler kalenin farklı mahallelerinde yaşamış ve yaşamaktadırlar. Başlıca Türkmen mahalleleri el-Cay, Musalla, Balak, Yedi Kizler, Biryadi, Çukur, Helvacılar, İmam Kasım, Büyük Mahalle'dir. Hassa Nehri'nin diğer bölümüne (Hassa

¹ Samancı, 1999, 42.

² Samancı, 1999, 43-44-45.

³ Hermezî ,2003:14

⁴ Zâbit ,1960:18

⁵ Kevseroğlu,2020 :33.

⁶ Samancı ,1999 : 85

⁷ Hermezî ,2003:14

⁸ Hüsni ,1958 :41

⁹ Hamsili ,1941 :9-10.

¹⁰ Samancı,1999:85

¹¹ Betatu,1990 :67

Su) gelince, Beyler, Gavur Bağı, Elmas, Sarı Kahya, Arafa, Şaterlo mahallelerinde yaşadılar ve hala da yaşamaktadırlar. Bu mahalleler, Türkmen ve Kürtlerden oluşan Kasim (Zive) mahalleleri dışında Türkmen mahalleleriydi¹, Kerkük şehri, bölgedeki petrol endüstrisinin büyümesi nedeniyle Kürtler yavaş yavaş komşu köylerden taşındığından yakın zamana kadar bir Türk şehriydi², Erbil, Kerkük'te emirliklerini kuran Türkmenlerin yerleşim için eski bir merkez olması nedeniyle Türkmenlerin nüfus yoğunluğu açısından Kerkük'ten sonra gelmekte³ ve 1144'te burada emirliklerini tesis etmişlerdir.⁴ Erbil şehri bu dönemde, özellikle şehrin en güzel dönemlerinden biri olarak kabul edilen Muzaffer ed-Dîn Kökböri döneminde büyük bir refaha şahit olmuştur, Bu dönemde birçok okul ve tekkenin yapımının yanı sıra şehrin dağ üzerinde bulunan Erbil Kalesi'ni kurdu⁵. Bundan sonra şehir Türkmen devleti Kara Koyunluların kontrolüne girmiştir. Bundan sonra, Osmanlı İmparatorluğu Sultanı IV. Murad 1637'de kuzey Irak üzerindeki kontrolünü bu bölgelere kadar genişletmişti. Erbil'de Türkmenler nüfus bakımından ilk sırada yer aldı, Ancak Irak rejimlerinin Kürt köylerini yıkmaya ve sakinlerini yerinden etme politikasının ardından komşu köylerden Kürt göçü artarak bu köylerin sakinlerinin Erbil ve çevresine yönelmesine neden oldu, Türkmenler şehrin ikinci büyük sakinleri arasında oldular. Türkmenlerin yayılması açısından da Irak'taki ikinci şehir olarak kabul ediliyordu, Musul'a bağlı Telafer ilçesi gibi Türkmenlerin yaşadığı başka ilçeler de vardır ve bu ilçenin nüfusa oranı Türkmenlerin %82'sidir, Kerkük Sancağı'na bağlı mahalleler ise birçok düşünür, yazar ve şairin içinden çıktığı, o dönemde toplum üzerinde büyük sosyal ve kültürel etkisi olan Tuz Hurmatu, ve Türkmenlerin büyük bir bölümünün Karakoyunlu ve Abbasi Halifesi Mu'tasım zamanından beri oraya yerleşen Türkmenlerin büyük bir kısmının yer aldığı Dakuk (Tavuk) kazasıdır. Türkmenlerin büyük bir bölümünün yaşadığı Kifri kazası ile bunlara ek olarak Kerkük'e bitişik Türkmenlerin yaşadığı bazı alanlar Şehriban, Mikdadiya, Halis ve Mandali gibi nahiyeler bulunmaktadır⁶. Türkmenler, Irak devletinin kurulmasından sonra da devam eden, ancak monarşinin devrilmesiyle gerileyen toplumda ileri bir konuma sahipti, Irak'ta (dağılmış) Baas Partisi iktidara geldi, Türkmenler, Irak devletinin kurulmasından sonra da devam eden

¹ Samancı,1999:87

² Betatu, Hanna, (1992), el-İrâk eş-Şuyuiyyüne ve'l-Bağsiyyüne ve'z-Dubbâtü'l Ahrâr, Beyrut: Terc: Afif er-Razâzî, I.Baskı, 3/ 224.

³ Samancı, 1999: 90

⁴ Samancı, 1999: 44

⁵ Kevseroğlu,2020 :63

⁶ Samancı;1999, 91-92-93

toplumda ileri bir konuma sahiptir. Türkmenlerin kendilerini etkileyen politikalardan büyük zarar gördüğü Türkmen bölgelerinin yerinden edilmesi, kanlı katliamları ve Araplaştırılması nedeniyledir¹.

2.2 Kerkük şehrinde Türkmen aşiretleri

Türkmenler ataları gibi kabileler ve aşiretler şekillerde yaşadılar, Doğu ülkelerine yayılarak tarih boyunca imparatorluklar, devletler ve emirlikler kurdular², Kuzey ve doğu kesimlerinde Türkmen aşiretlerinin yayıldığı bölgeler ile bu bölgelerin bazı güney bölgelerinde Türkmen nüfus yoğunluğunun görüldüğü önemli yerler arasında Kerkük şehri vey yakın bölgeler önemli yerleşim alanlarıdır. Bu bölgelerde yaşayan ve ikâmet eden başlıva aşiretler şunlardır:

1-Bayat Aşiretler

On iki kabileden oluşan önemli kabilelerden biri olan Bayat kabilesi Oğuz Türkmen kabilelerindenidir³. Oğuz Han'ın altı oğlundan biri olan Gün Han, dede Bayat ile akrabadırlar, Bayat, Türkçe'de kahverengi ok anlamına gelen Boz-Ok boylarından biridir⁴. Bayat aşireti yönetici sınıf arasında kabul edilirler ve Oğuz topluluklarında önemli bir yere sahiptirler⁵, Bayatlar Oğuz ordusunun sağ kanadının komutanlığına getirildiler ve Oğuz Han'ın sağındaki ilk koltuğa oturma hakkına sahiptirler⁶. Diğer Oğuz boyları gibi onların da hayvanlarını ve paralarını mühürlemek için kendi mühürleri vardı⁷, Oğuz Han'ın oğullarından Gün Han'ın oğlu olan Bayat boyuna çeşitli isimler verilmiştir. Bayat, birçok şekil ve manada gelmekte ve Oğuz dilinde kutsal tanrılar Bayat anlamına gelmektedir, Ayrıca Bayat geceleri düşmanlara saldırmak anlamına gelen Akancı anlamına gelir. Bayat boyunun Selçuklular, Harezmler, Osmanlılar ve diğer Türkmen aşiretleri gibi kendine ait bir hükümet ve sistem kurma fırsatı olmamasına rağmen⁸, Türk hakimiyetinin genişlemesi sayesinde Sirderya'dan Hazar Denizi'ne kadar Oğuz boyları içinde mücadelelere katılarak ve büyük fetihler kazanarak Türk İmparatorluğu'nun

¹ Andırsın, Liyam, Stansfield, Ğarıs, (2009), Ezmetü Kerkük es-Siyâsiyye el-İsneyni alaisnia fi'n-Nizâi ve Hulûli't-Tevâfukiyyeti, Bağdat: Terc. Abdullah en-Naîmî, I. Baskı, Dirâsetü'l-İrâk, 102-106

² Hermezî, Habib, Pamukçu, Ekrem, (2004), el-Aşâiru't-Türkmânî fi'l-İrâk, Kerkük, 15-17

³ Kaşkarî, Mahmud b. Hüseyin b. Muhammed, (1915/H.1333), Kitâb'ü-Dîvânî-Lügatit'-Türk, Dârü'l-Hilâfeti'l-Ulyâ, Matbaa-yı Âmire, 56

⁴ Hermezî ve Pamukçu, 2004: 21

⁵ Zâbitî, Şâkir Sâbir, (2004), Aşiretü'l-Bayat, Kerkük: Terc. Nejat Kevseroğlu, Mansûratü Medclisi't-Türkmânî, 25

⁶ Kaşkarî, 1915:56

⁷ Âmiri, 1991:220

⁸ Zâbit, 2004: 21-23

kurulmasında büyük rol oynadılar¹, Yaşadıkları bölgeler, eski kavimler arasında yer almaları ve büyük bir nüfus yoğunluğuna sahip olmaları nedeniyle önemini gösteren birçok olaya sahne olmuştur, Mera ve barınak arayışı içinde çok dolaştıkları, savaflara ve kan dökmeye meyilli olmadıkları ve büyük ölçüde diğer kavimlerle bir arada yaşayabildikleri ve bu da farklı bölgelerde yayılmalarına neden oldukları bilinmektedir²,

Bayat kabilesinin Harezmi eyaleti üzerinde büyük etkisi olmuştur³. Bayat boyuna mensup olan, hükümdarlığa ve saltanata yakın olan Alaaddin Harizm Şah'ın annesi Türkan Hatun, Bayat boyu üzerinde nüfuzlu ve etkili olduğukabil edilmiştir⁴. Moğol saldırısı ve Harezmi ordusunun yenilgisi, Bayat kabileleri de dahil olmak üzere insanların güneye ve batıya göç etmesine yol açtı, Kabilenin çoğu farklı göçlerle Irak'a giderek güney bölgelerine yerleştiler: Çevredeki insanlar ve toplumla yavaş yavaş kaynaştılar, Diğerleri Irak'ın kuzey kesimlerinde, özellikle Kerkük ve komşu bölgelerde yaşayan Türkmenlerle birlikte yaşadılar⁵.

Bayatlar kabilelere, kabileler de birkaç boylara ayrılmıştır. Bayat boyu alt kabileleri arasında⁶: Bastamlı Aşireti, Kara Naz Aşireti, Bir Ucu Aşireti, Hassa Dârlı Aşireti ve Sayyadlı Aşireti vardı Irak'ın farklı bölgelerinde yaşayan Kazaniye, Mandali, Sadiyye, Zive, Şehirban, Bedre, Kara Tepe, Hangîn, Kifri, Zorbâtiyye ve Kenan kabileleri dışında Tuz Hurmatu ve Kurtuba arasındaki bölgede de aşiretler yaşamakta⁷, fakat büyük çoğunluğu varlıklarının çoğunda Kerkük'te bulunmaktadır.⁸, Bayatlar, Türkmenlerin geri kalanıyla yan yana yerleşmişler, dillerine sadık kalmışlar, dillerinden ve milli kimliklerinden gurur duymuşlardır, Bazıları da Irak'ın orta ve güney bölgelerinde (Kut, Hille, Samarra, Kerbela, Bağdat ve Necef) bulunur, Bu bölgelerde yaşayan ailelerin çoğu Araplaşmış ve bazılarının kim oldukları hakkında hiçbir fikri yoktur⁹.

¹ Âmirî, 1991: 220

² Zâbit , 2004:23-26

³ Zâbit,1966, 104

⁴ Zâbit , 2004, 38

⁵ Zâbit ,1966:105

⁶ Hermezî ve Pamukçu ,2004; 26-27

⁷ Âmirî1991: 221

⁸ Münşi, 1948: 54

⁹ Saatçi, Subhi, (2010), Kabâil ve el-Aşâiri't-Türkmânî fi el-Firâk ve Kerkü ve Menâtık-ı Süknâhüm. Terc. HermezîMüessesetü Vakf-ı Kerkük, Kerkük ,I.Baskı,Terc. el-Hermezî , er-Reşîd,18

2- Bastımlı

Bu aşiretin oğulları Bayatlara mensup olup, Türkmen devletinin (Kara Könlü) bir kalıntısı olan Bastımlı'da yaşamışlardır, 1411-1468/ döneminde Irak'ın kuzey bölgelerini yöneten, Bayat Aşireti'nden Bastımlı'nın kolları arasında Mahmud Deller, Kara Koyunlar, Elli Belliler, Celavlılar ve İzzeddinliler)¹.

3- Kara Naz

Onlar da Bayat Aşireti'nin dallarındandırlar, Irak'a girişleri Moğolların Irak'ı işgalinden önceydi², Ali Bey bin Hadi Bey Türk onların başkanıydı³. Musul bölgelerinde yaşadılar⁴, Tuzhurmatu ve Kerkük, Bayat'ın Irak'a yerleşen en eski kolları olarak kabul edilmektedir⁵.

4- Bir Evcili

Onlar da Bayat Aşiretin dallarındandırlar⁶, Bazı kaynaklarda belirtildiği gibi, Irak'a girişleri, Moğolların Irak'ı işgaliyle aynı zamandıydı, Sultan Murad'ın devrinde iki guruba ayrılan Bir Evcililer'in birisi Musul'da diğeri Kerkük'te yaşadılar, Vergi ödemesi gereken yirmi koca ve bekardan oluşuyordu⁷.

5- Muradlı

Geçmişte Irak'a giren Bayat Aşireti'nin dallarındandırlar ve onlara Arapçada Kahyalar anlamına gelen Kihler denilmiştir, Zamanla isimleri el-Muradlı olarak değişti, Bu, cesareti ve cömertliği ile ünlü bu aşiretin diğeriyle ayrılan ön önemli özelliği tarafından da ayırt edilen büyükbabalarının Murad adıyla bağlantılıdır. Osmanlı döneminde yaşamaları ve ⁸, Kerkük'te, toplumda önemli bir konuma sahip geniş aileler şeklinde yer almaları en önemli diğere bir vasıflarıdır⁹.

¹ Hermezî ve Pamukçu, 2004:26

² Zâbit ,2004: 72

³ Azâvî, Abbas,(1939) ,Târîhü'l-İrâk Beyne'l-İhtilâleyn (el-Hükûmetü't-Türkmâniyye), Matbaatü'l-Tefidu'l-Ehliyyeti,369

⁴ Zâbit , 2004 :72

⁵ Saarçi ,2010 :144

⁶ Zâbit ,2004:73

⁷ Saatci, 2010:31

⁸ Âmri, 1991:240

⁹ Saatçi ,2010:32

6- Karakoyunlu

Bu kabilenin ataları Türkistan'dan Sivas ve Azerbaycan'a göç eden Türkmen boylarındandır. Irak'a girdiklerinde kendi devletlerini kurdular ve bir süre bu topraklarda kontrollerini genişlettiler, ed-Devletü'l-Bârâniyye (Baranî Devleti) olarak anılmış ve 1470/H.874 tarihinin sonuna kadar sürmüştür, Daha sonra Türkmen kabilesi Akkoyunlular tarafından devrildi¹. Bu kabilenin kontrolünün sona ermesinden sonra, Irak'ta sadece bunların bir kısmı kaldı, Zamanla Bayat Aşireti'ne ve diğer aşiretlerle karışıp kaynaşarak genişlemiş ve ikamet ettikleri yerlerde onlarla birlikte yayılmıştır².

7-Karah Alos

Irak'a giren Mağol kabilelerden biridir³, Dağ ve ova onların meskeniydi ve bu kabilenin oğulları, Kürtlerin soyundan geldiklerini ve orijinal dillerini kaybettiklerini iddia ederek Tatar-Moğolların soyundan geldiklerini inkar ederler., Bunun nedeni, Mandali döneminde Kürtlerle bir arada yaşamalarıdır. Bu aşiretlerin reisleri Osmanlı Devleti döneminde Haydar Paşa gibi paşa unvanını almışlardı.Bunların nesilleri ve soyları ve el-Bik takma adını taşıyan, Mandali, Hamrin Dağı'nın batı yamaçları, Hangin, Telafer, Bağdat, Musul ve Kerkük bölgelerinde genişlemişlerdir⁴.

8-Asâflı

Türkmen Bayat Aşireti'nin kollarındandır. Bazı kaynaklar Azerbaycan'dan geldiklerini ve Irak (Tayy) aşiretlerine girdiğini söylüyor, Bu aşiretin insanları Türkmen olmaktan ve milli aidiyetlerinden gurur duyarlar, Selman Bey,Tuz Hurmatu⁵, ve Kerkük bölgelere yayıldılar⁶.

2.3Kerkük Aileleri

Kerkük halkı evlerini geniş aileler olarak organize eder ve bu düşünce ile inşâ ederler. Adını bu ailelerin şeyhlerinin çalıştıkları mesleklerden alan en-Naftci Ailesi, Müftü Ailesi gibi birçok aile vardır. Kerkük şehrinde yaşayan diğer aileler ise isimlerini geldikleri kabilelerden almıştır. Kerkük şehrinde birçok Türkmen ailesi toplumda önemli ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel rol oynamıştır ve bu aileler şunları içerir:

¹ Âmiri, 1991:244

² Azmâvî, Ömer Şerif Kâzım, (2014), et-Türkmân fi'l-Irâk (Dirâsâtü'n fi'l-Coğrafiyyeti's-Siyâsiyyeti), Bağdat: Risâletü Mâcîstr. Külliyyätü'l-Âdab İbn Rüşd,137

³ Azâvî,1939:371

⁴ Âmirî,1991:223

⁵ Âmirî , 1991:232

⁶ Saatçi, 2010 : 54

1- Sâlihî Ailesi

Bu aile, Mezopotamya'da eski kökleri olan eski es-Sâlihî kabilesine aittir. Irak'ta Musul, Salahaddîn, Diyala, Erbil, Süleymaniye ve Kerkük dahil birkaç vilayete yayıldılar ve ikamet yerlerine göre Arapça, Kürtçe ve Türkmençe konuşuyorlar. es-Sâlihî ailesi, şehirdeki yüksek sosyal statüsü nedeniyle Kerkük şehrinin önemli ailelerinden biri olarak kabul edilmektedir¹. Bu ailenin fertleri Salih Paşa ve onun beş oğlu olan Âmir, Süleyman, Ali, Kadir ve Zeynel soyundan olup, zamanla çoğalarak birçok büyük aile meydana getirmiştir. Safevilerin kontrolünden kurtarmak için 1638 yılında Osmanlı orduları Sultan IV. Murad ile bölgelerden geçerek Musul ve Kerkük'ten Bağdat'a geçtiler, bir yıl süreyle Irak'a girdiler. Osmanlı'nın bu seferi, Sultan IV. Murad'ın zaferiyle sona erdi(1638). Safevi saldırılarına cesurca karşılık veren askeri liderler, Osmanlı askeri sistemine göre toprak hibeleriyle onurlandırıldı. Onurlandırılan liderler arasında oğulları ile birlikte Kerkük şehrine yerleşen ordu başı Salih de vardı². Kerkük'te yaşayan bu ailenin ilişkileri Osmanlı Devleti tarafından saygı ve takdir görmeye devam etti. Bunun delili, bu ailenin üyeleri ile Osmanlı Devleti padişahı arasındaki yazışmalardır. 2/12/1903 tarihli belgede, Musul vilayetinden es-Sâlihi aşiretinden Ömer ve Yasin'in padişaha telgraf gönderdiğini ve iki şeyhin altı kişiyi öldürdüğünü söylemektedir³.

2- Demirci Ailesi

Bu ailenin oğulları en küçük Türkmen boylarından biri olan Demirci boyuna mensuptur. Ailenin Irak'a girişi 1411'e kadar uzanmaktadır. Bu kabilenin üyelerinin çoğu, Türkçede demirci anlamına gelen, demircilik mesleği ile uğraşmaktadırlar. Aile Irak'a girdiklerinden beri demircilik mesleğinde çalışmaktadırlar. Dakuk'taki dükkanlardan birinin adı eski günlerde demirci idi. Bu kabile Irak'ta ilk kaldıkları mekanın yanında ileri gelen bie zâtın türbesi vardı. Türbeden demir vurma sesi gelir ve sese (Demirci) denir, Bu aşiretin yaşadığı bölge bu adla anılırdı ve bu söylenti Demirci aşiretinin kıdemli bir üyesi tarafından nakledilir. Konumlarına gelince, bunlar ağırlıklı olarak Dukuk, Telafer, Musul ve Kerkük bölgelerinde yayıldılar⁴.

¹ el-Hermezî ve Pamukçu, 2004: 58

² Kerküklü, Sabah Abdullah ,(2017), Müessesetü İlm et-Türkmân , Bsüdat: Dâru'ş-Şuûni es-Sakâfiyyeti. Vizâratü's-Sakâfiyye, I.Baskı, I/54.

³ ABO.BEO.2231.16727801.

⁴ Âmiri, 1991:237-238

3- Kırdar Ailesi

Uzun bir tarihi ve şanlı bir kökene sahip en önemli ailelerden biridir ve Kerkük şehrinde önemli bir konuma sahiptir. Irak'ın kuzey kesimlerinde oldukları biliniyordu¹. Tarih ayrıca, yaklaşık beş yüzyıl öncesine dayanan ihtişamlarını ve forumlarını da kaydeder. Bu ailenin büyüklerinden biri tanınmış bir şahsiyet olan Hacı Muhammed Cemil Kırdar'dır. Hacı Muhammed Cemil Kırdar'dan daha sonra bahsedeceğiz. Siyaset, din, eğitim gibi birçok alanda topluma hizmette önemli rol oynayan birçok ileri gelenler bu aileden gelmiştir². Kırdar ailesi Sultan IV Murad döneminde Irak'a giren Türkmen ailelerinden biridir³. Bilim ve din alimlerinin desteklenmesinde aile üyelerinin büyük bir rolü vardır. Şehirde modern okulların inşasında büyük rol oynayan Hacı Ali Kırdar dahil olmak üzere okulların geliştirilmesine ve kurulmasına da yardımcı olmuşlardır. Meclis-i Mebûsân'da milletvekili olduğu için Kerkük şehrinde bulunan Medresü'l-İlmiyye ve Medresetü's-Sultâniyye okulları dahil⁴, Kerkük şehrinde önemli bir cami, medrese ve birçok ilim talebesinin mezun olduğu bir aile kurumu olan Hacı Mustafa Kırdar Camii inşa edilmiştir⁵. Bu aile, toplumda ve Osmanlı İmparatorluğu'nda saygın bir konuma sahipti. Bahsettiğimiz gibi Kırdar ailesinden Şeyh Tevfik Kırdar adında bir Kerkük âlimi, 13 Şubat 1917'de Padişah Sultan Reşad'a bir mektup yazarak Said bin Abdullah Kudsi Zâde'nin affını istemişti. Mahkeme emri çıktıktan sonra adaletin merhametle gerçekleşmesi talebinin ardından⁶, siyasi alanda çalışan, Kerkük'ün oğullarını Osmanlı Meclisi'nde ve askeri alanda temsil eden birçok şahsiyet bu aileden gelmiştir. Bir kısmı Osmanlı ordusunda subay olarak orduda çalışmış, bir kısmı da idari memur olup şehirde birçok önemli idari görevlerde bulunmuş fakat aynı zamanda öğretmen, tüccar ve mülk sahibi olarak da önemliydiler⁷.

¹ Hasan, Abdülmecid Fehmi,(1947), Delil-ü Târîh-ı Meşâhir-ı Evleviyyeti'-İrâk, Bağdat: 2/ 181

² Hasan, 1947: 304

³ Mukabeletün Şahsiyyetün Mae Nermin Necib Muhammed Ali Kırdar Hafidetü el-Hac Muhammed Ali Kırdar fi 28/4/2022.

⁴ Kevseroğlu, Necat,(2015),Safahâtü- min Târîh-I Kerkük Münzü Fecri't-Tarîh ila 1958, London: Dârü'l-Hikmeti, I. Baskı,295-297

⁵ İmâdüddîn Halil, Rifat Kırdar, Mukâbeletün Şahsiyyetün Maa Ahad-i Ebnâ-i Âilât-ı Kırdar, fi Bağdat , 29/12/2021

⁶ BOA.i.duit.116.87.

⁷ İmâdüddîn Halil, Rifat Kırdar, Mukâbeletün Şahsiyyetün Maa Ahad-i Ebnâ-i Âilât-ı Kırdar, fi Bağdat , 29/12/2021

Kırdar ailesi, Kerkük şehrinde din ve bilime hizmette önemli rol oynayan ve hayır işlerinde öncü olan ilk ailelerden biri olarak kabul edilir. Kırdar ailesinin yaptıkları hayırlardan ve topluma katkılarından dolayı isimleri bir çok dini ve hayır kurumlarına verilmiştir¹.

4- Evcî Ailesi

Bu aile, şanlı ve uzun bir tarih olan Türkmen Evcî boyuna mensuptur, Adamları cesaretleri, dövüş sanatları ve şövalyelikleri ile ünlüdür, Çalışmaları, Sultan'a bağlı özel bir kuvvet olan Evcî Taburu içinde görev yaparlardı. Büyük babaları Âmir Han, 1638'de Safevilere karşı sefer yapıldığında ve Sultan IV. Murad Irak'a girdiğinde ona eşlik etmişlerdir. Amir Han, Sultan IV. Murad tarafından onurlandırıldı, Osmanlı ordusu ile Safeviler arasındaki savaşlarda gösterdiği cesaret ve kahramanlıktan dolayı Kerkük'te ona geniş topraklar vermenin yanında ordu komutanlığına da atandı².

Bundan sonra oğulları ve torunları, Osmanlı Devleti'ne yardım ve destek vermeye devam ettiler ve Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar Kerkük'te önemli idari ve askeri görevlerde bulundular. Ve bu ailenin Birinci Dünya Savaşı'nda ve Yirminci Devrim'de İngilizlere karşı durarak halka ve şehre karşı çok önemli bir insani ve vatansever duruş sergilediğini, Bunların en önemlilerinden biri olan Malah/Melah bölgesinin yöneticisi olarak çalışan Hac Hasan Ağa'dır, 1913 yılına kadar Musul Devlet Meclisi üyesi olarak görev yaptı, Sadece Kerkük'te değil, tüm ülkede üne kavuşan şehrin ileri gelenlerindendi. Kendi hesabına bir yetimhane kurdu ve yoksullara ve muhtaçlara yardım etmekle ilgilendi, Usta Fethullah Ağa da şehrin ileri gelenlerindendi ve duyulacak bir sesi vardı. Osmanlı ordusu geri çekilirken onlara eşlik eden ve Irak'ın çeşitli vilayetlerinden gelen mücahidleri barındırdı, Kerkük şehrinde büyük bir sosyal etki yarattı, Evcî ailesinin oğullarından Profesör Ahmed Evcî, 1911 yılında Kerkük'te kurulan Kerkük'teki ilk ilmi hazırlık okulunun ilk fizik öğretmeni, bu aileden şehre aktif olarak katılan diğer eşraf ve şahsiyetler de vardır. Bu ailenin erkekleri, Nadir Şah'ın 1732 ve 1743 seferlerine karşı çıkan öncü güçler ve Kerkük şehrinin fethinde Kerkük kalesini savunmak da dahil olmak üzere birçok kahraman ve yiğit duruşa sahipti. Ayrıca 1774 ve 1775'teki İran seferleri ile

¹ Hasan, 1947: 305

² Abbas, Salah Arîbî, Aşâir-i Kerkük, Dirâse fi't-Tevzîi ve'l-Müteğayyirâti ve'l-Mütefevvikâti, 22

yüzleşmek, 1918'de Kerkük şehrinin İngiliz işgaline karşı direnmeleri sırasında, İngilizlerin bu ailenin sevgisini yine kendi aile ferleri ile kazanmak için önemli mevkiiler vererek kazanmaya çalışmışlardır.¹

Ancak şehirdeki itibarlarından ve konumlarından korktukları için, çeşitli dönemlerde hükümette hizmet etmeyi reddettiler, Bu aşiretin yayılması sadece Kerkük ile sınırlı kalmamış, Bağdat, Musul, Mandali, Telâfer, Erbil ve Bağdat dahil olmak üzere Irak'ın farklı bölgelerine dağılmış birkaç kola bölünmüştür².

5-Neftci Ailesi:

Bu ailenin kökeni Moğollarla birlikte Irak'a giren Türkmen kabilesine el-Karatü'l-Ves'e kadar uzanır. Dağda ve ova sınırlarında yaşıyorlardı ve liderlerine Paşa ünvanı verildi, el-Karatü'l-Ves kabilesi, Musul, Mandali, Telafer ve Bağdat dahil olmak üzere Irak'ın farklı bölgelerine dağılmış birkaç kola bölünmüştür, En önemli kollarından biri de Kerkük'ün en önemli ailelerinden biri olarak kabul edilen Neftci ailesidir³, Petrolde çalışan dedeleri Kahraman Ağa'nın da etkisi ile aile, Baba Kurkur bölgesindeki petrol kaynaklarının ve bitişik arazilerin kontrolünü ele geçirdi, Petrolü çıkarıyorlardı ve onu ilkel yollarla tarif ediyorlardı. Daha sonra aileye büyük zenginlik getiren ve şehirde yüksek sosyal ve ekonomik bir konum elde etmelerini sağlayan pazarda sergilenip satıldı⁴. Sultan Murad IV. tarafından Neftçi ailesine, 1639'da yayınlanan (38) sayılı Kararname ile petrol çıkarma imtiyazı verildi, 1782'de Sultan I. Abdülhamid, önceki fermanla belirtilenleri teyit eden bir ferman yayınladı, Neftci ailesi, Baba Kurkur'un arazileri ve tarlaları üzerinde tasarruf hakkına sahiptir.

Bu ferman, Neftci ailesinden Muhammed Ağa, İsmail Ağa ve İbrahim Ağa gibi bazı ileri gelenlerin 1782'de Sultan I. Abdülhamid'e şikayet etmesi sonucu geldi. İçinde Baba Kurkur petrolünde imtiyaz alanlarına yönelik tecavüzü anlattılar. Daha önce onlara 1639'da Osmanlı İmparatorluğu tarafından petrol için ferman verilmişti. Padişahın bu şikayete cevabı şöyle oldu: Sultan I. Abdülhamid'e hitaben ve Kerkük'ün hakimi ve alıcısına 1639'da Dîvân-ı Hümâyûn tarafından verilen ilk fermanı onaylamasını emretmesi, Baba Kurkur'un petrolü ve toprakları

¹ Avcı, İbrahim, (2010), Aşîratü Avcı, (Nebzetün Târihiyyetün), Mevkiün Elektroniyyeün, www.bizturkmeniz.com, 13/8/2010

² Saatçi, 2010:41

³ Âmiri, 1991:233

⁴ Hasan, 1947:284

Neftçi ailesine devredildi ve sınırları bir imtiyazla belirlendi, Padişah, Neftci zadah ailesi olmadan bu bölgenin işlerine karışmanın caiz olmadığını ve tüm tasarrufların kendi elinde olmasını emretti. 1782 yılında çıkarılan fermana göre tamamlanan eser, Sultan I. Abdülhamid'in imzasını taşımaktadır, Baba Kukur petrol sahalarını çıkarma ve keşfetme imtiyazı Birinci Dünya Savaşı'na kadar bu ailede kaldı, 1925'te İngiliz kuvvetleri girdikten sonra Türk şirketi adına petrol çıkarma imtiyazı da aldı¹, Bu ailenin oğulları, Osmanlı döneminde padişahın emriyle verilen Kerkük'teki mütesellimlik dahil olmak üzere Kerkük'te çeşitli devlet görevlerinde bulundular, Osmalı Devleti mütesellimliği kaldırılincaya kadar bu ailenin kontrolünde kaldı ve Kerkük'ün son mütesellimi Abdullah Bey en- Neftci oldu, Bu aile Osmanlılar zamanında kullanılan Bey ve Paşa gibi prestijli unvanları da almışlardı².

6-Müftü Ailesi

Bu aile Türkmen boylarına ait büyük ailelerden biridir, Erbil, Bağdat ve Kerkük gibi şehirlere dağılmışlardır., Bu ailelerin bir kısmı Bağdat'ta Araplaştı, bir kısmı da Erbil'de Kürt oldu ve Kerkük sakinleri Türkmen kimliğine sadık kaldılar. Bu ailenin Kerkük'teki en ünlü adamlarından biri, 1760'ta Kerkük Kalesi'ni kuşattığında Nadir Şah ile ateşkes yapan Muhammed Ağa'dır, Kerkük'teki bu soylu aileden birçok önemli şahıslar yetişmiş, şehre ve halka hizmet etmişlerdir.³ 5/1/1896 tarihli vesikada, Kerkük'teki din adamlarından âlim Müftü Zeynel Efendi'ye padişahın emriyle aylık bir maaş tahsis edildiğini öğrenmekteyiz⁴.

7-Hermezî Ailesi

Bu aile, Kerkük'ün tanınmış Türkmen ailelerindendir. 1072'de Bizans İmparatorluğu'na karşı kazanılan zaferden sonra Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın emriyle Kerkük Kalesi'nde yaşayan dedeleri Hürmüz'ün yanına döndüler. Malazgirt savaşı sırasında ve sonrasında bu ailenin üyeleri Türkları köyünde yaşadı ve tarımla uğraştı. Birçok aile üyesi de Kerkük'te devlet işlerinde çalıştı. Bu aile çoğalmış ve bugün Kerkük'teki Türkmen ailelerinin büyük bir bölümünü oluşturmaktadırlar⁵.

¹ Mukâbeletü'ş-Şahsiyyeti, fi 13/5/2022 Maa Jale Yunus Ahmed en-Neftçi Ahadü Ebnâü Ailâtu en-Neftçi ve Ahadü Âidâtü en-Nüvvab el-İrâk es-Sâbık.

² Hasan, 1947, 284

³ Avcı, İbrahim,(2021), Esmâü'l-Aşâiri't-Türkmâniyyeti Elletî İstevdanet, el-İrâk, mavqie Mevkii Elektroniyyeti , www.afkarhura.com,10/ynayar /2021

⁴ BOA.BEO.725.54349.1z

⁵ Kerküklü,2017:55

8-Sarı Kahya Ailesi

Kerkük toplumu üzerinde büyük etkisi olan Türkmen ailelerinden biri olan bu ailenin dedeleri Osmanlı İmparatorluğu'nda hükümdar ve askeri lider olduğu için itibarlı bir tarihe sahiptir¹, Aileye Sarı Kahya adını vermekle ilgili olarak, 1453 yılında İstanbul'un fethinin başlangıcında Fatih Sultan Mehmed'in kuvvetlerine katılan beş yüz askerin komutanı olan dedeleri Beşar Mustafa Paşa hakkında söylenmektedir. Irak'a girişlerine gelince, Sultan IV. Murad'ın Irak seferi ile Orta Asya'dan geldiler, Padişahın 1638'deki başarısı üzerine, Sultan IV. Murad, Sarı Muhammed (Mehmed) Paşa'ya Şehrizar eyaletinin mültezimliğini verdi. Sarı Mehmed Paşa Kerkük'te Sarı Kahya Mahallesi'ni de kurdu. Bu aile Kerkük'ün yanı sıra Bağdat, Tuzhurmatu, Türkkan, Hilla, Türkiye gibi birçok bölgede de yaşamışlardır².

9- Arslan Ailesi

Irak'a Erzurum'dan gelen Türkmen ailelerindedir, Dedeleri Ali Paşa Arslan, 1638'de Safeviler'e karşı Sultan IV. Murad'ın seferine eşlik etti. Bunlarde Kerkük'ün Şaterlo mehalesinde yaşıyorlardı, Bu ailenin Kerkük aileleri arasında önemli bir yeri vardı, Aileden birçok şahıs önemli sivil ve askeri hükümet görevinde bulunmuşlardır³.

10- Aile (Seccaâdetü'n-Nebeviyye'nin Hizmetçisi Aile)

Bu ailenin özelde Kuzey Irak'ta ve genelde İslam dünyasının bütün ülkelerinde büyük bir yeri vardır: Bu ailenin dindarlığı, bilgisi ve büyük lütfu nedeniyle, nesep, üçüncü halife Osman bin Affan (Allah ondan razı olsun)'dan sonra sona erer. Arap Kahtan kabileleri ile soyu biten ailelerden biridir⁴. Hz. Peygamber'in halasının hizmetçisinin tekkesi Kerkük'te Bulak Mahallesi'nde bulunur ve adını buradan almıştır. Çünkü içinde Resûlullah'ın Habeşistan'dan dönerken üçüncü Halife Osman bin Affan'a verdiği bir kilim (halı) vardı. Sonra oğluna (İbn) , ardından oğullarına ve torunlarına halıcının ailesi ulaşıncaya kadar devam etti. Bu aile, önce Irak'a gitti ve 1318'den beri İran'ın Kirman kentinde yaşadıkdan sonra Osmanlı yönetimi sırasında Irak'ın kuzey kesimlerine yerleştiler. Aile, Osmanlı padişahları tarafından saygı duyuldu ve himaye edildi, ve Peygamber'in halısını İstanbul'a taşımaya götürmek istediler ve 1858'de Sultan

¹ Hasan, 1947:165.

² Sarı Kahya, İsmet , (1989),Âl-i-Sarı Kahyâ fi Kerkük, Mecelletü Arkadaşlık ,el-Adet,198 ,Teşrinisânî,1989 , 25-26

³ İbrahimoglu, Nizâmeddin, (2007), Mevsûâtü'l-Ülemâ' et-Türkmân fi'l-İrâk, Türkiye,32

⁴ Hasan, 1947, 280

Abdülmecid'e teslim edildi.Sultan Abdülhamid tahta çıktığında bunun Hz. Peygamber'in emanetleri ile birlikte muhafaza edilmesini emretti ¹.

Fakat Hz.Peygamber'in halısının varisleri bunu reddettiler, Osmanlı padişahları onları parayla iknaa çalıştılar fakat onlar bunu da yapmayı reddettiler.Anlaşma olmayınca, aile halının geri verilmesi ve Irak'a dönmeleri talebinde bulundular. Kerkük şehrinin ileri gelenlerinden Selman Efendi en-Nakib'in de aralarında bulunduğu bazı Iraklı şahsiyetlerin arabuluculuğundan sonra, ailesinin Kerkük'teki ikametgahına geri dönmesi için bir karar çıkarıldı ².

Osmanlı belgesinde, Devlet Şrâ Meclisi'nin, Peygamber'in halısının hizmetkarı Muhammed Emin Efendi'ye 150 kuruş aylık maaş olarak tahsis edilmesi kararlaştırıldı. Belge 22 Nisan 1908'e tekabül eden H. 20 Rebiülevvel 1326 tarihlidir³. Sultan II. Abdülhamid bir bina inşa edilmesini emrett.Bina 1910 yılında Peygamber'in halısını korumak için aileye hediye olarak verilmesini emretti, Dinî bayramlarda halıyı ziyaretçilere teşhir etmek adet haline geldi⁴.

11-Talabânî Ailesi

Bu aile, akrabalık bağlarıyla Zangana kabilesiyle bağlantılı olan Kürt Talabani kabilesine aittir, Irak'taki varlığına gelince, Talabani kabilesinin reisi Şeyh Yusuf otuz yıldan fazla önce İran'dan Irak'a gç ettiler ve Süleymaniye Sancağı'nın, Kara Bağ bölgesinde iskan edildiler. Daha sonra Talabani aşiretinin yeleri Kuzey Irak'ın Kerkük Sancağı ve diğer farklı bölgelerine yayıldılar. Bu aşiretin bazı yeleri Kerkük Sancağı'na bağlı Cemcemal (Çamçamal) ilçesinin yakınında bulunan Tâlibân köyüne yerleştiler. Bu nedenle onlara Talabani denildi⁵. Bu ailenin üyelerinin çoğu nl Kadiriyye tarikatına intisab etmişlerdi. Sultan Abdlmâcid Sufi, Kadiriye tarikatının takipçilerinin Kerkük şehrinde bulunmasında önemli bir faktördü. Tâlibân tekkesinde hizmetçi olarak çalışan herkesin Talebânî ailesinden insanlar olduğunu göryoruz⁶.

Şeyh Mahmud İbn Şeyh Ahmed Zengî,1771(H.1185) yıllarında küçük bir tekke inşa etti. Kerkük şehrinde, özellikle Bulaq mahallesinde yüksek bir tepe üzerinde, büyük din âlimi Şeyh Abdurrahman İbn eş-Şeyh Mahmud'un gelişinden sonra ve Sultan Abdülmecid I. döneminde, tekke giderek genişletildi.1844 yılında Sultan Abdülmecid'in eşi tekke içinde bir cami

¹ Kevseroğlu, 2015: 477-478

² Hasan, 1947: 282-283.

³ BOA.BEO.3306.247939.2

⁴ Kevseroğlu, 2015: 478-479.

⁵ Hasan, 1947: 62

⁶Nakîp, 2008, 76.

yaptırmıştı. Çünkü Taliban bakımeviyle bağlantılıydı. Cami ve tekkeye , Mecidiyye Tekkesi veya Talabaniyye Tekkesi veya Büyük Tekke deniyordu. Bu aile, Osmanlı İmparatorluğu'nun oğulları ile Kerkük şehri arasında önemli bir dini ve sosyal konuma sahipti. Çünkü din adamlarının çoğu bu ailedendi¹ Bunlar arasında Kerkük'teki Kadiriyye tarikatının en ünlü şeyhlerinden Kutbü'l-Ârifin Şeyh Abdurrahman da vardı. Onu, oğullarının en iyi ve en bilgililerinden biri olan Hacı Şeyh Ali el-Hâlis izledi², Kadirî tarikatının şeyhlerinden biri ve Kerkük'te bilinen hangâhın (dini imârethâne) sahibi olarak andığı belgede Şeyh Abdurrahman el-Talabânî de zikredilmiştir. Bu belge, 15 Nisan 1861'e tekabül eden Şevval 7, 1277 H. tarihlidir³, Talabânî ailesi, özellikle Osmanlı Devleti döneminde şehirde önemli bir dini konum işgal etmeye devam etti, Bazı Osmanlı belgelerini incelediğimizde, Talaânî ailesinin büyük bir konumu, Bâbîâlî ve Osmanlı padişahlarıyla yakın ilişkisi ile ayırt edildiğini görüyoruz, 6 Mart 1898, Şevval 12, 1315 tarihli vesikalardan birinde belirtildiği gibi, Kerkük'teki Kâdriyye şeyhlerinden biri, Şeyh Ali Efendi'nin oğlu Şeyh Muhammed Rauf Efendi'dir⁴. Talabani soy ağacına baktığımızda Şeyh Ali Efendi'nin oğlu Şeyh Abdurrahman Talabani'nin oğlu Şeyh Muhammed Rauf'un soyunu teyit ettiğini görüyoruz

Osmanlı Dâhiliye Nezâreti'ne hitaben çok önemli bir başka belgede, Altıncı Osmanlı Ordusu danışmanı Şeyh Muhammed Rauf el-Kadri'nin Kerkük'ten Bağdat'ı ziyaret etmesi dikkat çekicidir, 24 Haziran 1900'e tekabül Eden Safar 25/1318 H.'de askeri koruma altında ona geri dönersek⁵, Talabani ailesinden bazı din adamlarına dedeleri Şeyh Ali Talabani'nin oğlu Şeyh Abdurrahman'ın Kadiriye emrine uydukları için "Kadri" denilmiştir, Torunlarından biri Şeyh Cemil Kâdirî (Talabani)⁶, 22 Kasım 1893 Kadiriye tarikatı tarihli belgede padişah tarafından 1500 kuruş hediye verilmiş, bunu Şeyh Abdülkadir Efendi teslim almıştır⁷.

¹ Said, 2012: 85.

² Sâid İbrahim Halil, Kevseroğlu Nejat,(2019), Kerkük Panorama et-Türkiyyü ve'l-İnsân, Kerkük, 3/266/

³ BOA.A..mkt.nzd.372.7.1

⁴ BOA.BEO.1087.81508.2

⁵ BOA.BEO.1508.113043.1

⁶ Said, 2012: 86.

⁷ BOA.MLEEM.183.54.1

12-Hânkâh Ailesi

Kerkük şehrinde yaşayan Kürt ailelerden biridir¹, Dedeleri Bay İsa, İran'ın Hemedan şehrinden kuzey Irak bölgelerine göç etti ve Berzence köyüne daha sonra da Sarko köyünde yaşadılar. Bu ailenin bazı üyeleri Kerkük'te yaşamışlardır. Bu ailenin üyeleri İslam dininin ilkeleriyle ünlüydü, Bunların başında, toplumda büyük ve prestijli bir konuma sahip olan ve takipçileri üzerinde büyük etkisi olan bir din alimi olan Seyyid Ahmad el-Hanka yer almaktadır, Soyu İmam Musa el-Kazim'e kadar uzanır, Yoksulların ve yolcuların uğrak yeri olan, ailenin adından dolayı "Hanka" adlı bir tekkeleri vardı.Ahmed Hangâh Kerkük şehri halkı ve hükümet yetkilileri arasında önemli bir konuma sahipti².

İngiliz kuvvetlerine karşı cesur bir duruşu vardı ve Türk tekliflerinin/önerilerinin savunucusuydu, İngiliz kuvvetlerine karşı en önde gelen savaşçılardan biri olan Nazim Bey en-Neftci ile güçlü bir dostluğu vardı³. Burada Evkâf Nezareti'nden sadarete gönderilen aile fertlerinden birine ait Şevval 16, 1313 H. -10 Mart 1898 tarihli bir belgeden söz ediyoruz, İmam Musa Kazım'ın (a.s) torunlarından Seyyid Necip Efendi, Osmanlı hazinesinden aylık maaş olarak 250 kuruş ve tekkesi için de ayrıca gıdâ/yiyecek alırdı⁴.

2.4Kerkük Şehir Halkının Osmanlı Devleti'ne Karşı Tutumu

Tarihi kaynaklara baktığımızda Kerkük halkının durumunun Osmanlı Devleti'nin çıkarına olduğunu görüyoruz, Bunun nedeni, kentnin nüfusunun çoğunluğu Türkmenlerin Osmanlı Devleti ile ortak bağları ve kökleri olmasıdır. Şehir halkı ve Osmanlı Devleti kurucuları tek bir kökenden geldiği için bu bağlar millî, dini ve kültürel. Müslüman olmanın yanı sıra ortak bir kültürü ve dili (Türkçe) paylaşırlar⁵. Kaynaklardan biri, Kerkük halkının Selçuklu döneminde yerleşen Türklerin soyundan geldikleri için damarlarında Osmanlı kanı değil Türk kanı taşıdığını belirtmektedir. Bu ifade Osmanlı Devleti'ne girmeden önce Kerkük şehrinde Türkmenlerin

¹ Nakîp ,2008: 76

² Hasan, 1947: 277-278

³ Nakîp ,2008 :76

⁴ BOA.BEO.1093.81975.2

⁵ Nakîb ,2008 :190-191

varlığını teyit etmektedir¹. Türkmenler, Osmanlı Devleti döneminde yüksek bir ekonomik ve sosyal statüye sahipti. Ayrıca bölgelerini geniş Osmanlı topraklarının bir parçası olarak gördüler. Kerkük şehri, tarih boyunca kimliğini belirlemede etkisi olan bir Türk karakteri ile tarihî, sosyal, ekonomik ve kültürel olarak ayırt edildi². Osmanlı padişahları halkla yakından ilgilenir, isteklerini dinler, sosyal ve diğer sorunlarını kendilerine gönderilen mektuplarla çözerlerdi, Kerkük'ün en büyük alimlerinden Ahmed Efendi en-Nâib H. 25 Muharrem / 2/8/1861 tarihinde padişaha mektubu yazdı ve kendisine maddi himmet verilmesi talebinde bulunmuştu³. Şehrin ileri gelenleri ve din adamları, padişaha ve diğer devlet kurumlarına sorunlarını anlatmak için mektuplar gönderirlerdi. Osmanlı Devleti büyükleri nüfusun sorunlarını çözmeye hevesliydi, Bu mektuplardan Kerkük'ün ileri gelenleri, Osmanlı elçiler meclisine Kerkük'e giderken ticari mallarının yağmalandığını açıkladıkları bir mektup sundular, Bu mektup, tüccar Mahmud Kırdar'ın başkanlık yaptığı pek çok tüccar tarafından imzalandı⁴.

Tüccar Mahmud Kırdar'ın mektubu Meclis-i Mebûsân tarafından cevaplandı ve 2 Haziran 1909'da Meclis-i Mebûsân Başkanı Ahmed Rıza imzalı bir telgraf gönderildi. Süleymaniye-Kerkük arasındaki yolda aşiretlerin para yağmaladığını ve kan döktüğünü bildirdi ve ihlallere karşı gerekli önlemleri alındı⁵. Kerkük'ün eski müftüsü ve Ahi Hüseyin mahallesinde oturan Süleyman Bey İbn Derviş Efendi'yehukukunun verilmesini emreden irâde-i seniyye padişahın ve Osmanlı Devleti'nin Kerkük halkının ihtiyaçlarını gidermede gösterdikleri hassasiyeti ortaya koyduğunu ifade eder⁶.

Osmanlı döneminde Kerkük şehrinde önemli bir yere sahip olan Türkmen ailelerinin yanı sıra, Talabâni ailesi ve el-Hângâh ailesi gibi Kerkük'te sosyal, dini ve önemli bir konuma sahip Kürt aileler de var. Bu ailelerin oğulları, İngiliz kuvvetlerine karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında yer almak için onurlu bir anlaşmaya vardılar⁷.

¹ Gayret, Dil, Elmas Bil, (1971), FuS31 min Târîhi'l- Irâku'l-Garb, Beyrut: Matbaatü Dârü'l-Kütüb, Terc: Cafer el-Hayyât,152

² Andırsın ve Stansfild ,2009:104

³ BOA.A./MKT.NZD.498.34.1

⁴ BOA.DH.MHT.2832.2001

⁵ BOA.DH.MKT.2832.20.3

⁶ BOA.i.Azn.48.15.1

⁷ Nakîb, 2008: 75-76.

İngilizler Irak'ı işgale yönedikten sonra, Kerkük halkı İngiliz işgalinin tehlikesini fark etti ve 1912'nin sonunda ileri gelenler, aydınlar ve din adamlarından oluşan Kerkük halkı Kerkük'te Milli Savunma Birliği'ni kurdu. Amacı, bağış toplayarak, şehit ve yaralıların ailelerine yardım ederek, hastaneler kurarak ve halkı İngiliz kuvvetlerine karşı Osmanlı ordusuna destek olmaya yönlendirerek Osmanlı ordusuna destek olmağı¹.

İngiliz kuvvetleri Irak'ı işgal ettiğinde, Kerkük halkı, şehirdeki ileri gelenler, din adamları ve aydınların önderliğinde Osmanlı ordusunu destekleyen bir pozisyon aldı. Mücahidlerin bir kısmı cihat için Kerkük'ten Bağdat'a ve Basra çölüne gitti. Kerkük'ün Osmanlı Meclis-i Mebûsân Meclisi'ndeki Temsilcisi Mecid Be ve Kerkük belediye başkanının kardeşi Kerkük mebusu Abdullah Bey es-Sâfi tarafından gerekli maddi yardımın sağlanmasının yanı sıra, Musul vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne alınan ve 17 Aralık 1915'te Bağdat valisi Süleyman Nazife gönderilen bir telgrafla maddi yardımlarla destek olunacağı belirtilmektedir². İngilizler şehri işgal ettiğinde Kerkük halkının durumu iyi değildi. Bunun nedeni şehir halkının İngiliz hükümetini desteklememesi ve şehrin işgalci güçlerine karşı olmasıdır. Kerkük halkı Osmanlı idaresi altında kalmak istemiştir ve bunun en önemli sebeplerinden biri gerçek İslam dininin esaslarına bağlı bir İslam devleti olmasıdır. İngiliz hükümeti, Kerkük halkına karşı Osmanlı Devleti'ne verdiği desteğin cezası olarak birçok ağır mali ve idari tedbir aldı³. Bu önlemlerin en önemlileri arasında şehir dışından vasıfsız işgücünün petrol sektöründe istihdam edilmesi⁴, İngiliz hükümeti, Kerkük halkını, özellikle de aralarındaki Türkmenleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir kalıntısı olarak görüyordu, Bunun nedeni Anadolu'da yükselen Türkmen milliyetçiliği ile doğal ve ideolojik bağlarıdır. İngilizler, özellikle Kral Faysal'ın Irak tahtına geçmesini desteklemedikleri için Türkmenleri bir tehdit olarak görüyorlardı⁵. İşgalci İngilizler genelevler açarak, içki satış ruhsatı vererek, kumar ve içki dükkanları açarak Kerkük'te toplumu sabote etmeye çalıştı⁶, Ayrıca İngilizler, toplumda önemli ve etkili bir role sahip olan şehrin ileri

¹ Kerküklü ,2017:160

² BOA.DH.ŞFR.458.32.1

³ Kevseroğlu,2015:349

⁴ Mecmûatü Müellifin ,2008:14

⁵ Andirsun ve stansfild, 2009:107.

⁶ Kevseroğlu ,2015 :350-351

gelenlerinin rolünü marjinalleştirmenin ve İngiliz kuvvetlerinin önünde duran herkesi ihanetle suçladılar¹.

Bu durum, çok sayıda din adamını ve aydını İngiliz kuvvetlerine karşı çıkan örgüt ve derneklerde çalışmaya sevk etti², Kerkük şehri halkı, İngiliz işgaline ve Türklerin (Osmanlıların) şehre dönmesine karşı çıkmak için çalışan gizli bir cemiyet kurmuşlardı, Derneğin dini lideri Hatib Şeyh Rıza ve siyasi başkanı Mustafa Efendi Yakubî idi.³ İngiliz istihbaratının İngiliz hükümetine sunduğu raporlara baktığımızda, orada Kerkük kentindeki Özel Hizmetler Dairesi tarafından Bağdat'taki Hava Kuvvetleri İstihbarat Komutanlığı'na sunulan bir rapor buluyoruz. Kerkük'ün ileri gelenleri hakkında bilgi aktararak, onları İngiliz işgaline karşı oldukları için kötü ve istenmeyen olarak nitelendirdi. Bu nedenle birçok din adamı, şair ve aydının tutuklanmasının yanı sıra bir kısmı sürgün edilmiş, bir kısmı da işlerinden ihraç edilmişti. Bunlar arasında 1925 yılında Milletler Cemiyeti'ne gözlemcilerin yaptığı ziyarette Türk bakış açısını savunan İzzet Paşa, Salih Paşa'nın oğlu Sami Bey ise şehrin ileri gelenlerindendir. Türk ordusunda yüzbaşı olan Abdülmecid Efendi ve Türklere bağlı olan ve bu yüzden işini kaybeden Mustafa Bey, önemli din adamlarından biri idi.

1920 yılında Kerkük'te çıkan karışıklıklarda büyük rol oynayan vaiz Molla Rıza Efendi'dir ve İngilizler onu bir asi olarak kabul eder ve Kerkük'te ciddi rahatsızlıklara neden olan en önemli faktörlerden biridir, Kerkük Valisi Abdülmecid Efendi'nin küçük kardeşi Mustafa Efendi el-Yakubî, Kerkük'te Türklerin ve diğer sakinlerin, Kerkük'e iadesini isteyen gizli bir cemiyet kurmuştu⁴.

2.5 Kültürel Hayat

Kültürel hayata gelince, bunu, bir bireyin veya grubun kişiliği üzerindeki doğrudan etkiler yoluyla öğreniriz, Bunu yapan aile, okul, medya gibi sosyal kurumlardır. Kerkük'te bu kurumlardan bahsedeceğimiz yani okullar, kütüphaneler, matbaalar. Kerkük şehrinin kültürel statüsü Sümerler, Babiller ve Assurlular zamanına kadar uzanmaktadır, Dini mekânlar, bilincin

¹ Hermizî, Erşad,(2005),Hakikatü'l- Vücut et-Türkmânî fi'l-İrâk, Beyrut,ed-Dârü'l-Arabiyyeti li't-Teâvüni Maa Müesseseti Vakfi Irâk, Kerkük, 65.

² Nakîb, 2008:50.

³ Kevseroğlu,2015:351

⁴ Hermizî ,2005, 67-69-73-75-76

ve kültürün yayılmasında büyük rol oynamış, Hıristiyan dini kentte yayıldığında Hıristiyanlar kiliselerin içinde okullar açmışlardır. Kerkük fethedilip içinde İslam yayıldığında camiler, dini ilimlerin öğretiminde uzmanlaşmış eğitim kurumları olarak işlev görmüş ve Kerkük şehrinde eğitim, şehirde eğitimin geliştiği çeşitli aşamalardan geçmiştir¹.

2.5.1 el-Ketâtîb

el-Katatib, Osmanlı döneminin başlangıcında toplumun gelişmesinde büyük ve önemli bir role sahip olan Kerkük şehrinde gayri resmi eğitim kurumunu temsil ediyordu, On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında modern eğitimin kurulmasından önce², Ketâtîb kelimesi (kitap) anlamına gelir ve çocuklara yazma ve okuma öğretmek aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'i ezberlemek yeri anlamına gelir. el-Mekteb, Abbasiler döneminde erkek çocukların eğitim gördüğü yeri belirtmek için kullanılmıştır³. (Dâru't-Talîm (Sıbyan Mektepleri),el-Muallim Kane ve el-Mahalle, (Mahalla'da bulunan okul anlamına gelir) okulu gibi başka farklı isimler de vardır. Bu isimlerin hepsi el-Kâtîb'e aittir. Osmanlı hükümeti eğitim hizmetini kendi uzmanlık alanı olarak görmediği gibi bu kuruma (ketâtîb) herhangi bir maddi yardımda da bulunmamıştır. Şehir halkının yetkisi dahilinde yapacağı alan olarak görmüş ve para bağışlayanlar genellikle erkeklerin ebeveynleri olmuştur⁴. El-Ketâtîb, Osmanlı döneminin başında Irak'ta yayıldı ve bir süre şehirde yaygın bir eğitim kurumu olarak devam etti⁵. Çünkü Osmanlı hükümeti eğitim hizmetini kendi uzmanlık alanı olarak değil, şehir halkının bir ayrıcalığı olarak görüyordu. Osmanlı hükümeti bu kuruma (Katatib) herhangi bir maddi yardımda bulunmadığından kitapların alınması için çocukların babaları genellikle (molla)ya para bağışlardı. Molla da , çocukları eğitmeyi dini görevinin bir parçası olarak görürdü⁶.

¹ Kevseroğlu, Nejat,(2016), et-Talîm fi Kerkük, Kadîmen ve Hadîsen, London,Dârül'-Hikmeti, 29-30/1

² Ahmed, İbrâhim Halîl,(1985) ,"Hareketü't-Terbiye ve't-Talîm ve'n-Neşr" Mevsûatün, Hadâraün li'l-Irâk,Bağdat, 11/290

³ Halil, Abdürrezzak,(1959),Târîhu't-Ta'lîm fi'l-Irâk fi Ahdi'l-Osmâniyyine(1683-1917) ,Bağdat,47

⁴ Ali, Seci, Kahtan Muhammed,(2002),el-İdâratü'l-Osmâniyye fi'l-Musul,(1834-1879), el-Musul,Risalat ü Mâcîstır, Külliyyetü'l-Âdâb,Câmiâtü'l-Musul, 88

Abîdî, Ğânim Saîd,(1970),et-T'alîmî'l-Ahâlî fi'l-Irâk, bi Merhaletü'l-İbtidâiyye ve's-Sâneviyyete te-Tavvuruhu ve'l-Müşkilâtihi,Bağdat, 86

⁵ Kevseroğlulu, 2015: 267

⁶ Ahmed,İbrâhim Halîl,(1992), "Hareketü't-Terbiye ve't-Talîm,fi'l-Musul (1869-1914)"Mevsûatü'l-Musul, el-Hadâratü ,el-Musul,4/ 333

Bazı din üleması, çocukların temizliğinin yapılmaması nedeniyle cami ve mescitlerin içine ketâtib yapılmasının caiz olmadığına dair bir görüş vardır. Onlara göre, ketâtibler camilere ve mescitlere bitişik yerlere yapılmalıdır¹. Veya camiye bitişik zâviyelerde veya odalardan biri Ketâtib için tasarlanmalıdır. Darü'l-Molla için, dükkânında veya camilerden bağımsız başka yerlerde kurulmuş bir ketatibler de vardır². Okullar mollalar tarafından yönetiliyordu, Kur'an-ı Kerim'i ezberleme ve yazma, okuma ve temel aritmetik işlemlerini akıcı bir şekilde yapması dışında belirli şartları taşıması gerekmiyordu. Çocukların öğretimi camide bir odada veya başka bir yerde yapılırdı³. Çocukların ketatiblere belli bir yaşta girmeleri de şart değildi. Şehir halkı dört ile yedi yaş arasındaki çocuklarını gönderirlerdi. Yanlarında Kur'an-ı Kerim, bir kamaş kalem, bir hokka ve bir beyaz kağıt getirirlerdi. Ketatiblerde öğretim yöntemi, öğrenciler bir odada toplanmış olmasına rağmen bireyseldi. Çocukları bireysel olarak öğreten Molla, ona kendi anlayışına ve zekasına uygun bir miktar bilgi verirdi. Çalışmanın (ketatibte) başladığı veya bittiği bir sistem veya kanun yoktu. Öğrencinin Kur'an-ı Kerim'i ezberledikten ve okumayı-yazmayı ve temel aritmetik işlemleri öğrendikten sonra çalışmalarını bitirirdi. Eğitimi tamamlama süresi, öğrenme yeteneğine göre çocuktan çocuğa farklılık göstermekte, kimisi eğitimini bir yılda, kimisi iki ya da üç yılda tamamlamaktadır⁴. Çalışma saatine ilgili olarak, gün doğumundan gün batımına kadar çocuklar hazır bulunurdu. Evde öğle yemeği yemek amacıyla onlara bir mola verilirdi⁵. Mollanın öğrencilere belli bir bakışı vardı, acemi çocuklar uzak yerlere otururlardı ve Kur'an-ı Kerim'i ezberleme, yazma, ve okuma ileri düzeyde olanlar mollaya yakın otururlardı ve en yaşlı olanlar bunlardan biri onun asistanı olarak seçilirdi. Molla bir grup yeni öğrenciden sorumludur⁶, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kızlar için de ketâtibler bulunmaktadır⁷.

Şehir halkı kızlarını Küttaba gönderir ve buralar (Mullayeh) veya (öğretmen) tarafından yönetilirdi. Onlara dinin esaslarını, Kuran-ı Kerim'i ezberlemeyi ve bazı el sanatlarını öğretirdi⁸. Katiplerin eğitim müfredatına gelince, çocuğun kitapta öğrendiği ilk şey alfabenin harflerini

¹ Kevseroğlu,2016:36

² Neccâr ,Cemil Musâ(2002),et-Ta'lim fi'l-İrâk fi Ahdi'l-Osmâniyyii(1869-1918),Bağdat: 73

³ Ahmed,1985 :290

⁴ Neccar, 2002:74-75.

⁵ Ahmed, 1992: 334.

⁶ Kevseroğlu, 2016: 37

⁷ Neccar , 2002 :77

⁸ Kevseroğlu,2016: 43

ezberlemektir. Bundan sonra Fatıha Suresi'ni veya Kur'an-ı Kerim'den kısa sûreleri okuyup hareketlerle telaffuz etmektir. Sonra da yazmayı öğrenirler, Çocuklar Kur'an-ı Kerim'in geri kalan surelerini okumaya devam ederler ve Kur'an-ı Kerim'in tamamlanmasından, yazma ve okuma öğrenmelerinin tamamlanmasından sonra öğrenciler ilk aritmetik işlemleri öğrenmeye devam ederlerdi¹.

Öğrenci Kur'an'ı öğrenip/ezberleyip tahsilini bitirince, arkadaşlarının da kütupta katıldığı bir şenlik düzenlenir ve bayramlık elbiseler giyilir, sabahın erken saatlerinde davul ve müzik taşıyan dini bayrakların önünde bulunurlardı. Onlardan sonra duayı şehir halkının dili olan Türkçe ile yüksek sesle okuyarak dükkânları ve sokakları dolaşır öğrencinin evine dönerler ve kadınlar onları tezahürat ve ilahilerle kabul ederler. Bu vesileyle kendilerine bir sofraya sunulur, Kerkük şehrinde bulunan ketâtibînin en önemli hocalarından Molla Hasan, Molla Salih, Molla Aziz, Molla Kadir, Molla Osman, Molla Sıddık, Molla Topal, Molla Aziz, Molla Baba, Molla Lubia, Şeyh Hüsameddin ve diğerleri. Kızların kitabında öğretilen Malayahlar arasında el Malayah Basera, Malayah Dunya, Malayah Hamidiye Şevket, Rahima Hanum, Fatima Hanum, Bint Molla Baba ve diğerleri vardı.²

Erkek çocuklar okullardaki eğitimlerini tamamladıktan sonra bazıları eğitimlerini tamamlamak için dini okullara giderlerdi. Diğerleri pratik hayata döner ve onlara günlük hayatlarında yararlanacakları bir zanaat öğrenirlerdi. Kerkük'te, özellikle Musul Vilayeti ve genel olarak ona bağlı ilçe ve bucaklarda ketâtibî sayısı konusunda kesin bir istatistik bulunmamaktadır³, Musul Vilayeti'ndeki kütüphaneler sayısı kaynaklarda farklılık göstermiştir. Ketâtibî'nin sayısının Kerkük'te 96 olduğunu, diğerlerinin sayısının ise 107 olduğunu belirtenler de vardır⁴.

2.5.2 Dini Okul

Din okullarının kuruluş tarihi Selçuklu dönemine kadar uzanır, Irak'taki ilk okul, Selçuklu Sultanı El-Elb Arslan'ın Nazırı Nizamül-Melik tarafından yaptırıldı , Okullar denirdi

¹ Neccar, 2002: 75-76.

² Kevseroğlu,2016: 40-43

³ Ahmed, 1992: 334.

⁴ Neccar, 2002: 78; Abdülkerim, Lumaa Abdülaziz, (2003),el-Hidemâtü'l-Âmme fi'l-İrâk (1869-1918),Musul, utrûhatü't-Doktora, Câmiâtü'l-Musul,Külliyâtü'l-Musul, 34.

(ALnidamia), Bu okullar, Osmanlı döneminde Kerkük’Te önemli ölçüde arttı¹, Valiler ile varlıklı ailelerin ve tüccarların oğulları arasında, İslam dinine bağlılıkları ve duruşları nedeniyle bu okulları kurmak için büyük bir rekabet vardı, Bu okulların Arap ve İslam mirasının ve Arap dilinin korunmasında büyük ve önemli bir rolü vardı, Çünkü toplumun bilimsel ve kültürel ihtiyaçlarını karşılayan tek kaynağı temsil eder, Modern okulların kuruluşuna kadar, Osmanlı Devleti'nin dini bir yapıya sahip olması ve din alimlerinin ayrı bir toplumsal konuma sahip olması ve idareyi yönlendirmede etkili olması nedeniyle Osmanlı Devleti din eğitimine büyük önem vermiştir, Osmanlı Devleti'nin amaçları ile medreselerin amaçları, şehir halkının yetiştirilmesi, hazırlanması, devlete ve Osmanlı Padişahına bağlılıkları bakımından ortaktır², Bu okullar camilerin,mesjitlerin köşelerine kurulur ve Kerkük halkının gelirlerinden öğrencilere ve onların ihtiyaçlarına harcamak üzere özel bağışlar ayrılarak okulların devamlılığını sağlar³.

Medreseler, (mesjit veya cami) içinde veya bitişiğinde büyük bir odadan oluşmakta ve biri öğretmen, diğeri talebeler için olmak üzere iki kanattan oluşmaktaydı, Bazı okullarda bir veya daha fazla oda tahsis edilir, Zavallı öğrenciler orada yaşıyor, Ve bu okulların birçoğunda, öğrencilere gerekli bilimsel kaynakları sağlayarak çalışmalarında yardımcı olmak için çeşitli bilim ve edebiyat alanlarında değerli kitaplar içeren bir kütüphane bulunmaktadır⁴.

Buradaki çalışma, Arap dilinin gramer, morfoloji, mantık, belagat, hadis ilimleri, tefsir ve fikhî esaslar gibi ilimleri ile ilgilidir, Dersler, çevresinde çember oluşturmuş bir grup öğrenciye ders veren bir öğretmen tarafından verilir, Öğrenci bir ilim öğrenirse veya bir müderrisin veya din âliminin elinde bir veya birkaç kitap okursa, hoca okuduğu ilimlerin kıymetini ve miktarını gösteren bir belge verir. Buna lisans denir, Okuduğu ilimleri öğretmesine, okuduğu kitapları da anlatmasına imkan verir, Meşhur âlimlerden birinden dinî ilimler ruhsatı alırsa, Bir devlet işini doldurması için birkaç alan açar, Çünkü Osmanlı Devleti, MS 1913 yılında bu okullardan mezun olanların öğretmen olarak çalışması ve mezunların bunun için özel bir heyet önünde sınava girmesini öngören yönergeyi yayınlayarak, iş yerleştirme sürecini organize etmiştir⁵. Bu okulların idaresi bir müdür, kadrolu öğretmenler veya öğrenim ücretlerini içermiyordu ve ayrıca eğitim ve mezuniyet için sabit bir zaman yoktu ve bu okullarda eğitim geniş bir özgürlükle

¹ Kevseroğlu,2015: 271

² Ahmet, 1992: 335.

³ Ahmet, 1985:292

⁴ Neccar, 2002: 86-87

⁵ Neccar, 2002: 88-90

karakterize edildi, Nasıl ki din okulları, öğrencilerin hayatta yararlanacakları akıl derslerine yer vermediği ve çağa ayak uyduramadığı gibi, geç Osmanlı döneminde de gerilemiştir¹, Çünkü devletin ilgisizliği, özellikle modern okulların kurulmasından sonra öğrencilerin isteksiz kalmasına neden olmuştur, Din okullarına olan ilgi, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu okullardaki öğrencileri askerlikten muaf tutan özel bir kanun çıkarmasıydı, Bu, İslami eğilime sahip Sultan II. Abdülhamid dönemindeydi, Sınava girdikten sonra öğrencilerin din dersleri konusunda ciddi olmalarını sağlamak².

Kerkük kentindeki din okulları arasında:

- 1- **Al-Saray Mektebi:** MS 1640 yılında Kerkük valisi tarafından Saray Camii ile birlikte kurulmuştur.
- 2- **Şah Gazi Mektebi:** Mutasarrıf Gazi Şaswar tarafından MS 1657 yılında (Ulu Cemeh) Hisar'da kurulan.
- 3- **El-Ghouthiya Okulu:** 1759 yılında (Halwagler) mehalesinde (Muhammed Gavs Efendi, Müftü Zadeh) tarafından kurulmuştur.
- 4- **İbrahim Paşa Mektebi:** İbrahim Paşa tarafından MS 1891 yılında Shaterlo'da kurulmuş bir okul ve camidir.
- 5- **Ayoub Ahmed Paşa Okulu:** MS 1715 yılında Shaterlo mehalesinde vali Ayoub Zada Ahmed Paşa tarafından kurulmuştur³, Bundan sonra, bu okulda öğretimi denetleyen El-Sahrani-Zada'nin çocuklarından sonra (El-Sahrani Okulu) adı verildi.
- 6- **El-Midan Mektebi:** MS 1701 yılında Kerkük Mutasarrıfı Hasan Paşa tarafından kurulmuş olup, MS 1790 yılında Hacı Mahmud El Farhad Zadeh tarafından "Hassan Bakiz Mektebi" olarak da isimlendirilmiştir.
- 7- **El-Mulsam Okulu:** Bu okul, Naftacı ailesinin oğullarından Kerkük şehrinin simalarından Ahmed Bey Naftacı tarafından kurulmuştur, MS 1840 yılında okulla birlikte (Müslüman) camii olarak adlandırılan büyük bir cami inşa edildi⁴
- 8- **Tokatlı Mektebi:** (Bryadi) mehalesinde Tokatlı Camii'nde bulunur ve halk arasında MS 1882 yılında yeniden inşa edilen Molla Reda Al-Wateh Camii olarak bilinir⁵.

¹ Ahmet, 1992: 335.

² Neccar, 2002:94-95

³ Nakib ,2008, 258-259

⁴ Kevseroğlu, 2015:272-273.

⁵ Said, 2012:45-68.

- 9- **Al Qirdar Zadeh Okulu:** MS 1884 yılında Hacı Mustafa Qirdar tarafından bir cami, gelirlerinden okul ve fen talebelerine harcanmak üzere vakfedilen dükkânları içeren ticari bir Caesarea ile kurulmuştur¹.

2.5.3 Kerkük'teki Okulların Gelişimi

18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti, idari organlar ve eğitim kurumları da dahil olmak üzere diğer kurumlarda birçok reform gerçekleştirmeye çalışmıştır, Okulların kurulması ve geliştirilmesi sırasında en eski modern okulların askeri okullar olması nedeniyle bu reformda en büyük payı ordu almıştır, Bundan sonra modern okulların kurulması, okulların kurulmasının pratik bir düzenlemeye göre ve ekonomik, siyasi ve sosyal hayatın gelişimine göre yapıldığını göstermektedir², Osmanlı İmparatorluğu'nda modern eğitimin ortaya çıkışının, Sultan III. Selim'in bir dizi askeri okul açmasıyla başlaması, Ayrıca Sultan II. Mahmud döneminde sivil okullar (ilk ve orta öğretim), Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitimini modernize etmekten sorumlu olan Yararlı İşler Şurası, MS 1838 yılında ilköğretime dikkat çeken bir rapor yazarak, Osmanlı reformcularının büyük ilgisini çeken, Özellikle iki fermanın yayınlanmasından sonra 1839 Şerif Kalkhana'nın yazıları ve 1856 Şerif Hümayun'un iki satırı), Ağustos 1846'da eğitim sisteminde reform yapmak için bir yasa çıkarıldı³, Osmanlı Devleti'nin genel siyasi ve sosyal hayatın seyrini açıkça etkileyen reformlar geliştirme çabalarına rağmen, Ancak genel olarak Irak ve özel olarak Kerkük bu olaylardan izole edildi ve reformların hiçbiri ona ulaşmadı, Örgütlerin çıkardığı yönetmelik ve kanunların Irak'ta çok yavaş uygulandığını söyleyebiliriz⁴, 1869'da, Osmanlı İmparatorluğu'nda modern yurttaşlık eğitimi için ilk kapsamlı mevzuat olan Kamu Bilgi Sistemi yayınlandı⁵.

Eğitimin üç seviyeye bölünmesini şart koşuyordu: ilk aşama (erkek ofisleri), orta aşama (yetişkin ofisleri) ve ikinci aşama (hazırlık ofisleri), Kraliyet okullarına ek olarak, zanaat okulları ve öğretmen enstitüleri⁶, Bilgi sistemi, Osmanlı vilayetlerinde eğitim sürecini düzenleyecek

¹ Mukabeletün, Şahsiyyetün, Maa es-Seyyid İmâdüddîn Halil Rifat Kırdar, Yevm 16/2/2022.

² Ahmet, 1985:296

³ Ahmet, 1992:338.

⁴ Hilali, 1959: 148

⁵ Abdülkerim, 2003: 22 ; Ahmed, İbrâhim Halil, (1981), "'Evdâu't-Talîm fi'l-İrâk Beyne's-Seneteyn (1869-1914)

"Mecâlâtü't-Talîm ve't-Terbiyeti, Adet 3, Şubat, 1981, 44

⁶ Ahmed, 1992: 338-339

hükümler içeriyordu, Kanun, her eyaletin merkezinde bir eğitim kurulu kurulmasını şart koşuyor, Devlete bağlı tugay karakoluna da iki müfettiş atandı, İlim meclislerinin başkanları, yardımcıları ve müfettişleri (Sünni) irade ile atanır, Kraliyet Kararnamesi anlamına gelir ve Eğitim Bakanlığı tarafından aday gösterilir, Bilgi yönetiminde çalışanlar ise yerel olarak yani devlet tarafından atanırlar, ancak Eğitim Bakanlığı tarafından onaylanmaları gerekir, Bu sistemde bilgi yöneticisinin görevleri, reform yapmak, eğitim konularını yönetmek, bilgi sisteminin talimat ve hükümlerini takip etmek ve uygulamak olarak tanımlanmıştır¹.

Sistem, Eğitim Bakanlığı tarafından verilen eğitimle ilgili talimat ve emirleri uygulamak, devlet okullarında yıllık bütçeleri düzenlemek, devlet bilgisine mali sübvansiyon sağlamak ve devlet medyasına sübvansiyon sağlamak olan ildeki Medya Konseyi'nin işini tanımladı. Okullar, matbaalar ve halk kütüphaneleri kurmak, Follow-up methods and development of public schools and submit an annual report to the competent authorities clarifying the types of problems facing education, Choosing teachers for government schools after examining them, and dismissing employees and teachers who violate orders and instructions², İlim Kanununun çıkarılmasından sonra Osmanlı vilayetlerinde fen müdürlüklerinin kurulması kanun devleti olmuştur, Ancak MS 1881 yılına kadar eyaletlerde müdürlükler kurulmamıştır, Osmanlı vilayetlerinin bazılarında, oraya bilgi yöneticilerinin atanması için (Sünni) bir emir çıkarıldı, Daha sonra Osmanlı vilayetlerinin geri kalanında ilim müdürlükleri kurulmuş, ilim müdürü tayin edilen vilayet sayısı 25'e ulaşmıştı, 1898'de tüm eyaletlerde ve bağımsız ilçelerde Fen Bilimleri Dairesi kuruldu, Hicaz ve Liwa al-Zour hariç, çünkü o zamanlar orada çok az eğitim kurumu vardı³, Kerkük şehrine gelince, MS 1892 yılında bir başkanlığında bilim kurulu vardı, Müftü Seyyid Hasan Efendi ev Üç üye ise Hacı Ali Efendi, Abdülkadir Efendi ve Bahaa El Din Efendi olup, yazar Dia Efendi onlara yardımcı olarak⁴.

¹ Biat,Fâdıl,(2013),el-Mevsûâtü't-Talim fi'l-Meşrûk'l-Arabiyyi'l-Osmâniyy,Dirâsetün Tarihîyyetün İhtisâsetün fi dav'il-Vesâiki'l-Osmâniyyeti,İstanbul,Merkezü'l-İbhâsü li't-Târîhi ve'l-Fünun ve'süSekâfâtü'l-İslâmiyyeti (İrsika), 47-48.

² Kevseroğlu,2015, 275

³ Bayat, 2013: 48.

⁴ Salname-i-Vilâyetü'l-Musul: 1907/H.1325, 211

1869 tarihli Maarif Kanunları'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin genel olarak eğitim, özeldede ilköğretim alanında attığı önemli adımlardan biri, şehirde her iki yerleşim bölgesi veya her köyde veya iki köyde en az bir okulun açılmasından bahsedilir¹.

1879'da Sultan II. Abdülhamid eğitim alanında bir reform programı ilan etti, Modern eğitim sistemini geliştirdi, yeni okullar açtı, mezunlara istihdam önceliği verdi. Sultan II. Abdülhamid Batı tarzı ilk ve orta öğretimin kurucusu olarak kabul edilir, Tüm eyaletlerde ilk mekteb ve ortaokullar kurarak, birçok köye kadar okulları götürmüş oldu². 1889'dan sonra, Irak'ta yükseköğretimin ana finansörleri olan devlet görevlilerinin hayata geçmesiyle ilköğretim okullarına ilgi artmaya başladı, Bu okullarda eğitim süresi dört yıldır ve öğretim üyesi sayısı bir öğretmeni geçmiyor, iki öğretmenli bir okula nadiren rastlıyoruz, Müfredat basitti ve harfler, basit geometri, aritmetik, vaka bilimi, nesnelere, coğrafya, tarih ve sağlık öğretimini içeriyordu, Kerkük okullarında eğitim dili Türkçe idi, Birinci sınıfa kabul için öğrencinin en az altı yaşında olması gerekir³.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Kerkük'te kurulan ilkokullar arasında şunlar vardır: Medrestü'l-Kurye, el-İbtidâiyye'nin öğrenci sayısı 119 idi. Kale içinde Medresetü'l-Ağalık ve öğrenci sayısı 98 öğrenciydi. Kerkük'te Medresetü'l-Feyzü'l-Etfâl ve öğrenci sayısı 170 öğrenciydi⁴. İlkokulların öğrencileri ortaokullara hazırlamada başarısızdı. Bunun nedeni, ilkokul ve ortaokullar arasındaki müfredattaki büyük boşluktur. Bu, ilkokullardan daha yüksek düzeyde okullar kurma ihtiyacına yol açtı. Bunlara rüşdiye okulları deniyordu. İlk rüşdiye mektebi 1846 yılında İstanbul'da kurulmuştur. Öğrencilere dini ilimler, Kur'an-ı Kerim, Arapça bilgiler ve matematik öğretilmiş, bunlara coğrafya, tarih, mühendislik ve Fars dili de eklenmişti. Bundan sonra Rüşdiye okulları, Osmanlı Devleti'nin çeşitli vilayetlerinde geniş bir yayılmaya tanık oldu. Fakat öğretmenlik yapacak öğretmen eksikliği nedeniyle, bu okullar eyaletlerin geri kalanında kurulamadı. Bu durum devleti öğretmenlerin mezun olması için bir çalışma açmaya sevk etmiş ve öğretmen sayısındaki boşluğu doldurmak için 1848 yılında Dârü'l-Muallimîn olarak anılmıştır, Rüşdiye okullarının yayılması, Dârü'l-Muallimîn'den mezun olan öğretmen sayısıyla

¹ Bayat,2013: 86

² Kevseroğlu ,2015: 276

³ Hilali, 1959:153.

⁴ Bayat, 2013:198-200; Kevseroğlu ,2015: 282

bağlantılıydı¹. Rüşdiye okullarında öğrenim süresi, başlangıçta üç yıl iken, ilk öğrenimden sonra üç yıl oldu ve eğitim dili de Türkçeydi².

1864 yılında Kerkük'ün idarecisi İsmail Paşa tarafından Rüşdiye mektebi kurulmuş olup, yeri eski taş köprü'nün başındadır³. 1875 yılında bu okulun müderrisleri birinci hoca Rasül Müftü Efendi, ikinci hoca Zeynel Efendi ve hat hocası Süleyman Efendi) idi. 1910 yılına kadar burada eğitim- öğretim devam etti ve aynı sene Kerkük'te açılan ortaokul ile birleştirilmiştir⁴.

Öğrenci rüşdiye mektebindeki eğitimini tamamladıktan sonra, 1869'da bilgi sisteminde belirtildiği gibi bir sonraki aşamaya (hazırlık aşaması) geçmek zorundaydı. Eğitim-öğretim Osmanlı Devleti'nin tüm üyelerine, Müslümanlara ve gayrimüslimlere açık ve eşitti. Hükümet tüm inşaat maliyetlerini, ortakların maaşlarını ve diğer finans giderleri üstlenmekteydi. Fakat devletin mali durumundan dolayı 1873'ten önce hiçbir hazırlık okulu kurulmamıştır, Bunun nedeni maddi kaynakların yetersizliği ve bu okullarda ders verecek öğretmenlerin olmamasıdır⁵.Kerkük'teki okul dışında Bağdat'ta başka bir okul kurulmuştu. Fakat çalışmalarının organize edilememesinden dolayı 1890'a kadar açılma imkanı olmadı⁶. Ortaokul daha sonra 1910'da Kerkük'te Rüşdiye Mektebi kuruldu⁷, Buradaki eğitim süresi rüşdiye mektebinden sonar dört yıldır ve bu okul yedi sınıftan, yani yedi yıldan oluştuğu için iki çalışma içeriyordu Rüşdiye ve İdâdiye. İdâdiye okulu müfredatı trigonometri, ekonomi, astronomi, hukuk, geometri, cebir, biyoloji, din, ahlak, Arapça, Fransızca, Farsça, Türk dilleri ve edebiyatı, tarih, coğrafya, hıfz-us-sıhha, fizik, kimya, hat ve resim içeriyorduBu okullardaki öğretim kadrosunun geniş olması devletin bu okullara olan ilgisini büyük ölçüde yansıtmaktadır⁸. Daha sonra okulun yeni bir aşaması geldi, Medresetü'l-Sultâniyye, hazırlık okullarının en gelişmiş ve en üst seviyesi, 1868 yılında İstanbul'da ilk sultânî okulu Galatasaray'da kuruldu. Öğrencilerin külliye hazırlanma aşamasını temsil etmek, Bu okulların , yönetimi Fransız tarafından

¹ Bayat, 2013: 233-234.

² Hilali, 1959, 155-156.

³ Kevseroğlu ,2015:284

⁴ Bayat, 2013:270-271.

⁵ Bayat, 2013:289.

⁶ Neccar, Cemil Musâ ,(2001),el-İdâratü'l-osmâniyyeti fi'Bağdat,Dârü's-Şuuni's-Sekâfiyyeti'l-Âmmeti, 379

⁷ Bayat, 2013, 337.

⁸ Hilali, 1959:157.

yapılmakta ve okullarda okutmak üzere Fransızca öğretmenleri getirerek okullara (Fransızca ortaokul) benzer bir model olmayı hedeflemekte ve eğitim dili Fransızca idi ¹.

Sultani okullarında okumak ücretsiz değildi ve öğrenim ücretleri 20 ile 30 lira arasında değişiyordu. Maaşını ödeyemeyenler ve yoksullar için tesisler bulunmakta olup, hazırlık okullarından (sivil ve askeri) mezun olan öğrenciler kabul edilmekte idi. Bu okullarda müfredat hazırlık bölümü ve üst bölüm olmak üzere iki bölüme ayrılmıştı. İlki Edebiyat bölümü olup başlıca dersler yazı, kompozisyon, Fars ve Arapça ile ilgili edebiyat, Fransız edebiyatı ki bu da edebiyat zenginliği ve tarihi olmak üzere iki daldan oluşurdu. Diğer dalı ise bilim ve sanat, biçimsel geometri, cebir, cebirin geometriye uygulanması, Menâzır (manzaralar), düzlemsel üçgenler, doğa felsefesi, sanayi ve tarımda uygulamalı kimya idi.

Sultânî Okullarında öğrenim süresi, üçü orta ve daha yüksek seviyelerde akademik yıl olmak üzere toplam altı yıldır², Sultânî Okulu Kerkük'te kuruldu ve Musul vilayetinde tek, 1914-1915 öğretim yılında açılmıştır, Bu, özel hazırlık okulunun, diğer kraliyet okulları gibi, normal (hazırlık) ve üst (ileri) bölümlerden oluşan Sultânî Okulu'na dönüştürülmesiyle yapıldı, Ancak yüksek bölümde bilim dalı açılmamış, edebiyat dalı da yeterli olmuştur³, Bu okulun kurulmasıyla birlikte biri Bağdat'ta diğeri Kerkük'te olmak üzere iki Saltanat okulu açılmış ve İngilizlerin Kerkük'ü işgaline kadar bu iki okulda eğitim devam etmiştir⁴, Öte yandan Osmanlı Devleti, bir dizi sanayi mektebi (Sanayeh Okulu) kurmakla itibar edilen Bağdat valisi Mithat Paşa döneminde özellikle meslek ve sanayi okullarıyla ilgilendi, Kuruluş amacı, Irak'ta yakın gelecekte kurulacak fabrikalara ve tekstil fabrikaları, madencilik ve petrol sanayi gibi diğer endüstriyel projelere yatırım yapacak insan gücü sağlamaktı. Bu okulların bir diğer amacı da yetim ve yoksul çocuklara yazma, okuma ve geçimlerini sağlayacak faydalı el sanatlarını öğretmek toplumda aktif bir unsur olmaktı⁵.

¹ Bayat, 2013:349.

² Düstur,(H.1301),Beyrut, Tercümetü Nevfel Nimetullah, 163-164/2

³ Bayat, 2013:371

⁴ Kevseroğlu,2015:296

⁵ Neccar ,2002:113-114

Sistem, Eğitim Bakanlığı tarafından verilen eğitimle ilgili talimat ve emirleri uygulamak, devlet okullarında yıllık bütçeleri düzenlemek, devlet bilgisine mali sübvansiyon sağlamak ve devlet medyasına sübvansiyon sağlamak olan ildeki basın konseyi'nin işini tanımladı. Okullar, matbaalar ve halk kütüphaneleri kurmak, Follow-up methods and development of public schools and submit an annual report to the competent authorities clarifying the types of problems facing education, Choosing teachers for government schools after examining them, and dismissing employees and teachers who violate orders and instructions¹. İlim Kanununun çıkarılmasından sonra Osmanlı vilayetlerinde fen müdürlüklerinin kurulması kanun devleti olmuştur, Ancak 1881 yılına kadar eyaletlerde müdürlükler kurulmamıştır, Osmanlı vilayetlerinin bazılarında, oraya bilgi yöneticilerinin atanması için (Sünni) bir emir çıkarıldı, Daha sonra Osmanlı vilayetlerinin geri kalanında ilim müdürlükleri kurulmuş, ilim müdürü tayin edilen vilayet sayısı 25'e ulaşmıştı, 1898'de tüm eyaletlerde ve bağımsız ilçelerde Fen Bilimleri Dairesi kuruldu, Hicaz ve Liwa al-Zour hariç, çünkü o zamanlar orada çok az eğitim kurumu vardı², Kerkük şehrine gelince, MS 1892 yılında bir başkanlığında bilim kurulu vardı. Müftü Seyyid Hasan Efendi ve Üç üye ise Hacı Ali Efendi, Abdülkadir Efendi ve Bahaeddin Efendi olup, yazar Dia Efendi onlara yardımcı olarak³.

1869 tarihli Ulûmu'l Kânûn'dan sonra Osmanlı Devleti'nin genel olarak eğitim, özelde ilköğretim alanında attığı önemli adımlardan biri, şehirde her iki yerleşim bölgesi veya her köyde veya iki köyde en az bir okulun açılmasından bahsedilir⁴.

1879'da Sultan II. Abdülhamid eğitim alanında bir reform programı ilan etti, Modern eğitim sistemini geliştirdi, yeni okullar açtı, mezunlara istihdam önceliği verdi. Sultan II. Abdülhamid Batı tarzı ilk ve orta öğretimin kurucusu olarak kabul edilir, Tüm eyaletlerde ilk mektep ve ortaokullar kurarak, birçok köye kadar okulları götürmüş oldu⁵. 1889'dan sonra, Irak'ta yükseköğretimin ana finansörleri olan devlet görevlilerinin hayata geçmesiyle ilköğretim okullarına ilgi artmaya başladı, Bu okullarda eğitim süresi dört yıldız ve öğretim üyesi sayısı bir

¹ Kevseroğlu,2015, 275

² Bayat, 2013: 48.

³ Salname-i-Vilâyetü'l-Musul: 1907/H.1325, 211

⁴ Bayat,2013: 86

⁵ Kevseroğlu ,2015: 276

öğretmeni geçmiyor, iki öğretmenli bir okula nadiren rastlıyoruz, Müfredat basitti ve harfler, basit geometri, aritmetik, vaka bilimi, nesnelere, coğrafya, tarih ve sağlık öğretimini içeriyordu, Kerkük okullarında eğitim dili Türkçe idi, Birinci sınıfa kabul için öğrencinin en az altı yaşında olması gerekir¹.

Öğrenci rüşdiye mektebindeki eğitimini tamamladıktan sonra, 1869'da bilgi sisteminde belirtildiği gibi bir sonraki aşamaya (hazırlık aşaması) geçmek zorundaydı. Eğitim-öğretim Osmanlı Devleti'nin tüm üyelerine, Müslümanlara ve gayrimüslimlere açık ve eşitti. Hükümet tüm inşaat maliyetlerini, ortakların maaşlarını ve diğer finans giderleri üstlenmekteydi. Fakat devletin mali durumundan dolayı 1873'ten önce hiçbir hazırlık okulu kurulmamıştır, Bunun nedeni maddi

Sanayinin Bağdat, Kerkük ve Musul şehirlerinde yoğunlaşması bu bölgelerin nüfusunda artışa yol açmış, bu da bu büyük şehirlerde acil insan gücüne ihtiyaç duyulmasına neden olmuştu², Bu durum Osmanlı Devleti'ni 1878'de Bağdat'ta ilk ticaret okulunu kurmaya sevk etti ve kısa bir süre sonra MS 1881'de Musul ve Kerkük'te benzeri iki okul kuruldu³. Kerkük halkı Sanayii Mektebi'nin kurulmasına ve sürdürülmesine katkıda bulunmuştur. Bu okullara Islahhane (Darü'l-İslah) denmekteydi. Öğrenim süresi ilkokuldan sonra beş yıldır. Öğrenciler çeşitli teorik bilimler, cebir, coğrafya, tarih, mühendislik, Arap dili ve dini dersler okurlardı. Demircilik, tekstil sanayi, mekanik, kunduracılık, halıcılık, ticaret vb. uygulamalı derslerin yanında eğitim dili de şehir halkının dili olduğundan Türkçe idi. Bu okulun eğitim seviyesi, Kerkük valisi Avnullah el-Kazemî döneminde önemli ölçüde iyileşmişti. Bugünkü Mecidiye Kahvesi'nin yerinde bulunan bina, okulun yerini almış ve Abdülmecid'in hükümdarlığı döneminde okula bir matbaa (Zenaat matbaası) getirilmişti⁴.

¹ Hilali, 1959:153.

² Kevseroğlu,2015 :299

³ Ahmed, İbrâhim Halil,(1979),Tatavvuru'Talimi's-Siyâsiyyeti fi'l-Irak beyne's-Seneteyni(1914-1932),Bağdat, Utrûhatü'-Doktora, Câmîâtü Bağdat,Külliyâtü'l-Bağdat , 39

⁴ Kevseroğlu,2015 :299

Kerkük'te ortaya çıkan mektepler arasında Medârüsü'l-İlmiyye de yer almış ve medrese ve Meâhidi'd-Diniyyeti (Dini Okullar) sadece İstanbul'daki Şeyhülislam'a ait oldukları için bu isim verilmiştir. Osmanlı Devleti genelinde Şeyhülislam'ın'a ait bu okullara 1793 ve 1795 yılları arasında çalışmaları düzenlemeyi amaçlayan bir dizi Fermân-ı Hümâyûn (firman) yayınladı. Fakat 1914'ten sonra okullar gerçek amaçlarına ulaşamadı. İşte o zaman okul reformu sistemi yayınlanıp uygulamaya kondu ve okulların kültürel yönelimine ağırlık verildi. İlim mektebi iki hazırlık sınıftan, üç ilkokul ve üç üst bölüm olarak oluşuyordu. Burada dersler din dersi, coğrafya, tarih, İngiliz dili, edebiyatı, İslam hukuku ve ilahiyatı olup, eğitim dili Türkçeydi. Kerkük'teki Medresetü'l-İlmiyye Kerkük Mebusu Meclis-i Mebûsân-ı Osmâniyye ileri gelenlerinden Hacı Ali Kardar tarafından büyük bir emek ve ilgiyle kurulmuştu. Günler geçtikçe bu okulun statüsü arttı ve 1917'de öğrenci sayısı 140'a ulaştı. Okul, şehrin İngiliz kuvvetleri tarafından işgaline kadar ilmî düzeyde kalmış ve çalışmalara burada ara verilmiştir¹.

Gayrimüslim misyonerler, Kerkük kentindeki okulları aracılığıyla kültürlerini Kerkük şehrinin cemaatine yaymalarında rol oynamışlardır. Avrupa ülkelerinin baskısı altında kalan Osmanlı Devleti, gayrimüslim mezheplerin özel okul açmasına izin verdi. Devletin gözü önünde bilimin bilimsel bir şekilde öğretilmesi şartıyla². Dini mezhepler de çocuklarını ilmî ve kültürel seviyelerini yükseltecek şekilde yetiştirmeye, onları ileriki hayatlarıyla yüzleşmeye ve sorunlarını aşmaya çalışmışlardı³.

Okulların kurulması ve işletilmesi ve bu mezheplerin yaptığı harcamalar sayesinde her okulun kendi sistemi, müfredatı ve eğitim dili vardı⁴. Dîvân-ı Hümayun'un 1856'da çıkardığı ferman, her gayri müslimin kendi okullarını açmasına izin vermişti⁵.

Kerkük'teki Bu Okullar Arasında:

¹ Kevseroğlu, 2015 :297

² Mazel, Cemal Esad, (1990), Nizâmü'd'-Talîm fî'l-İrâk, Musul , 22 ; Abdülkerim ,2003:40

³ Abidî, 1970, 119.

⁴ Alâvî, Nesîbe Abdülaziz Abdullah el-Hac,(2002),el-İdâratü'l-Osmâniyye fî'l-Musul (1879-1908), Musul: Risalatü Mâcistir,Câmiâtü'l-Musul,Külliyâtü'l-Âdâb,143; Abidîdi, 1970, 118

⁵ Kadşân, Abdullah, Abdüsselâm, (1987), et-Tâllimü'l-Arabî el-Hükmiyyi Ebân et-Türkiyyü ve'l-İntidâbi'l-Birâdiniyyi (1516-1948),Amman,14-15; Âlâvî,2002:144.

1-Özel Okullar

Yahudi azınlık, Osmanlı döneminde Divaniye, Erbil, Hanagin ve Kerkük gibi bazı şehirlere ek olarak, Irak'ta üç şehre yayıldı: Musul, Bağdat ve Basra. Ancak sanayi, el sanatları ve ticaret alanına girdiler fakat bunlar önemli değildi ¹. Osmanlı Devleti, başta Yahudiler olmak üzere genel olarak mezheplere, hayır ve eğitim kurumlarını ve dini meselelerle ilgili her şeyi yönetme özgürlüğü verdi². 1908'de Meşrûtiyet ilan edildiğinde, Paris ve Londra'daki Yahudi derneklerinin faaliyetleri, dünyadaki Yahudilerin seviyesini yükseltmek ve Siyonist planı uygulamak için büyük ölçüde arttı. İlk yaptıkları, Irak vilayetlerinde İsrail okulları açmak oldu³.

1903 yılında Kerkük'teki Yahudi okulları da dahil olmak üzere ilk okul (Musevî Okulu) bir Yahudi okuluydu, Orada çalışmak üzere bir grup Yahudi görevlendirildi. Bu okuldaki öğrenci sayısı 60 idi ⁴. Diğer bir okul olan Alliance Mektebi, 1913 'te Kerkük'te açıldı ve öğrenci sayısı 250 idi. Yahudilerin yanı sıra şehirdeki birçok genç, Müslüman ve Hıristiyan da bu okullarda eğitimlerini aldı ve bu okullar kültürün toplumda yayılmasında büyük rol oynadı ⁵.

2- Hıristiyan okulları

Osmanlı Devleti zamanında Irak'taki Hıristiyanlar iki bölümden oluşuyordu ve her bölüm birkaç fırkaya ayrılmıştı⁶, Hıristiyanlar okullarını kiliselerde kurmuşlar ve bu okullardaki çalışmalar yazma, okuma ve dinin esaslarını öğretmekle sınırlı olup, kiliselerde dini ilimler, teoloji ve diğer bazı bilim ve dilleri öğreten okullar bulunmaktaydı. Daha sonra bu okullar yavaş yavaş kiliseden ayrıldı⁷. 1903 yılında Kerkük'te el-Keldani Mektebi adında bir ilkokul vardı ve öğrenci sayısı 55 idi, Bu okul,yetkili makamlardan lisans veya onay alınmadan oluşturulmuştu ⁸.

¹ Hilali, 1959:205.

² Neccar, 2002:287.

³ Kevseroğlu, 2015:302.

⁴ Salnamâtü Maarif, 1903: 684.

⁵ Kevseroğlu,2015:303

⁶ Hilali, 1959, 189.

⁷ Neccar, 2002, 228.

⁸ Kevseroğlu,2015:203-204

2.5.4 Kütüphane, Matbaacılık ve Gazetecilik

Kerkük'te eğitimin yanı sıra matbaa ve kütüphanelerin ortaya çıkması ve kütüphanelerin yaygınlaşması kentte entelektüel, sosyal ve kültürel bilincin oluşmasında çok önemli bir etken olmuştur. Geçmişte eğitim, kültür ve bilim kurumları büyük şehirlerin merkezlerinde çoğaldı. Ancak, on dokuzuncu yüzyılın başlarında ve sonrasında eğitim hareketine olan ilginin ve yayılmasının ardından şehirlerde birçok okul açılmış ve özellikle fen öğrencileri arasında kitap ihtiyacı artmıştı, Bu, büyük ve küçük şehirlerde kütüphanelerin oluşturulmasına yol açtı¹.

Kerkük şehri, 19. yüzyılın başlarında Musul'dan sonra bilim, kültür ve sanat açısından en gelişmiş şehirlerden biriydi. Kurum sahiplerinin işlettiği cami, medrese, tekke ve medreseler şehirde bir bilim ve kültür merkezi olarak kabul edildi. Kütüphaneler, kitapların toplandığı ve o sırada musalla, cami veya tabur içinde bulunan küçük bir oda veya dolaptan oluşur². Kütüphaneler Dairesi, Meclisü'l-Maarif - Umûmiyye 148. Maddesinde belirtildiği gibi, Memûriyyetü'l-Maarif Şurasına bağlıydı, Devlet kütüphanelerinin teftiş turlarını yürütmek görevini kabul eder³. İlk kütüphane 1805 yılında Hacı Süleyman Ağa tarafından kalede kurulan Kerkük şehrinde kurulmuş olup (200) kitap içermekte idi. 1812'de Hacı Abdülfettah tarafından Musalla'da başka bir kütüphane kuruldu, 150 kitaptan oluşmakta olup, ayrıca banyo bölümünde üçüncü bir kütüphane bulunmaktadır ancak kurucusunun adı ve kuruluş tarihi bilinmemektedir⁴.

Avrupa'da matbaanın gelişimi büyük ilerleme kaydetti, ancak bu gelişme Irak'taki Osmanlı Devleti'ne geç saatlere kadar ulaşmadı. Irak, 19. yüzyılın ikinci yarısında matbaaların kuruluşuna tanık olurken⁵, Osmanlı Devlet sistemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun her devletinin merkezinde bir devlet matbaasının kurulmasını sağladı⁶. 1879 yılında Kerkük'te Musul vilayetine bağlı bir sancak olduğu için ilk matbaa kurulmuş ve Valilik Matbaası adını almıştı⁷.

¹ Kevseroğlu,201:221

² Nakîbi, 2008:261

³ Düstur,1301:178

⁴ Kevseroğlu,2015:322

⁵ Ahmed,1985:313.

⁶ Düstur, 383/1.

⁷ Terzibaşı, Atâullah,(1967), Târî'-Tıbbâtî fî Kerkük, Mecelletü Kardeşlik, 10-11,Senetü's-Sâdisetü,Şubat,âzâr 1967 , 8.

Bu matbaanın işlevlerinden biri, resmi makbuzlar, müzayede fişleri ve diğer resmi belgeler gibi banka hesap özetlerini basmaktı. Ondan sonra bu matbaa hizmet dışı kaldı. Hesap çizelgeleri ve resmi belgeler Bağdat'taki Vilayet Matbaası'nda basıldığından, Kerkük Basını Musul'a taşındı ve orada işsiz kaldı¹.

1878'den 1912'ye kadar Kerkük şehri matbaasız kaldı çünkü Kerkük halkı ihtiyaçlarını basmak için ilkel makineler kullandı, İki kardeş, Kudsi Zade Muhammed Zeki ve Havadis gazetesinin yazı işleri müdürü Kudsi Zade Ahmed Medeni Efendi, gazetelerini Havadis eski yöntemlerle ve el balyalarını kullanarak basmışlardır, Gazete (Azance) de aynı şekilde basıldı, Bundan sonra, 1912'de Sanayi Matbaası kurulduğu için eski ilkel baskı yöntemleri terk edildi², Kerkük Müdürü Avnullah el-Kâzımî Kerkük halkının katılımına 1500 liralık altın bağış toplayarak katıldı. Bu matbaayı İstanbul'dan satın almak üzere Zanaat Okulu Müdürü Behçet Efendi Bey'i görevlendirdi. Satın alınarak deniz yoluyla Basra'ya ve oradan Kerkük'e nakledildi. Kerkük'te tüm parçalarını kurdu ve resmi törenlerle matbaayı açtı³.

Bu matbaa, İngiliz işgal makamlarının Kerkük'e girdiklerinde matbaayı kırdılar fakat yine de Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar çalışmasına devam etti⁴, Matbaa, Kerkük'te büyük bir rol oynadı. Çünkü Ezans, el-Hadis ve Maarif dergilerinin yanı sıra birçok gazete ve dergi yayımlandı⁵, Havadis gazetesinin editörleri Ahmad Madeni Kudsizâde ve Muhammed Zeki Kudsizâde kardeşler 1914'te Kerkük'te Havadis Basımevi'ni kurdular, Matbaa makinaları Birinci Dünya Savaşı'nın başında Belçika'dan getirildi. Gazeteleri Havadis ile ilgili olarak Havadis Basımevi olarak adlandırıldı ve konumu Kayser el-Kırdar'a yakın, İngiliz kuvvetleri de onun adına bir gazetçikardığı için matbaa sahipleri tarafından Kerkük Belediye Müdürlüğü'ne satıldı⁶.

Basına gelince, haber ve olayların bir bölgeden diğerine aktarılmasını temsil ettiği için toplumda kültürün büyümesinde ve gelişmesinde önemli bir faktördür, Osmanlı Devleti ile ilgili haberler valiler aracılığıyla iletilmiş ve telgrafla Sancak yöneticilerine iletilmiştir, Daha sonra belediye,

¹ Terzibaşı, 1967:8-9.

² Kevseroğlu, 2015:308

³ Terzibaşı, 2008:34-35

⁴ Kevseroğlu 2015:309

⁵ Terzibaşı, 2008:39-40

⁶ Kevseroğlu 2015:309

resmi emirleri ve önemli devlet haberlerini belirli yer ve meydanlara yazıp, halkı bilgilendirmek için duvarlara asar. Bazı önemli haberler meydanlarda yüksek sesle duyurulur¹, Basının Irak devletlerine girişi ise Vali Mithat Paşa döneminde olmuştur².

Iraklı bir araştırmacı seyahat kitaplarından bazılarında (Grover, Fraser, Rich, Tyler) bakar ve vali Davud Paşa'nın 1816'da Bağdat valisi olduğu zaman gazeteyi kurduklarını ve bu gazeteden alıntı yapıldığını söyler (Jurnai el Irak). Ancak bu gazetenin varlığına dair tarihi deliller, varlığına dair bir delil bulunmadığından ve bir nüshası elde edilemediğinden yetersizdir³.

Bu nedenle Haziran 1869'da yayınlanan Zevrâ gazetesi Irak'taki ilk gazete olarak kabul edilir⁴. İstanbul'dan Irak'a gitmeden önce gazetenin projesini hazırlayan Bağdat Valisi Midhat Paşa tarafından düzenlendi. Kendisine matbaalar için bir bakım mühendis , editörler, teknisyenler ve bir yazıcı yöneticisi eşlik etti⁵. İç sayfalarında devlet haberleri, Divan-ı Hümâyûn emirleri, hükümdar haberleri, ekonomik koşullar ve teb'a haberleri reâyâ haberleri yer alıyordu⁶. Arapça ve Türkçe olarak haftada iki kez yayınlandı, Ancak Osmanlı Meşrutiyeti'nin ilanından sonraki dönemde sadece Türkçe olarak yayınlanmıştır⁷.

Zevra gazetesinin yayımlanması 1917 yılına kadar devam etti⁸. İlk gazete Musul'da Haziran 1885'te "el-Musul" adıyla yayınlandı. Her Perşembe Türkçe ve Arapça dört sayfadan oluşmakta ve Birinci Dünya Savaşı günlerine kadar sürmüştür⁹. Valiliklerde (Bağdat, Musul ve Basra) hükümet tarafından haftada bir kez Arapça ve Türkçe yayınlanan sadece üç gazete vardı. 1908'de Osmanlı Anayasası'nın ilanından önce, büyük bir özgürlük ve fikirlerin canlanması yaşandı ve basın Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafına yayıldı ve Irak vilayetleri, yüksek bir basın ve yayın katılımı ile Osmanlı vilayetlerinin ön saflarında yer aldı, Irak'ta üç yıllık bir süre içinde

¹ Terzibaşı, 2008:34-35

² Nevvar, 1968: 383.

³ Battî, Refâil, 1955 :9-10.

⁴ Ahmet, 1985,325.

⁵ Yasin, 1984:114

⁶ Ulvici, İman Abdülhamid,(1982), "Cerîdetü'z-Zevrâ" "Mecelletü'l-Mektebeti'l-Arabiyyeti, Adet, es-Sânî , 41 - Nevvar ,1968 :385

⁷ Yasin, 1984, 114.

⁸ Debbâğ,Takî,(1983),el-İrâk fi't-Târih,Bağdat, 644

⁹ Divici,Said,(2001),Târîhi'l-Musul,Musul, 2/127

yetmişe yakın edebi, komedyen ve siyasi gazetede yayınlandı. Bu çok sayıda yayım kabul edilir ve toplumun kültürel seviyesinin gelişme seviyesini gösterir¹. Kerkük'teki gazete ve dergilere gelince, 1911'de Kerkük'te Türkçe olarak yayınlanan siyasi bir günlük gazete olan (Ezans) adlı günlük bir bülten yayınlandı. İngiliz işgal kuvvetleri 1918'de girdiğinde yayınlanması durdu². 911'de Kerkük Havadis olarak bilinen ilk resimli siyasi ve edebi haftalık gazete 11 Şubat 1911'de yayınlandı. Dört sayfadan oluşmakta olup Kerkük şehri ile ilgili ilmî, sosyal, edebî, sağlık, iktisat ve zirai haberleri ve Kerkük şehri ile ilgili olayları ele almaktadı. Türkçe olarak yayımlanmıştır. Finansör Kudsi zade Muhammed Zaki) tarafından kurulmuştur, Yazı işleri müdürü ise kardeşi Sayın Kudsi Zadeh, Ahmed Medenî Efendi'dir. Basım yedi yıl devam etti ve daha sonra 1918'de İngilizlerin Kerkük'ü işgali nedeniyle durdu³. Gazetede makalelerin en ünlü yazarları arasında Abdullah Vasfi, Kudsizade Muhammed Zeki Efendi ve Molla Rızâ el-Va'az ve diğer aydınlar, yazarlar ve din adamları ile ünlü Kerkük şairi Hicri Dede, Kâbilzade Zeynelabidin ve diğerleri bulunmaktadır⁴.

Nisan 1912'de Türkçe olarak yayınlanan el-Maarif dergisi, iki haftada bir Perşembe günleri yayınlanan edebi, sanat ve ilmî bir dergi olup 12 sayfadan oluşur. Kudsizade Ahmed Medeni Efendi ve sahibi Said Mehmet Cevad Efendi tarafından kurulmuş ve bir grup ünlü Türkmen düşünür, yazar ve şairin ortak editörlüğünü yapmıştır. Irak ülkelerinde yayınlanan ilk Türk dergisi olarak kabul edilir ve Irak dergileri arasında üçüncü sırada yer alır. Yayını yedi ay devam etmiş, daha sonra aynı yılın 1912' sinde durmuştur⁵. el-Maarif dergisinin kapatılmasından sonra el-Havâdis Kerkük'te yayıncılık alanındaki tek gazete oldu, Bu, ortaya çıkan boşluğu doldurma ihtiyacını doğurdu. Bu nedenle Milli Savunma Cemiyeti tarafından Kevkepü'l-Maarif 'in yayınlanmasına karar verildi, Kerkük'te faaliyet gösteren cemiyetin statüsünün bir ifadesi olarak, ilk sayısı 1915'te Türkçe olarak yayınlandı. On günde bir yayınlanan edebi, ilmi, sosyal ve sanatsal bir dergi olarak biliniyordu, 12 sayfadan oluşuyordu ve o dönemin en iyi kağıt

¹ Hüsni, Abdürrezzak, (1935), Târîhu's-Sihâfete'l-İrâkıyyete, Necef, Matbaatü'l-Kurâ, 1/8-9

² Kuşçuoğlu, Ahmed, (2001), Delîlü's-safahât fi Kerkük, Abr u Garn 1900-2000, Kerkük: 11

³ Kevseroğlu, 2019: 77

⁴ Terazibaşı, 2008:74-75.

⁵ Kevseroğlu, 2015:313.

türlerinden biri olan Sanayii Basımevi'nde basıldı. Bu dergi üç ay sonra basın hayatına son verdi ¹.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİNDE KERKÜK'ÜN İLERİ GELENLERİ

3. İleri Gelenleri

Bir ülkenin veya şehrin ileri gelenlerinden bahsettiğimizde, onlarla, Arap dilinde bilindiği gibi, yeryüzünün efendilerini ve onun yönetimi kastediyoruz, Onlara eşraf diyebileceğimiz gibi, onlardan şehrin ünlü ve oğulları arasında seçkin kimseleri de kastedebiliriz, Konu olan bu ileri gelenler, toplumda, dini ve kültürel dahil olmak üzere birçok açıdan yüksek bir konuma sahiptirler, Bunlar ayrıca iyi karakterli, prestijli olabilir ya da para ve güç sahibi de olmaları mümkündür. Gelenek ve göreneklere çok âşındırlar. Sahip oldukları ve başkalarının sahip olmadığı niteliklerle topluluk üyelerinin güvenini kazanırlar.

3.1. Din Adamları ve Öğretmenler

Osmanlı padişahları, Osmanlı Devleti'nin halkları arasında ortaya çıkan dini boyuta ve dini duyguya dikkat ettiler. Osmanlı Devleti dini bir yapıya sahip olduğundan, şehzadelerin yetiştirilmesinde din ve hukuk bilimlerine ilgi ve Kuran'ı ezberleme esastır. Bunu, padişahların Osmanlı Devleti'nin idaresi altındaki bölgelerde cami ve tekkeler inşa etmeye olan ilgisinden anlayabiliriz. Osmanlı Devleti döneminde din alimlerine taşradaki konumları ve aktif rolleri nedeniyle önemli bir rol verilmiştir. Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin alimlerle en çok ilgilenen padişahlarından biri olarak kabul edilir. Hilafet tahtına oturduktan sonra devletin içinde bulunduğu sosyal ve siyasi şartlarla yüzleşmek konusunda ciddiye. Bazı Osmanlı belgelerini incelediğimizde, padişahın devletin en üst kademelerindeki âlimlere yaklaşma ve onlarla ortak olma politikası izlediğini görüyoruz. Ayrıca Osmanlı Devleti, devlet ile halk arasındaki bağ olduğu için maaşlarını öder, emekli maaşlarını öder, taleplerini inceler, görüşlerini dinlerdi ².

¹Terazibaşı, 2008: 84-83-82.

² Şemsi, Hasan Sadık İbrahim,(2022),Ulemâiddîn Hil3ale Ahdil-Osmâniyyi : Dirâsetü fi'l-Vesâiki'l-Osmâniyyi, el-İrâk,Câmiâtü'l-Kuveyt –Meclisü'n-Neşr ve ilmî,Mecellütü'ş-Şer'iyyeti ve İlmiyyeti ve'd-Dirâseti ve İslâmiyyeti 37,Adet 129:439

Kerkük kentindeki din adamları ise toplumda, Osmanlı Devleti'nde, büyük ve etkili bir sosyal konuma sahiptiler.

Devlet, bazı din adamlarının taleplerine cevap vermiş, maaşlarını ödemiş, onlar vasıtasıyla şehrin ve halkın durumunu öğrenmişti. Kerkük'teki din alimlerinden biri de Halife Ebu Bekir es-Sıddık'ın torunularının biri Şeyh Muhammed Salih es-Sıddık'tır. Bu zat padişaha din adamlarının içinde bulunduğu kötü ekonomik şartları anlatan bir mektup göndermişti ¹

Kerkük'te Hacı Aziz nezaretinde padişaha gönderilen 10/8/1893 tarihli bir başka belgede bir grup salih insan tarafından on beş gün okunduktan sonra Sahih-i Buhari'nin okumasını tamamladığını söyledi ². Din adamlarının ve şehir reislerinin birçoğuna Osmanlı Devleti tarafından aylık maaş ve emekli maaşı verilirdi. Maliye Bakanlığı'na gönderilen yazıda, Kerkük alimlerinden birine (Muhammed Amin Neib) buğdayın yanı sıra emekli maaşı (312 kuruş) ve (5 tgar) verileceği belirtildi³, Vefatından sonra, İstanbul'daki İslam şeyhinin emri ve Sünni Sultan'ın vasiyeti ile mebus olan oğlu Emin Efendi alnaayib 'be buğday miktarı tahsis edilmiştir⁴, Başka bir belgede ise 16 Ocak 1879 tarihine tekabül eden 29 Şevval 1396 tarihinde padişahın emrinden bahsedilmekte olup, Kerkük şehrinde ikamet eden Şeyh Abdül Baki Efendi'ye (150 kuruş) aylık bir maaş tahsis edildiği belirtilmektedir⁵, Ayrıca Musul Vilayeti'nin 18 Zilhicce 1315 tarihli mesajına göre Kerkük'teki din alimlerinden Zeynelabidin Efendi Müftü 'ye aylık ödenek tahsis edilmiştir⁶.

Kerkük şehrinde yüksek mevkilerde bulunan çok sayıda din adamı ve öğretmen bulunmaktadır Aralarında:

1- Şeyh Abdurrahman Şeyh Ahmed

Şeyh Abdurrahman, 1798 (H.1212)'e tekabül eden Kerkük şehrinde doğdu ve Şeyh Ahmed İbn Şeyh Mahmud ez-Zenki'nin oğludur. İlköğrenimini Kerkük'te tamamladıktan sonra din

¹-BOA.MVL.164.104

² Y.PRK.AZJ.27.75.1

³ BOA.ALMKT.NZD.371.49.00.1

⁴ BOA.A/MKT.NZD.371.65001

⁵ BOA.i.DH.792.64310.

⁶ BOA.BEO.1135.85102.1.

alimleriyle eğitimini tamamlamak üzere Süleymaniye şehrine gitti. Şeyh Abdurrahman er-Ruzbiânî ile çalışmak için Bağdat'a taşındı ve ondan ilmini geliştirdi. Kerkük'e dönüp tasavvufa girerek din ve ilim ehli oldu. Dine hizmet etmek ve insanları ahlaki değerleri düzeltmeye yönlendirmek için çalıştı. Büyük Tekke veya Mescid-i Tekkesi denilen büyük imarethanede ibadet için itikaf yaptı¹. 1771 yılında Şeyh Abdurrahman'ın dedesi Şeyh Mahmud ez-Zenki tarafından yaptırılmıştır, Büyük Tekke Şeyh Abdurrahman zamanında genişletildi, Sultan I. Abdülmecid'in eşi Sultana Hanım 1844'te Tekke'de bir cami yapılması için bağışta bulundu. Sultan Abdülmecid camiye, Peygamber Efendimizin (s.a.v.) sakalı şerifini hediye etti. Şeyh Abdurrahman'ın isteği üzerine 1847'de imarethanenin kapılarını ziyaretçilere, yoksullara ve yolculara açmak için bir padişah fermanı çıkarıldı. Tekke hizmetçilerine aylık maaşının dağıtılmasına ek olarak, ayda 500 kuruşluk bir miktar yemek tahsis edildi ve Şeyh Abdurrahman'a aylık maaş tahsis edildi. Ayrıca, tekke çalışanlarına aylık maaş tahsis edildi², Arşiv vesikalarının birinde tekke şeyhi Abdurrahman Efendiinin buraya yiyecek tahsis ettiğinden bahsedilmektedir³. Şeyh Abdurrahman (Kutb) derecesini aldı ve Kutbü'l-Arifin olarak adlandırıldı ve aynı zamanda Allah dostu olarak da adlandırıldı. Aynı zamanda Kadiriyye tarikatının en ünlü şeyhi, salih zühd din âlimlerinden ve İslam dininin öğretilerine hidayet veren âlimlerden biri olarak biliniyordu. Şeyh Abdurrahman bir din âlimi olmasının yanı sıra Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler yazıyordu, H. 1248'de İstanbul'daki ilk baskısı olan Divan dahil olmak üzere birçok kitabı vardır, H. 1231'de Behcetü'l-Esrar'ı Türkçe'ye çevirmiştir, Şeyh Abdurrahman'ın ölümünden sonra oğlu Hacı Şeyh Ali el-Halis geldi⁴.

2- Şeyh Molla Rızâ el-Vaiz

Cesareti, vatanseverliği, imanı ve takvası ile tanınan faziletli âlimlerden biridir, 1870 yılında Kerkük'te doğmuş, Kur'an-ı Kerim, kıraat kuralları ve çeşitli dini ilimler dersleri almış, o dönemin Kerkük'ün en ünlü şeyhlerinden biridir, Vaiz, cami imamı Priyadi Mahallesi'nde bulunan, Tokat Camii'ne öğretmen olarak atandı. Daha sonra kendi adıyla (Vaiz Molla Rıza Camii) tanındı, Musul Vilayeti için vaiz olarak atanmasından dolayı adı (vaiz) geldi⁵.

¹ Said ve Kevseroğlu, 2019: 266.

² Said, 2012: 85.

³ BOA.A./MKT.NZD.403.

⁴ Said ve Kevseroğlu, 2019 :266

⁵ Kerküklü, 2017: 101-102.

26 Nisan 1905'e tekabül eden 20. Safar 1323 tarihli belgede belirtildiği gibi maaşına zam yapıldı. Bu, Kerkük'teki din alimlerinin vaizi Şeyh Rıza el-Fendi'nin maaşlarının artırılması için Sadrazamdan Maliye Bakanlığı'na verilen padişah emriydi ¹. Molla Rıza el- Vaiz, İngiliz işgaline karşı şiddetli düşmanlığıyla ünlüydü. Birinci Dünya Savaşı sırasında Kerkük'te Milli Savunma Cemiyeti' nin kurulmasına katılması da dahil olmak üzere onlara karşı çeşitli önlemler aldı. Bağışlar topladı ve vatandaşları Müslüman Osmanlı Devleti'nin yanında durmaya ve İngiliz kuvvetleriyle savaşta mühimmat ve malzeme sağlayarak ona yardım etmeye çağırdı, Ayrıca 1920'de İngiliz kuvvetlerine karşı ihtilali ateşlemek için Kerkük'ün bazı ileri gelenlerine katıldı, Ayrıca Kifri halkının İngilizlere karşı isyanlarına da yardım etti, Görevi, Kifri'ye giden yolları kapatarak İngiliz ordusunun gelişini engellemekti. İngiliz kuvvetleri tarafından arkadaşlarıyla birlikte tutuklandı ve daha sonra 1921'de serbest bırakıldı². Kerkük vakıflarına müdür olarak atandı. Orada Arap ve İslam hukuku öğrenimi görürken çeşitli okul ve camilerde hocalık, hatiplik ve imamlık yaptı. Kadiri tarikatına mensuptu ve Kerkük'ün en önemli din âlimi olan alim Hacı Ali el-Halisi et-Talabani'ye bağlıydı, Molla Rıza el-Vaiz'in elinden çok sayıda din adamı ve alim mezun oldu, O da Evkaf Meclisi'ne seçildi, Daha sonra Kerkük'te baş din âlimi seçildi, Ve 1963'te Bağdat'ta oğlunu ziyaret ettiğiinde ölümüne kadar devam etti³.

3-Molla Kadir İbn Molla Osman İbn Molla Kadir

Molla Kadir 1881'de Kerkük'te doğdu, Kerkük şehrinde tanınmış dindar bir aileden gelmektedir. Babası Molla Osman, İmam Kasım caminin imamıydı . Molla Kadir, babasıyla birlikte okudu, daha sonra kuzey bölgesinin ünlü şeyhleriyle çalışmalarını tamamladı. Böylece o bölgelerde Erbil, Musul ve Süleymaniye yaşayan Türkmen, Arap ve Kürt aileleri arasında büyük temaslar sağlamış, edebiyat, gramer ve dillere ilgi duymuştu. Fıkıh, fetva ve tefsir gibi çeşitli ilimlere ait pek çok değerli kitabın bulunduğu bir kütüphanesi vardı. Babasının vefatından sonra 1912 yılında cami imamlığını (İmam Kasım) üstlendi ve burada çeşitli dini ilimleri öğretti. Sonra kuzey bölgeleri için vakıf müdürü oldu, Aynı zamanda Kerkük Mekâtibü'l-Ulum'un da müdürüdür.İngiliz işgali Kerkük'e girince orada eğitimi durutulur⁴.

¹ BOA.BEO.2560.1919980.1.

² karküklü ,2017, 101-102

³ Said ve Kevseroğlu ,2019: 162

⁴ Said, 2012, 49.

4-Abdüssettar Abdi

Abdussettar er--Rifai el-Hüseyinî el-Kerküklü Soyu Ahmed er-Rifai'ye kadar uzanıyor, H. 1329 yılında İstanbul'da Nekâbetü'l-Eşrâf (Eşraf Sendikası) tarafından çıkarılan 11 numaralı şercereye göre, Kerkük eşrafının kaptanıydı, Orada 1858'de Bekler Mahallasinde doğdu¹. Kerkük ve Türkiye'deki ünlü dini şahsiyetlerden biridir. Kerkük'te doğdu ve eğitimini tamamladıktan sonra ilim öğrenmek için İstanbul'a gitti. Türkiye'nin önde gelen din alimlerinden ilim, nakil ve akıl ilimleri okudu, Onlar Alame Ahmed Faiz ve Hoca Mustafa Asım Surma Navi), farklı dallarda dinî, ilmî ve lisanî ruhsatlar aldı². Çeşitli İslam ülkelerinde çeşitli idari, eğitim ve dini görevlerde bulundu. Bursa dahil birçok Türk devletine öğretmen olarak atandı, Ona unvan verildi (Paye), İzmir'de bir öğretmene göre daha yüksek bir istihdam düzeyidir. Ayrıca dini ve bilimsel bir unvan (Sahibü'l-Fazilet) olarak da adlandırıldı, Osmanlı Devleti içinde ve dışında başka işler yaptı. Rivanduz ve Kerkük belediyesine başkanı atandı, Yedi yıl Hicaz'daki İki Mescid-i Haram'ın muhafızı olarak görev yaptı, Balkanlarda İslam dinini savunuyordu, Sultan II. Abdülhamid'i Hac seferinin başında Sultan'ın temsilcisi olarak temsil etti, Kerkük'te Dâru'l-Evkâf (Vakfiye Dairesi)'ı kurdu ve ilk müdürü oldu ve Kerkük'teki Müslümanlara hakim ve onun gözetiminde bir nakîbü'l-eşrâf olarak çalıştı³, Belgede belirtildiği gibi, bir emekli maaşı tahsis edildi. Hacı Efendi, Kerkük'teki nakîbü'l-eşrafın başı olduğu için kendisine 500 kuruşluk bir emekli maaşı verildi. Belgenin tarihi, 1900 yılına tekabül eden H. 7 Rebiülahir 1318'dir⁴. 1908'de şartlılık ilan ettikten sonra yerleşti, Kerkük'e döndü ve özel bir yer kurdu. İçinde ziyaretçileriyle, dini şahsiyetleriyle ve şeyhleriyle tanıştırdı. Dini ve sosyal konumundan dolayı dini vesilelerle Hükümet Konağına davet edilir ve kendisine özel bir koltuk ayrılırdı. Şiir koleksiyonu vardı Peygamber'i öven birçok dini na't içeriyordu⁵.

5-Okuyan Molla Seyyid Zeynel Seyyid Hasan Sabuncu

Okuyucu Zeynel, 1888'de Kerkük'te doğdu. Doğduğu yer olan Çukur Mahallesi'nde tekkelerde ve mescitlerde büyüdü.Tecvid'i Kerkük'te Kur'an-ı Kerim okuyanlardan öğrendi, Öyle ki, Kur'an'ın en meşhur âlimlerinden ve onda en üstün olanlardan biri oldu, Uzun süre Kuran-ı

¹ Sarı,Kahya, İsmet Refik,(2006), Min Ulemâi Kerkük , Ceridetü Tercüman ,el-Adet: 43, Sene-i Sâni , Temmuz 2006,

² Kerküklü ,2017: 84

³ Sarı,Kahya, İsmet Refik,(2006), Min Ulemâi Kerkük , Ceridetü Tercüman ,el-Adet: 43, Sene-i Sâni , Temmuz 2006,

⁴ BOA.i.ml.39.8401

⁵ Kerküklü, 2017:84

Kerim ve din ilimleri öğrenmek için büyük emek verdi. Kerkük ve çevresinde çok sayıda Kur'an okuyucu ve hafız yetiştirdi¹.

6-Molla Sabır Abdülkadir Kerküklü

Molla Sabır Abdülkadir Kerküklü, peygamberlik erdemlerini yaşamaya emek verenlerdendi. Kökenleri Hacı Numan bin Halife Rıdvan'a dayanmakta ,Irak'ta ilmi ve dini Şeyhlik derecesine varmıştı. Bu sayede tüm makamlarda okuyucularına en iyi şekilde hakim oldu. 1869 yılında Kerkük El-Musalla Mahallesi'nde doğdu. İlk derslerini el-Kâtib'den, daha sonra biyografi, aritmetik ve fıkıh ilimlerini âlim Molla Nasih el-Miderris'ten aldı, Molla Sabır, sufilerin büyük adamlarının şiirleriyle ilgilendi. Sâdî Şirazi ve İbn Farız, Fuzuli el-Bağdadi, Celaleddin er-Rûmî ve diğerleri, şiir yazmak ve birçok dini şarkı ve ezberden beste yapmak için büyük bir itibara sahipti.²

7-Murdan, Sıddık Kerküklü

Sıddık İbn Abdüsselâm ibn Abdülkâdir'in oğludur. 1874 yılında Kerkük'ün Çukur Mahallesi'nde doğdu, Babası Şeyh Abdurrahman el-Halisi el-Talabani'nin halifesidir. Murdan, Tokatlı Camii'nde dini ilimler ve tecvit okudu, Biryadi bölgesinde bulunur ve vaiz Molla yanında da okudu, Daha sonra Mecidi Tekke'ye (Büyük Tekke) gitti. Şeyh Ali Halis'in müridi oldu. Aynı zamanda Kerkük'teki birçok büyük makamat müritlerinin çağdaşıydı. örneğin Molla Sabır, Seyyid Zeynel Sabuncu, Molla Taha. Seyyid Murdan Seyyid Sıddık, ve diğerleri. Ayrıca güzel sesi, dini şiirlerdeki iyi performansı çok çok iyi idi. Peygamber'in doğum günü (Mevlid-i Nebevî) ve Irak makamlarındaki büyük tecrübesi ile ünlüdür. 1912 yılında, edin alimi (Koçak Molla Efendi el-Erbili) tarafından Erbil'e yerleşmek üzere kendisine sunulan daveti kabul etti. Onun için özel bir okul açtı ve oradaki öğrenciler Irak makamı ve tecvid okudular, Ayrıca birçok fıkıh ve şeriat kitabı yazdı³.

8-Molla Muhammed Kerküklü

Şeyh Muhammed Kerküklü, Kur'an-ı Kerim okuyanların büyük hafızı ve şeyhi olarak adlandırıldı. Adı Molla Muhammed İbn es-Sûfî İsmail İbn İbrahim İbn Aşur İbn Muhammed İbn

¹ Yazaroğlu ,Felah ,(2015), Siyer el-Huffaz ve'l-Kurra' ve'l Mücevvidîn fi Kerkük ,Bağdat , I. Baskı, 1/49

² Kerküklü ,2017 :99

³ Mustafa Vejdi (2016), Mecelletü Türkmân İli (el-Edeb ve Fen) el-Adet,104, 1 Eylül ,2016 , 33

el-Hac Yusuf Kerküklü'dür. 1848'de Kerkük'te doğdu, Din, dürüstlük ve mistisizm ile tanınan bir aileden gelmektedir. Mollah Abdülfettah el Asker'nin elinde büyüdü. Yedi yaşında Kur'an okumayı öğrendi. Ayrıca Mollah Abdurrahman el-Askeri)'de kıraat ve tecvid kural ve esaslarını okudu, Daha sonra âlim Şeyh Ömer İbn Ebi Bekir (Koçak Molla) ile çalışmak üzere Erbil'e gitti¹.,Sonra Molla Hamad) ile çalışmak için) Yunus Peygamber Camii'nde Musul'a gitti , Daha sonra Kur'an-ı Kerim'in önde gelen alimlerinden Mustafa el-Basir ile çalıştı, Onunla çeşitli din ilimleri, tecvid, tefsir ve Kur'an okumayı öğrendi ve ondan ilmî icazet aldı, Molla Muhammed el-Kerküklü (Şeyh Abdülhamid el-Barıfkani) yanında da okudu, Daha sonra en ünlü din bilginlerinden öğrendiği değerli ilimleri ve kitapları alarak Kerkük şehrine döndü. Ayrıca Kerkük'ün en ünlü alimlerinden bazılarıyla (Şeyh Ali el-Mufti, Şeyh Ali el-Halisi et-Talabani, el-Hac Derviş Molla Ömar el-Askari ve Molla Abdurrahman el-Askari) çalıştı, Çeşitli dini ilimleri elde ettikten ve kıdemli din alimlerinden bilimsel bir ruhsat aldıktan sonra, o bölgelerin en ünlü alimleriyle çalışmak için kuzey bölgeleri arasında hareket ederek tekrar döndü. Bir yöntem elde etmenin yanı sıra (Nakşibendi ve Kadriye yöntemi), Kerkük'e yerleşti ve (Hac Mustafa Kırdar) mescidinde tayin oldu. Çeşitli dini ilimlerde öğrencilere ders verdi ve Kur'an-ı Kerim'i ezberledi ve birçok öğrenci ondan en az 200 körle mezun oldu, 1946 yılında vefat edince aynı caminin (Hac Mustafa Kardar Camii) avlusuna defnedildi².

9-Molla Taha Abdülkadir Kerküklü

Okyan Molla Taha Abdulkâdir, 1876 yılında Kerkük'te el-Musalla Mahallesi'nde doğdu, İlim mekteplerinde temel dinî ilimleri okudu ve daha sonra Kerkük, Bağdat ve Musul arasında ticaret ile uğraştı. Bu da onun bu bölgelerdeki birçok makam sahibini tanımasını sağladı. Resulullah'ın faziletlerinin dirilişini öğrenmekte büyük faziletlere sahip olan kardeşinden (Molla Saber) de öğrenmiştir³. Daha sonra kardeşi Molla Sabır ile dini ilâhîler ve Peygamber'in faziletlerini okuyan bir grup oluşturdu, Daha sonra Kerkük halkının başarısı ve yoğun katılımı nedeniyle iki gruba ayrıldılar, Molla Taha'nın takımı Molla Muhammed Topal, Hafız Tefik, Seyyid Zeynel, Molla Raşid Kaleli,ve Molla Sabır'ın takımı Molla Abdullah Lubyacı oğlu, Hoca Fevzi Nuri ve

¹ Yazar oğlu, 2015 :9

² Said ve Kevseroğlu ,2019 :448

³ Kerküklü, 2017: 112.

Molla Ahmed Mahmud'un dedesi ve diğ er ilahi okuyucularından ¹. Molla Taha ise 1969'daki ölümüne kadar Hacı Ahmed Camii'nde Kur'an-ı Kerim okuru olarak görevlendirilmiş ti ².

10-Molla Ahmed el- Molla Hakim

Zamanının en seçkin din bilginlerinden biridir, 1888 yılında Kerkük'ün Sarı Kahya mehallesinde, şehrin tanınmış dindar bir ailesinden dünyaya geldi, Babası Molla Hakim, Kerkük'teki din adamları arasında büyük bir adamdı, Molla Ahmed, babasından din, dilbilim ve Kuran eğitimi aldı. Daha sonra Ahi Hüseyin mahallindeki Hacı Ahmed Ağa Camii mektebinde tahsilini tamamlamak üzere gitti, burada fıkıh esaslarını, felsefeyi, sahih hadisleri ve bunların kökenlerini ve diğ er dinî ilimleri ve astronomiyi ondan öğrendi. Daha sonra ulaştırma ve akıl ilimlerini Allame Ali Hikmet Efendi'den Aklî ve naklî ilimlerin icazetini aldı. Ağabeyi Molla Mustafa'nın vefatından sonra imam ve hatip oldu ve kendi adını taşıyan Molla Ahmed el-Hakim Camii'nde öğrencilere ders verdi. Kerkük'teki mekteb-ü sultânîde öğretmen olarak atandı ve öğrencilere Fars edebiyatı ve Arap dili öğretti. İngiliz kuvvetleri 1918'de girdiğinde, mekteb-i sultânînin kapatılmasından sonra, camide öğrencilere dini ilimler öğretmeye devam etti. İngilizler onu Süleymaniye valisi için tercüman olarak seçtiler, ama o bu talebi reddetti ve şöyle cevap verdi: "Bunu bir kafir için yapamam." Onu hapisle tehdit ettiler. Bu nedenle ailesiyle birlikte Kil köyüne taşınmaya karar verdi ve Şeyh Hamid Talabani'deki caminin imamlığını yaptı. Orada bir yılı aşkın bir süre kaldıktan sonra Kerkük'e dönerek eğitime ve dinî vazifelerine devam etti, Kerkük'te dini ilimleri öğrendi, önce öğretmen, sonra müdür olarak atandı³.

11-Molla Nasih Efendi el-Müderris Zâde

1872'de Kerkük'te doğdu ve Kerkük şehrinde seçkin bir yerli halk ailesinden gelmektedir. Müderris Zâde ailesinin adı, ailenin alimlerin soyundan gelmesinden kaynaklanmaktadır. Babası kadı ve büyük bir din alimidir. Dini ilimleri amcası Hacı Molla Abdülmecid Efendi'den aldı. Ayrıca bir caminin muallimi, imamı ve katibi olan dedesi Şah Kulu'ndan dini ilimleri öğrendi. İlk dini ilimleri öğreniminden sonra İran'ın Bane şehrine gitti. Buradaki yedi yıllık süreçte bölgenin en ünlü alimlerinden çeşitli dini ilimler okudu. Daha sonra Kerkük'e dönerek en iyi ve

¹ Yazar oğ lu 2015: 45.

² Kerküklü, 2017:112.

³ Said, 2012 :64-65.

meşhur alimlerden Ali Hikmet Efendi'den icazet aldı ¹. Şah Kulu Camii'nde okul öğretmeni olarak çalıştı. Aynı zamanda Ulu Cami'deki Şah Kulu Okulu'nun müdürlüğünü yaptı. Ayrıca Naiboğlu Camii öğrencilerine ders verdi. Kerkük Vakıfları İlim Heyeti üyesiydi ². Kerkük'te baş din alimi olarak seçilmiştir ³. Irak'ın önde gelen din adamlarından biri olarak kabul edildi. İnsanlar, dinleriyle ilgili her şeyi kendilerine sormaya yönlendirmek için O'na yönelirdi. Pek çok âlim onun elinden mezun olmuş, ehliyetini ve ilimlerini elde etmiştir⁴.

12-Hacı Derviş Lütfullah Ahmed el Müftü

1829'da Kerkük'te tanınmış bir aileden dünyaya geldi. Tanınmış bir din adamıydı ve din adamı olarak çalıştı, daha sonra şehrin müftüsü oldu. Hama şehrine kadı olarak atandı, 1910'da öldü ve Kerkük'teki müftü mezarlığına defnedildi ⁵.

13-Süleyman Selim Kerküklü

Alim Süleyman İbn Muhammed Ağa İbn Mustafa Harpûtî Zade, soyu, Türkiye'nin Harbut şehrinden Irak'a gelip Kerkük şehrinde yaşayan bir Türk ailesine dayanmaktadır. 1881'de orada Uçi mahallesinde doğdu ve (Türk Süleyman) olarak biliniyordu, Vaiz Molla Rıza'dan fikhın hükümlerini öğrendiği gibi kıdemli din adamlarıyla çalıştı ve dinin esaslarını Şeyh Ali el-Halisi et-Talabani'den öğrendi., Kerkük'te Medresetü'l-İlmiyye tayin oldu, Daha sonra Hacı Halil Camii'nde öğretmen, imam ve hatib olarak çalıştı⁶. Abdurrahman el-Askeri camiinde çalıştı. Mahmud el-Hal okulunda ve Hasan Paşa camiinde çalıştı. Sahip olduğu görevlere ek olarak Kerkük'te Fetvâ Eminliği makamına getirildi ve Vakıf Meclisi'nin de üyesi idi⁷. Ayrıca Bağdat ve Kerkük'te birçok cami ve okulda görev yaptı. Çok sayıda din adamı, edebiyat ve şeyh yetiştirdi ⁸. Öğrencilerine tefsir, hadis, fıkıh ve ilahiyat ilimlerini öğretirken Irak'ta İslam fikhının ve dininin bayraklarından biri olarak kabul edildi⁹.

¹ Said ve Kevseroğlu, 2019: 518.

² Şeyh Hasan, Subhi, (2020),Şahsiyyatü Kerkûkiyyi , Mecelletü'l-İhâü', es-Senetü,59 adet, 363, 2020 ,13

³ Said ve Kevseroğlu, ,2019 :518

⁴ Şeyh Hasan, Suphi, 2020: 13.

⁵ Said, 2012 :126.

⁶ Kerküklü, 2017: 130.

⁷ Şeyh Hassan, Subhi, 2020: 13

⁸ Kerküklü, 2017: 130.

⁹ Şeyh Hassan, Subhi, 2020: 13

14- Şeyh Abdurrahman el-Askeri el-Kerkükî

Din alimlerinin en önde gelenlerindedir. 1808 yılında Kerkük'ün el-Musalla mahallesinde soylu bir Türkmen ailesinden doğdu. Adı el-Askeri olarak geldi. Çünkü Osmanlı Devleti'nin yeniçeri birliklerinin teşkilatlarını kaldırmasından sonra oluşan, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adlı yeni ordusunda babasının yanında yer aldı. Şeyh Abdurrahman Kuran'ı Kerim'I ezberledi ve Kerkük'teki din alimlerinin elinde dini ilimler okudu, Ardından tefsir, hadis, kelim, beden, râvî ve akıl ilimlerini öğrendiği ünlü âlim Molla Vaiz Efendi ile çalışmalarına devam etti¹. Ayrıca bir okulda (Hacı Ahmed Ağa Camii) çeşitli dini ilimler öğretmenleri olarak çalıştı. Büyük Hafız Şeyh Molla Muhammed Kerkklü de dahil olmak üzere çok sayıda din adamı ve şeyh onunla çalıştı. Hacı Mustafa Kırdar Mektebi'nin en ünlü dini ilimleri hocalarındandır². Şeyh Abdurrahman el-Askeri Nakşibendi (Sufi) tarikatına bağlı idi. Osmanlı ordusunda yarbay olan Mustafa adında bir oğlu vardır. Şeyh Abdurrahman el-Askeri 1880 yılında Kerkük'te vefat etti ve Kerkük'ün el-Musalla mevkiindeki aile mezarlığına defnedildi³.

15-Molla Tahir Efendi

Adı Molla Tahir İbn Molla Salih İbn Molla Ahmed Efendi İbn Hacı Abdilgaffar Bayrakdar'dır. Annesi Molla Mahmud Efendi müderris Zada'nın kızıdır. H. 1285 yılında Kerkük'te şehrin ünlü dindar bir ailesinden dünyaya geldi. İlk eğitimini aldıktan sonra, Molla Nuri Efendi, Molla Abdülmecid Efendi Miderris zade ve Molla Taha dahil olmak üzere zamanının en büyük din adamlarıyla birlikte dini çalışmalarını tamamladı. Alim Ebû Bekir Efendi ile de çalışmış ve ondan ruhsat almıştır, Molla Tahir de çeşitli yerlerde öğretmen, imam ve hatip olarak çalıştı. Hacı Mustafa Kırdar Camii'nde öğretmen, imam ve hatip olarak çalıştı, Ayrıca Emir Muhammed Paşa camiinde çalıştı. Kardeşi Molla Emin Efendi'nin vefatından sonra, Kerkük'teki Mektebi-ı Sultânî 'de Arapça öğretmenliği yaptı. Şuvan bölgesinde kadı olarak atandı. O, aklî ve naklî ilimlerde en meşhur din âlimlerinden biri olup, bazı kitaplar hakkında pek çok şerh yazmıştır⁴.

¹ Sarı Kahya, İsmet, Refik, 2006.

² Avcı, İbrahim, (2012),Ecdâd Cafer Paşa fi'I-Askerî KerkUkîn Türkmân Aslen ve Faslan , Mevkii Eletroniyye et-Türkmân, fi 31/3/2012.

³ Sarı,Kahya, İsmet Refik, 2006.

⁴ Şeyh Hasan Subhi, 2020 : 15

16-Molla Muhammed el-Hacı Murdan el-Kasab

Molla Muhammed İbn el-Hac Merdan el-Kasab, Kur'an-ı Kerim hafızlarından ve Hz. Peygamber'in sünnetine bağlı biriydi. Kent halkı için özel bir yeri olan meşhur alimlerden birisi oldu. Molla Muhammed el-Kasab,1892 yılında Kerkük'ün Priyadi mevkiinde doğdu. Fıkıh ilimlerini okudu ve kardeşinden Hıdır Murdan ve dayısı Hac Bekir el-Kasab) tecvid öğrendi ve birçok eski dini ilahileri ezberledi, Şu ana kadar Kerkük'teki mevlid kandili meclislerinde okunmakta olan ilahileri en güzel makamlarda okudu¹.

17- Şeyh Molla Muhammed Hüsameddin İbn Molla Ömer İbn el-Hacc Kevser

1898 yılında Kerkük'te Sarı Kahya mevkiinde doğdu. Şehrin tanınmış dindar bir ailesindedir. Babası Molla Ömer, Kevser Camii imamı ve hatıbdır. Küçükken annesinin gayreti ile Kur'an-ı Kerim'i ezberledi. Daha sonra Mollah Mahmud el-Maznevî ile sarf ve nahiv ve fıkıh esaslarını öğrendi ve ondan icazet aldı., Kitapları arasında el-Enfes er-Rahmaniye fi Silsileti'l-Kadiriye et-Talibani ve Dört İmamın Kadiri şeceresi bulunmaktadır².

18-Hacı İzzet Veli en -Nakşibendi el Kerküklü (Hacı İzzet Telci)

Soylu dindar bir aileden gelen Kerkük'ün salih ileri gelenlerinden ve âlimlerinden biridir. Soyu, Adana şehrinden Irak'a gelen Celaleddin er-Rumi el-Harizmi'ye kadar uzanan el-Celali ailesidir, 1885'te doğdu Kerkük şehrinde Sarı Kahya Mahallesi'nde yaşadı. Kur'an-ı Kerim, tefsir, fıkıh, hadis, İslam Tarihi ve tasavvuf ilimlerini, zamanının en önde gelen din alimlerine göre okudu, Şeyh Abd urrahman el-Halisi el-Kerkükî el-Kadri'nin çağdaşydı. Hacı İzzet, şehrin ileri gelenleri ile kültür ve ilim ehli arasında yerini aldı. Kurye Mahallesi'nde insanların sürekli uğrak yeri olmuştu. Şeyh Hüsameddin Camii'nde insanları tasavvuf yoluna davet etti. Ayrıca Mevlana Halid en-Nakşibendi'nin haleflerinden birinden Nakşibendi'nin ilmî icazet aldıktan sonra, İngiliz işgaline karşı Osmanlı Devleti'nin mücahitlerinden biri olduğu için İngiliz işgali konusundaki tutumundan bahsetmeliyiz, Sığınma, zulüm ve yerinden edilmenin zorlukları da dahil olmak üzere I. Dünya Savaşı dönemini yaşadı. Babasının yerine Telgraf, Posta ve Telefon Müdürlüğü'nde müdür olarak çalıştı. İngiliz işgaline karşı mücadele etti. ve münafıklara hizmet

¹ Yazar oğlu, 2015: 51.

² Said, 2012,:57.

etmeyi reddetti. Bunun için posta telefon telgraf müdürlüğünü bıraktı ¹. Şehrin ileri gelenlerinden bazıları, 1920'de İngiliz işgaline karşı Büyük Yirmi Devrimi'ne katıldı. Daha sonra İngiliz kuvvetleri tarafından zulüm gördü ve Osmanlı Devleti için çalışmakla suçlandı ².

19-Molla Hızır Abdullah

Kerkük'ün seçkin alimlerinden biridir.1867'de Sarı Kahya Mahalle'sinde soylu bir Türkmen ailesinde dünyaya geldi, Kuran okuduktan sonra şehrin en ünlü din bilginlerinden ve oradaki çeşitli okullarda din bilimlerinden okumaya başladı, Ali Hikmet Efendi'den Ulûmü'l-Akliyye ve Nakliyye okudu ve ondan ruhsat aldı. Bekir bin Muhammed Bey Sari Kahya camiinde öğretmen ve imam olarak çalıştı, İlmi ve faziletiyle talebeleri ve şehir halkı arasında ve kendi adıyla anılan mescidde (Molla Hızır Camii meşhurdu. Kerkük'teki es-Sanayi Okulu'nun kuruluşundan bu yana Farsça öğretmeni olarak atandı. Farsça dilbilgisi ve edebiyatı hakkında büyük bir bilgisi vardı, Farsça öğretmek için özel dersleri verirdi. En önde gelen öğrencileri arasında Kerkük Valisi Muhammed Avnullah el-Kazımî kızı vardı. Bir de Türk şairi Halide Nusrat Zorlotuna da vardı. 1947 yılında Kerkük'te vefatına kadar cemiyetin ve İslam dininin hizmetinde kaldı ³.

20-Şeyh Cemil Talabani

1890 yılında Kerkük'te doğan Şeyh Cemil el-Kadri el-Talabani, Kerkük'ün ünlü ve saygın dini ailelerinden Kerkük'teki tanınmış Talabani aşiretinin en büyük ruhani lideri olarak kabul ediliyor, Şeyh Cemil, aşiretinin büyük gruplarını ve diğer aşiretleri takip eder, Din eğitimini o dönemin en iyi din, fıkıh ve şeriat alimlerinin (Molla Süleyman Salem, vaiz Molla Reda, Molla Mahmud, Molla Taha) elinde tamamladı, Kadiriye yöntemini ise dedesi Ali el-Talabani'den almıştır, Din derslerinin yanı sıra kendini ibadete, farzları yerine getirmeye ve İslam dinine hizmet etmeye adadı, Hatta Şeyh Cemil Talabani'nin hac için Hicaz'a gittiği bir dönem dışında otuz yıl boyunca ikamet yerinden ayrılmadığından bahsetmiştir, Arapça, Kürtçe, Farsça ve Türkçeyi akıcı bir şekilde konuşabiliyordu, çünkü farklı bölgelerden birçok insan kendisine din ve inanç konularında rehberlik etmek amacıyla geliyor, Aldığı Taliban tekiyesi, takipçilerine ibadet etmesi ve rehberlik etmesi için kalıcı bir yerd, Müritleri ve din alimleri için bir buluşma

¹ İbrahim oğlu, 2007: 5-6.

² Kerkükli, 2017:145.

³ Said ve Kevseroğlu, 2019: 149.

yeri ve fakir ve muhtaçlar için bir sığınak oldu, Fakirlere yardım eden ve onlara kendi parasından harcayan¹.

21-Alim Kasım Bey İbn Mustafa Bey es-Salihî

Hoça kassem MS 1889'da Kerkük şehrinde doğdu, İlmî ve dinî çalışmalarını şehrin en ünlü din âlimleriyle tamamlamıştır, Bunlar arasında Şeyh Süleyman Salem de var ve ondan bilimsel bir lisans aldı, Musul bölgesindeki Osmanlı ordu teşkilatlarında görev yaptı, Dünya Savaşı'ndan sonra Fen Fakültesi'ne memur olarak atandı, Daha sonra okul müdürü onu öğrencilere öğretmesi için görevlendirdi, İyi derecede Arapça bildiği için okul sahiplerine Arapça öğretmeni olarak atanmıştır, Aynı zamanda Zafar İlkokulu'nda öğretmenlik yaptı, Daha sonra Khanaqin şehrinde Khanaqin İlkokulunda çalışmak üzere transfer edildi, sonra Kerkük'e dönerek onların okulunda Arapça öğretmeni olarak çalıştı, 1964 yılında öldü ve Kerkük'teki Musalla Mezarlığı'na defnedildi².

22-Şeyh Allame Ali Hikmet

Şeyh Ali Hikmat Efendi, El-Hacc Abd Al-Wahhab İbn İsmail'in oğludur, 1844 yılında doğduğu Kerkük'ün önde gelen din alimlerindedir, Kur'an-ı Kerim okumayı hayatının ilk yıllarında öğrenmiş, daha sonra Kerkük okullarında dini ilimler okumaya başlamıştır, Çeşitli dini bilimler, matematik ve diğerleri okudu, Ve alimden (Omar Al-Khilani) bilimsel bir lisans aldı, Ulu Cami de dahil olmak üzere şehrin çeşitli yerlerinde öğretmenlik yaptı, Syed Ahmad Khanqah ve Tekke Talabani, ayrıca (akhi Hüseyin) mevkiinde bulunan Ahmed Ağa Camii'nde okudu, 1925 yılında Kerkük'te vefatına kadar dine, bilime ve şehir halkına hizmet etmeye devam etti, Ve onun elinden Kerkük'te çok sayıda seçkin alim yetiştirdi, Bunlar arasında (Mullah Es'ad al-Buri, De Ray, Molla Muhammed Saeed al-Obaidi, Molla Mahmoud al-Guanrodi, Şeyh Mustafa el-Nakşibendi, Molla Ahmed el-Hakim, Şeyh Abdullah el-Talabani, Syed Ahmed Al Khanqah, Refik Peygamberin halısının hizmetçisi ve o zamanın diğer din adamları, Astronomi ve mantık üzerine birkaç kitabı var³.

¹ Hasan, 1947: 312-313.

² Kevseroğlu ,2019: 81-82

³ Said ve Kevseroğlu, ,2019 :267-268

23-Ahmed Sabri Bey

hoça Ahmed Sabry, Kerkük şehrinin tanınmış ailelerinden biri olan (Kirukoli zadeh Maktoobji) ailesine mensuptur, Şehir halkı arasında kendisine (Saber Efendi) denilmiştir, MS 1860 yılında Kerkük şehrinde doğdu, ilk öğrenimini şehrin okullarında tamamladı, Daha sonra bir öğretmenin mezun olduğu Muallim Mektebi'ne girdi ve Kerkük'teki Saltanat Mektebi'nde çalıştı, Emekli oluncaya kadar eğitim alanında işçi olarak kaldı, 1925 yılında Kerkük Valisi tarafından görevlendirilen Kerkük Belediye Meclisi üyesi olarak görev yaptı, Ve (Sabri Efendi) değerli tarihi ve dini kitaplar bakımından zengin büyük bir kütüphaneye sahipti, Aralarında (Essaad al naayib, cami al naayibin imam ve khatib, Molla Nasih ve diğerleri) de dahil olmak üzere şehrin ileri gelenleri ve ileri gelenlerinin çoğu tarafından ziyaret edildi ve MS 1954 yılında Kerkük şehrinde öldü¹.

24-Fethi Saffet Kırdar

Fathi Safvet Bey, 1896 yılında Kerkük şehrinde Türkmen Kardar ailesinin çocuğu olarak dünyaya geldi ve Kerkük'ün en büyük tüccarlarından biriydi ve babası Muhammed Said Çelebi, MS 1905 yılında ailesiyle birlikte Bağdat'a taşındı, Öğrenimini Bağdat'ta Raşdiye Askeri Okulu'nda tamamlamış ve buradan mezun olmuştur, Bağdat okullarında öğretmenlik yaptı ve Birinci Dünya Savaşı çıkınca orduya katılarak yedek teğmen rütbesini aldı, Osmanlı ordusuyla Filistin'deki savaşa katıldı ve orada İngiliz kuvvetleri tarafından tutuklandı, Ve savaşın sonunda İstanbul'a giderek Yükseköğrenimini Muallimhane'de tamamlamış ve mezun olduktan sonra İstanbul okullarında resim öğretmenliğine atanmıştır, Almanya'dan gelen uzmanların gözetiminde heykel ve resim öğretmek için birçok kursa katıldı, Sate' Al-Husari, Irak'taki Bilim Departmanını devraldığında onu Bağdat'a çağırdı, Bay Fathi Safwat, MS 1927'de Bağdat'ta heykel ve resim okulu olarak kaldı², 1961'de emekli olana kadar devam etti, Dünyada tanınan en ünlü ressam ve heykeltıraşlardan biri olarak kabul edilir, Irak'ta birçok ünlü heykeltıraş ve ressam ondan mezun olmuştur, Ve Fransa, İtalya ve İngiltere'deki teknik çalışmalarını tamamlamaları için bazılarını aday göstermesiyle itibar kazandı, Bunlar arasında (Faik Hassan, Hafez Al-Douri, Atta Sabry ve Jawad Selim) ve daha sonra dünyaca ünlü olan en ünlü Iraklı sanatçılardan ve en önde gelen öğrencilerinden biri (Mohammed Ghani Hikmat), Ayrıca Bağdat'ta birçok resim sergisine katılmış, seçkin eserleriyle birincilik ve pek çok ödül almıştır,

¹ 14-15 Said ve Kevseroğlu, ,2019 :14-15

² Basri, Mîr ,(1997), Âlâm et-Türkmân ve'l-Edebü't-Türkî fi'l-İrâk Hâdis, London, Dârü'l-Varrak, I.Baskı,85

Ayrıca birçok ünlü ve önemli şahsiyetin heykellerini ve maketlerini yaptığı birçok sanat eseri vardı, Kral Faysal I ve Kral Gazi gibi , Jamil Sidqi al-Zahawi ve diğerleri,1966 yılında İstanbul'a giderken öldü, ve kitapları arasında:

- 1- Arapça kitap (namadhij aliashighal alyadawiati), El sanatlarını konu edinen eser, Bağdat'ta MS 1929'da (63 sayfa) basılmıştır¹.
- 2- Kitap (altarbia albadania wal'aleab almadrasia), Kerkük'te Türkçe olarak basılan ve 36 sayfadan oluşan, Çocuklar için jimnastik oyunları, aerobik ve okul sporlarını anlatıyor, Kerkük'te Saltanat Mektebi'nde öğretmenlik yaparken².

3.2. Ordu subayları ve askerleri

Kerkük şehri tarihi bir kökene sahiptir ve özelde Irak'ta ve genel olarak bölgede siyasi ve askeri alanlarda aktif rol oynayan birçok askeri şahsiyet burada doğmuştur:

1- Fettah Paşa

1861'de Kerkük şehrinde doğdu ve ailesinin (Al-Nazla) bir parçasıdır, Sadece Kerkük'ün değil, genel olarak Irak'ın ileri gelenlerinden biri olarak kabul ediliyor,³ Öğrenimini Kerkük'te Al-Rushdieh Askeri Okulu'nda tamamladıktan sonra, askeri okul,'ndaki eğitimini tamamlamak için İstanbul'a gitti, Mezun olduktan sonra Osmanlı ordusuna subay olarak atandı, Osmanlı ordusunda amir tugaya kadar askeri rütbeleri yükseltti, 1914 yılında emekli oldu, Dünya Savaşı'ndan sonra tekrar askerlike gitti, Osmanlı ordusunda iki muharebeye (Kut ve Salman Bey) katıldı, Bu muharebelerde çok sayıda İngiliz askerini öldürerek ve aralarında İngiliz komutan (Tuzand) olmak üzere birçok askeri esir alarak büyük bir kahramanlık gösterdi⁴, Irak devletinin kurulması üzerine 1921'de Kerkük Tugayı'nın başına getirildi, 1924 yılına kadar üç yıl süreyle Irak devletinin kuruluşundan bu yana Kerkük'ün ilk valisi oldu⁵, Ondan sonra işim ve siyaset bıraktı, Bağdat'a ilk kez tekstil makinelerini tanıttı ve oğlu (Nuri Fattah) ile Bağdat'ın Kazımiye

¹ Said ve Kevseroğlu, ,2019 :192-193

² İbrahim Oğlu, 2007: 181-182.

³ Said ve Kevseroğlu, ,2019 :383

⁴ Kerküklü, 2017: 86.

⁵ Basri,1997 :53

semtinde bir tekstil fabrikası açtı, Bu fabrika o dönemde Irak'taki ilk yatırım projelerinden biriydi, Fattah Paşa, MS 1936'da Bağdat'ta öldü¹.

2- Mahmud Nedim Kerküklü

Ali Galib Shanaz'ın oğlu Mahmud Nadim, 1879 yılında Kerkük şehrinde doğdu, ilköğrenimini kentte tamamladıktan sonra 1894 yılında Bağdat'ta askeri hazırlık okuluna girdi ve liseden mezun oldu, İstanbul Harp Okulu'na girdi ve 1896'da subay (yardımcı teğmen) olarak mezun oldu, Osmanlı ordusunun teşkilatları bünyesinde Bağdat'ta konuşlu askeri birliğe atandı, 1916'da orduda binbaşılığa terfi edildi, Osmanlı kuvvetleri saflarında İngiliz kuvvetlerine karşı Bağdat muharebelerine katıldı, Ardından 1918 yılında Osmanlı ordusuyla birlikte Musul Vilayeti'ne çekildi, Musul'da meydana gelen ve şehrin işgali ve Osmanlı ordusunun geri çekilmesiyle sonuçlanan belirleyici savaşa da katıldı, Ayrıca Irak'tan İstanbul'a geçerek Farid Paşa komutasındaki Osmanlı ordusuna katılarak (kaptan) rütbesinde bir İngiliz subayını öldürdüğü için askeri mahkeme kararıyla emekliye ayrıldı, Mustafa Kemal Paşa Atatürk önderliğinde kurtuluş savaşı çıkınca yeni orduya katıldı ve İsmet Paşa'nın Türk topraklarında Yunan kuvvetlerine karşı savaşına katıldı, Cesareti ve kahramanca tavrından dolayı Mahmoud Nadim Karkouli, Bağımsızlık Madalyası ile onurlandırıldı ve ödüllendirildi, Ayrıca romanı yazan ilk Türkmen yazarlarından biri olarak kabul edilir ve basılmış ve yayınlanmamış iki şiir koleksiyonuna ek olarak iki yayınlanmış romanı vardır, 1940 yılında İstanbul'da öldü ve orada defnedildi².

3- Ali Rıza Asker

Ali Rıza Mustafa Abdurrahman el-Mudarres, 1880 yılında Kerkük şehrinde dünyaya geldi ve ilköğrenimini burada tamamladı, ardından 1897 yılında İstanbul'a giderek Harbiye Mektebi'ne girdi ve oradan Osmanlı ordusunun teşkilatlarında bir subay ondan mezun oldu, 1900 yılında Bağdat'taki El-Rashdiya Askeri Okulu'na subay olarak atandı, 1902'de katibat al khayala) 'ye transfer edildi, Birkaç yıl sonra, 1911'de Suriye'nin Halep kentinde (amir darak) görevinde bulundu, 1911-1913 yıllarında Balkan Savaşı'na katıldı, Daha sonra 1914'te Halep'te konuşlu orduya katıldı, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte Osmanlı ordusunun Suriye'deki

¹ Said ve Kevseroğlu, ,2019:383

² Kerküklü,2017:121-122

Fransız işgaline karşı verdiği mücadelelere katılan Ali Rıza, Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra Arap Ordusu'na katılarak (qayd alarak) olarak atanmıştır. 1918'de Halep'te, Irak devletinin kurulmasından sonra Irak ordusuna katıldı ve çeşitli liderlik pozisyonlarında bulundu. MS 1930 yılında Ali Reda Al-Askari (zaeim) rütbesinde askerlikten emekli oldu, 1930'da Divaniye Tugayı'nın temsilcisi olarak seçildiği için Parlamento'ya girdi, Daha sonra 1935'te Kerkük temsilcisi seçildi, 1937 yılında Bağdat'taki evinde ölü bulundu¹.

4- Abdullah Zaki El Birqdar

1884 yılında Kerkük şehrinde doğdu ve ilk öğrenimini burada tamamladı, Daha sonra Bağdat'taki Harp Okulu'na girdi, ardından İstanbul'daki Harp Okulu'na katıldı, Süvari kategorisinde Osmanlı ordusunun teşkilatlarında mulazimrütbesiyle mezun oldu, Irak'ta İngiliz kuvvetlerine karşı dünya savaşına katıldı ve Kut Savaşı'nda yakalandı ve yedi yıl boyunca Çin'e sürgün edildi, Daha sonra Türkiye'ye dönerek Türk ordusu teşkilatlarına katılarak Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki (İstiklal Harbi)'ne katıldı, Abdullah Zaki Al-Bayraqdar Dördüncü Bölüğün komutasını devraldı, Doğu Cephesinde, naqib rütbesiyle, Olağanüstü cesareti ve kahramanlığı nedeniyle 1929 yılında Türkiye Yüksek Milli Şurası tarafından İstiklal Madalyası ile ödüllendirildi ve Erzurum muharebelerine katıldı, İzmir'de darak komutanı oldu ve eaqidliğa yükseldi, 1941'de Ankara'da Liderlik Okulu'na müdür olarak atandı, Ardından Urfa eyaletinde darak komutanı, 1943'te emekli oldu ve 1946'da defnedildiği Ankara'da öldü².

5- Cafer Paşa Asker

1885 yılında Kerkük'Te yaşayan ve orada tanınan Türkmen Askerleri ailesinden doğdu, Bu ailenin üyelerinin birçoğu, Cafer Paşa'nın babası (Mustafa el-Askeri) ve Cafer Paşa'Nin amcası (Ali Rıza el-Askeri) gibi Osmanlı ordusunda subaydı, Cafer Paşa, Raşidiye'nin ilk ve hazırlık çalışmalarını Bağdat'ta tamamladıktan sonra İstanbul'a giderek Harp Okulu'na girdi, Osmanlı ordusu teşkilatlarından bir subayın (mulazim sani) rütbesiyle mezun olduğu, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Cafer Paşa çeşitli muharebelere ve cephelere katıldı³, Arap devrimine katıldı ve kuzey ordusunda komutan olarak atandı, Daha sonra Suriye'deki Arap

¹ Kerküklü 2017: 125

² Kerküklü ,2017:137

³ Said ve Kevseroğlu, ,2019 :97

ordusunda müfettiş olarak çalıştı ve ardından Halep Valiliği'ne vali oldu, 1921 yılında Cafer Paşa Irak devleti kurulduğunda Irak'a döndü, Abdul Rahman Al-Naqib tarafından kurulan geçici hükümette Savunma Bakanı olarak atandı, 1922'de Irak Başbakanı oldu ve bundan sonra Londra'da Tam Yetkili Bakan olarak görev yaptı, Abdülmuhsin es-Sadoun'un istifasından sonra Cafer Paşa, 1926'da Başbakan ve Hariciye Nazırlığı görevlerini üstlendi, Nuri Paşa es-Said'in ikinci hükümeti MS 1930'da kurulduğunda, Cafer Paşa Savunma Bakanı olarak atandı, 1935'te Yasin el-Haşimi hükümeti kurulduğunda, Cafer Paşa da Savunma Bakanı olarak atandı, Cafer Paşa el-Askeri, (Irak ordusunda yüksek rütbe) rütbesine ulaşana kadar askeri saflarda yükseldi¹, 4 Ekim 1936'da darbenin lideri (alfariq bikr sidqi) ile görüşmeye gittiğinde şehit oldu, Cafer Paşa birçok onur ve madalya aldı, Bunlar arasında(wisam aliaistihqaq alusmani , wisam jawqa sharaf alusmani , wisam alnahdat alearabiat , wisam alkhidma almutamayiza , wisam alsalib alhadidii, wisam alraafidayn aldarajat al'uwlaa , wisam alqadib alfidiyi liharakat alfurat sanat 1935m , nut alkhidmat alfielia)bulunmaktadır, Ve askeri kariyeri boyunca cesareti, kahramanca duruşları, işine bağlılığı ve ülkeye hizmet etmeye olan bağlılığı nedeniyle aldığı nişanların birçoğu².

6- Lütfi Kırdar

Doktor Lütfi Abdül Samad, 1889 yılında Kerkük şehrinde, Irak'ın tanınmış Türkmen ailesi Kırdar Zadeh'den dünyaya geldi.İlk ve orta öğrenimini Kerkük'Te, orta öğrenimini Bağdat'ta tamamladı, 1908'de İstanbul'a gitti ve 1913'te İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun oldu, Osmanlı ordusunun saflarında gönüllü olarak çalıştı ve Balkan savaşından sonra (naqib) rütbesiyle subay oldu, Üniversiteden mezun olduktan sonra Irak'a döndü, Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde (Suriye cephesi, Lübnan Dağı ve Tiberias) Osmanlı ordusunun saflarına katıldı, 1918'de Musul'a sağlık müdürü olarak atandı, Aynı yılın sonunda Musul İngiliz kuvvetlerine teslim oldu ve Osmanlı ordusu 1918'de Irak'tan çekildi, Lütfi Kırdar, Osmanlı ordusunun geri çekilmesiyle Türkiye'ye dönerek aşiret ve muhacir sağlığı müdürlüğü görevini üstlendi, Bundan sonra (Kızılay) gövdesini başkanlığı görevini üstlendi, Erzurum konferansında ve liderin (Mustafa Kemal Atatürk) emriyle Dr. Lütfi Kırdar Türkiye'nin istiklalı için ulusal harekete katıldı³, Türkiye Cumhuriyeti'nin Bağımsızlık savaşına katılmış, cesaret ve

¹ Kerküklü,2017: 140

² Said ve Kevseroğlu, 2019 :98

³ Said ve Kevseroğlu, 2019 :436 ; Mukâbele Şahsiyyeti Maa es-Seyyide Selva Nazım Kırdar fi yevm 29/12/2022 Vahi İbnetü Ahi Dr. Lütfi Kırdar.

kahramanlığı nedeniyle savaflara katıldığı için çeşitli madalyalar almış ve ordunun başına getirilmiştir, Ordu komutanlığına atandı, Viyana ve Münih'ten oftalmoloji uzmanlık sertifikası aldı ve İzmir Hastanesi'nde Göz Hastalıkları Anabilim Dalı Başkanı olarak çalıştı¹, 1935 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Türk devletinin (Kütahya) temsilcisi seçildi, 28 Ağustos 1936'da Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk tarafından Lütfi Kerdar'ın (Manisa) devletine vali olarak atanması için bir emir çıkarılmış ve bu karar bizzat Mustafa Kemal Atatürk tarafından imzalanmıştır², Ve bu kararın yayınlanmasından iki yıl sonra ve 29 Kasım 1938'de, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Dr. Lütfi Kırdar'ın İstanbul Valiliği'ne atanması talimatını Verdi³, On bir yıl İstanbul Valiliği görevinde bulundu, İstanbul halkına hizmet etti ve büyük bir verimlilikle çalıştı, İstanbul Valiliği görevine ek olarak İstanbul Belediye Başkanlığına atanmış, 9/8/1942'de Kızılay'ın oluşumunda ve İstanbul Savaşı sırasında gösterdiği çaba ve katılımdan dolayı İstiklal Madalyası ve bir teşekkür mektubu ile ödüllendirildi⁴, 1949'da İstanbul'daki görevinden alındı ve Türkiye'nin İsveç büyükelçisi olarak atandı, ancak Dr. Lütfi Kardar bu görevi reddetti, Lütfi Kardar'ın İstanbul'daki başarıları arasında şunlar yer alıyor:

- 1- 1940 yılında İstanbul'da Harbiye semtinde kendi adını taşıyan konferans, sergi ve spor salonunun yapılması.
- 2- İstanbul'da Taksim Meydanı'nın İnşası (Taksim Meydanı)
- 3- İstanbul'da Teatro Tiyatrosu İnşaatı
- 4- (Dolma Bahjah) bölgesine (Enano) stadyumunu yaptırdı.

Ve bugüne Kadar dimdik duran ve İstanbulluların hatırladığı daha nice şeyler⁵.

Daha sonra Cumhuriyet Halk Fırkası'na devletin (Manisa) temsilcisi olarak seçilmiş, 1954 yılında Demokrat Parti listesinden İstanbul eyaletinden bağımsız milletvekili olarak seçilmiştir.M.S. 1957 yılında seçilmiştir. Başbakan (Adnan Menderes) tarafından Sağlık ve Sosyal Güvenlik Bakanı olarak seçilmiş⁶, Dr. Lotfi Kırdar'ın Sağlık ve Sosyal Güvenlik Bakanı iken yaptığı çalışmalar arasında, 26 Ağustos 1958 tarihinde bu devletlerin sağlık ve sosyal gerçeklerini teftiş ve tanışma amacıyla ziyaret ettiğinde (Diyarbakır Vilayeti ve Van Vilayeti)⁷,

¹ İbrahim Oğlu, 2007, 107

² BCA. 68-72-(30-18-1-2) Kararlar Daire Başkanlığı

³ BCA. (85-99-16/7/-427(30-18-12) Kararlar Daire Başkanlığı

⁴ BCA. (156-29-15/30-11-10) Bakanlıklararası Daire Başkanlığı

⁵ Yazar Oğlu, Felah,(2016), Min Şahsiyyatü et-Türkmâniyyi ,Dr. Lütfi Kırdar, /Alem min Âlâm et-Türkmân, 9/3/2016. Mukâbele şahsiyyeti es-Seyyide Nilüfer Ömer Kırdar fi 5/3/2022, Vahi İbnetü Ahi Dr. Lütfi Kırdar.

⁶ Said ve Kevseroğlu, ,2019 :437

⁷ BCA. 77-484-4/30-1-0-0/Başbakanlık Özel Kalem Müdürüğü

1959 yılında Sağlık ve Toplum Bakanı Dr. Lütfi Kırdar, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki sağlık gerçeğini ele alan bir çalışma yürüttü ve Türkiye'de sağlığın en iyisini sunmaya hevesliydi ve bu bir geziye katılarak sağlandı. Sağlık gerçeğini görmek için Türkiye Cumhuriyeti'nden bir sağlık kuruluşunun üyeleriyle Rusya'yı ziyaret etmi, Fransa Sağlık Bakanı, on günlük Türkiye ziyaretinin ardından Lotfi Kırdar'ı Fransa'yı ziyaret etmeye ve su kaynakları projelerini görmeye ve bu deneyimden yararlanmaya davet etti, Dr. Lütfi Kırdar, Türkiye Cumhuriyeti'nde sağlık sektörünü geliştirmek için bu ülkelerin deneyimlerinden yararlanmak için Fransa'yı ve Almanya'yı da ziyaret etti, Ve o zamanki Cumhurbaşkanı'nın kararına göre bu iki ülkeye yapılan ziyaretin süresi tam olarak bir ay oldu¹, Lütfi Kırdar, 27 Mayıs 1960'ta Başbakan (Adnan Menderes) hükümetine karşı yapılan darbeye kadar Sağlık Bakanı olarak görevine devam etti, Lütfi Kırdar, hükümetin geri kalanıyla birlikte tutuklandı ve Yasi Ada Adası'na yerleştirildi, Aynı adada (Yasi Ada) 19 Şubat 1961'de geçirdiği kalp krizi sonucu yargılanması sırasında gözaltındayken öldü ve mezarlığa (Zingerli Qiu) gömüldü², Doktor, devlet adamı, asker ve iki devletin, en önemli Türk devletlerinden biri olan İstanbul'un ve Manisa'nın valisi olarak birçok önemli yeri işgal etti ve Türk vatandaşlarının hafızasında kalan birçok başarıları var, Parlamento'de Milletvekili ve Sağlık ve Sosyal Güvenlik Bakanı olarak görev yaptı³.

7- es-Seyyid Mustafa Ragıb es-Sarı Kahya

Kerkük'ün en ünlü Türkmen ailelerinden biri olan Sari Kahya ailesinin bir üyesidir ve onurlu ve kahramanca geçmişi nedeniyle Irak'ın ilk askeri liderlerinden biri olarak Kabul edilmektedir. 1895 yılında Basra şehrinde doğdu ve daha sonra ailesi asıl memleketi olan Kerkük şehrine (Sari Kahya) dönerek ilk tahsilini tamamladıktan sonra Raşidiye Mektebi ve Harp Okuluna girdi. 1912 yılında İstanbul'da (mulazim sani) rütbesiyle mezun oldu Erzurum'da (9. faylaqi 83. Iliwası) Osmanlı ordusuna subay olarak atandı. Balkan Savaşı'Nin sonuna katıldı. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'Na Osmanlı ordusu saflarında katıldı ve dört kez yaralandı. Savaşdaki cesareti ve kahramanlığı nedeniyle 1918'de (nakib) rütbesine terfi etti ve onurlandırıldı. Türk Kurtuluş Savaşı'Na katılmak gibi başka görevlerde bulundu, ardından 1924'te Lozan Antlaşması'Ni imzaladıktan sonra Irak'a döndü ve askerlikten emekli oldu ve çiftçiliğe geçti⁴. Ancak üç yıl

¹ BCA/54-82-19/30-18-1-2/Kararlar Daire Başkanlığı

² Said ve Kevseroğlu, 2019 :436

³ Mukâbeletü Şahsiyyetü Maa es-Seyyide Nilüfer Kırdar fi 25/2/2022,Vahi İbnetü Ahi Dr. Lütfi Kırdar.

⁴ Hassan, 1947: 165-166.

sonra 1927'de tekrar askerlike döndü. Irak ordusunda (amyr liwa) rütbesini Alana kadar birçok askeri pozisyonu işgal etmenin yanı sıra askeri rütbelerde yükseldi. Ayrıca Kerkük Tugayı'nda (ilmajlis aleurfii aleaskarii) başkanı ve Kerkük Tugayı'ndaki (ikinci firqasinin) komutanı, MS 1944'te Savunma Bakanlığı'nda Al-Meera ve Erzak Direktörü ve 1948'de Filistin'deki Irak kuvvetlerinin komutanlığını üstlendi ve Arap hükümetlerinin savaş konusundaki tutumuna itirazı nedeniyle istifasını sundu. Filistin. Ve emekliliğe gönderildi¹.

8- Es-Seyyid Halil Rifat Kırdar

Kerkük'ün tanınmış Kırdar ailesinden olup, 1897'de Kerkük'te doğan Abdul Hafeez Bey bin Hacı Mustafa Kırdar'ın üçüncü oğludur. İlköğrenimini (El-Katatib)'de tamamladı ve daha sonra Bağdat'taki Raşdiya Askeri Okulu'na girdi, ancak babasıyla birlikte Kerkük'e döndüğü için oradaki eğitimini tamamlamadı. Kerkük'teki (kraliyet okulu)'ya girdi ve buradan mezun olduktan sonra Kerkük'te kurulduğu (Sultanlık Okulu) 'ya katıldı ve Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle okulu bırakıp gönüllü olarak orduya katıldı. 1916 yılının başında İstanbul'a giderek (Veteriner) bölümüne girdi ve buradan mezun oldu. Ordunun kendisine ihtiyacı olduğu için muharebe birliklerine (veteriner memuru) atandı. 48. firqasinin içinde 14. Iliwa'da, Türk şehri İzmir'de ve ardından (Erzurum)'a gitti. Daha sonra Kerkük'e döndü ve 1920'de şehrin okullarında öğretmen olarak çalıştı. Birkaç yıl sonra tekrar askerlike gitti ve 1926'da orduya katıldı. Orduda (nayıb dabit) veteriner baş rütbesindeydi, işine sadık ve yüksek vasıflıydı².

9- Nazım Muhammed Said Kırdar

1898 yılında Kerkük'ün Baryadi semtinde doğdu, ilk, orta ve orta öğrenimini burada tamamladıktan sonra 1916'da Osmanlı ordusunun teşkilatlarına girdi, (Dabit aihati) olarak Filistin cephesine gitti ve Birinci Dünya Savaşı'Nin bitiminden sonra İstanbul'a giderek mezun olduğu Eczacılık Fakültesi'ne girdi (kimya eczacısı). Türkiye'Nin İzmir şehrinde devlet hastanesine atandı, Bir süre sonra Irak'a dönerek Bağdat'taki Kraliyet Hastanesi'de eczacı olarak çalıştı ve Irak'ın ilk eczacısı oldu. 1946 yılında Kerkük'teki Cumhuriyet Hastanesi'nde çalışmaya başladı ve 1959'da emeklilik yaşına gelene Kadar şehir halkına hizmet etmeye devam etti. Kerkük şehrinin ileri gelenlerinden olup, şehrin büyük âlimleri ve ünlüleri ile pek çok

¹ Basri ,1997: 78

² Mukâbeletü'ş-Şahsiyyeti Maa İbn es-Seyyid Halil Rifat (İmâdüddîn Halil Rifat Kırdar) fi 21/12/2021 ; Abdü'l-Mecid Fehmi,307-308

münasebetleri bulunan, sadece eczacılık yapmakla kalmamış Dini bilimler, matematik ve Osmanlı İmparatorluğu tarihi ile Türkçe, Fransızca, Almanca ve İngilizce bilmektedir. 1975 yılında Kerkük şehrinde vefat etmiş ve Kırdar ailesinin mezarlığına defnedilmiştir¹.

3.3. Şairler, yazarlar ve entelektüeller

Belirli bir şehir veya bölgede doğup yaşayan şair ve yazarlar, tarih boyunca o bölgenin mirasında ve kültürel kimliğinde önemli ve etkili unsurlar olarak Kabul edilir. Edebi üretimlerinin amacı ve kullandıkları dil, o bölgede kök salmış kültürün derinliğini ve genişliğini göstermekti. Böylece Kerkük şehrinin en önemli ve ünlü şair, yazar ve aydınlarının kimliklerini gözden geçireceğiz².

1- Muhammed Ahmed Paşa

1805 yılında Kerkük şehrinde doğmuştur ve Kerkük'ün ünlü şairlerindendir ve (More Baba) adıyla tanınır. Kadiriye mezhebini burada yaymak için Kerkük'ten Türkiye'Nin Sivas şehrine yürüyerek gitmiş ve orada Kadiriye merasimlerini yapacak bir emirlik kurmuştur. 1870 yılında Kerkük'ü ziyaret etmek üzere Irak'a dönerek üç ay orada kalıp oradan ayrıldı. Kadiriye yaklaşımını kendi bakış açısıyla anlatan “tanbih alsukaan” adlı bir kitabı vardır ve Sivas'ta vefat etmiştir. 1882 AD³.

2- Mahmud Muhammed (Örfi)

1832 yılında Kerkük'te doğmuş olup, Kerkük'ün halk arasında (Urfi) olarak bilinen, ticaretle uğraşan tanınmış şairlerinden biridir. Edebi eserlerine gelince, çok sayıda şiiri, Kitabul-Hadis adlı Türkçe bir kitabı ve küçük bir divanı vardır. Kerkük'Te (Al-Khoriyat) olarak bilinen manzum dörtlükleri ilk toplayan odur. Koleksiyonun benzersiz bir kopyası araştırmacı (Atta Tarazi Bachi) tarafından korunmaktadır. 1890 yılında Kerkük şehrinde vefat etti ve oraya defnedildi⁴.

¹ Mukâbele Şahsiyeti Maa es-Seyyide Selvâ Nâzım Kırdar İbnetü es-Seyyid Nâzım Kırdar fi 29/12/2022

² En-Nakîp, 2008: 296.

³ Kevseroğlu, Necat, (2006),Min Havâdis Kerkük (1700-1958), Kerkük,1/67-68.

⁴ Kevseroğlu, 2006 :82-83.

3- Şeyh Rıza Talabani

1835 yılında Kerkük'ün bir köyünde doğdu ve buranın en önde gelen tasavvuf alimlerinden biridir. Şehirdeki ilk şair (hica) olarak Kabul edilir. Bir şiir koleksiyonunun yanı sıra Arapça, Türkçe, Kürtçe ve Farsça birçok şiir yazdı ve edebi ve şiirsel eserleri o dönemde yazılmış en iyi eserler arasında Kabul ediliyor. (Türk hicisinin) sonun Şairleridir, 1909'da öldü ve Bağdat'ta hadrat aljilanianin toprağına verildi¹.

4- Abdullah Kudsizade

1859 yılında Kerkük şehrinde tanınmış ailelerden oluşan erdemli bir dindar ailenin çocuğı olarak dünyaya geldi. İlk öğrenimini şehrin Katatib'de tamamladı. Daha sonra dini ilimlerde (Kur'an, hadis ilimleri, fıkıh, mantık ve belâgat) öğrenimini Kerkük'ün en meşhur din adamlarından tamamladı. Ve bilimsel lisansını aldı Onu (dayirat alnufus) atanmaya hak Eden, Kerkük şehrinde büyük bir şairdi ve şiirlerini Türkçe yazardı ve edebi eserleri arasında güzel el yazısıyla Kur'an-ı Kerim'i kopya etti. (Bender Bedir) adlı bir kitabı vardır. İnsanları güzel ahlaka, fazilete ve İslam dininin öğretilerine çağırın çok sayıda şiir ve dini şiir içermektedir. Kerkük'te yayınlanmış birçok şiirin yer aldığı "vsilat hasni" adlı bir şiir koleksiyonuna sahiptir. MS 1908'de Kerkük'te vefat etmiştir².

5- Hıdır Lütfi

1880 yılında Kerkük'Te doğdu ve o dönemin en ünlü Türkmen şairlerinden biridir ve soyu (Mevlevî Tarikatı) yazarı Şeyh Celaleddin el-Rumi'ye Kadar uzanır. Sultan IV. Murad Irak'a girince dedesi Konya'dan Kerkük'e göç ettikten sonra ailesi Kerkük şehrinde yaşadı³. İlk öğrenimini Molla Süleyman Efendi ile tamamlamış, âlim Dia Efendi ile Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Osmanlı ordusunda gönüllü olarak görev yaptı ve kısa süre sonra dabit musaeidliğine terfi etti ve Kifri ilçesine nakledildi. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Kafkasya ve Erzurum muharebelerine katılmış, daha sonra 1932'de emekliliğini istemiş, Sosyal ve kültürel makalelerinin birçoğı o dönemde İstanbul'da çıkan dergilerde yayımlandı. 1924 yılında Kerkük'e döndükten sonra o dönemde Kerkük'te çıkan gazete ve dergilerde yazı ve şiirlerini yayımlamaya başladı. 1939'da Irak hükümeti, bir grup Türkmen aydını Irak'ın güney

¹ Kevseroğlu, 2019:19

² Kerküklü , 2017: 85.

³ Basri ,1997: 40

illerine sürgüne göndererek ve diğerlerini hapisanelere koyarak büyük bir baskı uyguladı. Şair khıdır Lütfi 1941'de tahliye olduğu Haviça Hapishanesi'ne girenler arasındaydı. Hapishanede kaldığı süre içinde açlık, hastalık ve ağır muamele sonucu 1959'da öldü¹.Durumlarını bilen tasavvuf şairlerinden ve Kakai adamlarından biriydi², Tasavvuf onu yazılarında insanların işleriyle ilgilenmeye ve insan hayatını etkileyen meseleleri ele almaya sevk etmiştir. Örneğin (eğitim, umut, inanç, sağlık, merhamet, iyilik ve kötülük ve insan hayatını etkilediği gibi sosyal işlevler) vb³, Kitapları arasında(İki ciltten oluşan Kakai kitabı, İstanbul'da Düşünceler, Anadolu Düşünceleri) Şiir koleksiyonları ve makalelerinin yanı sıra İstanbul'da yayımladı⁴

6- Hicri Dede

Adı Mahmud İbn el-Mulla Ali İbn Nazari de de, 1881 yılında Kerkük'te Kakai mezhebine mensup bir Türkmen aileden dünyaya geldi. Bu aile, Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatından kalma paçavralar, taçlar ve diğer eşyaları tutar. Hicri de de, seçkin Kakailerin eğitimli bir şeyhi ve erdemli bir adamıydı ve Kerkük şehrinde ve onun dışındaki diğer bölgelerde önemli bir konuma sahipti⁵, İlk derslerini Molla Muhammed ile çalıştı (Hac Mustafa Kırdar) Caminin imamı, Daha sonra âlim (Ali Hikmet Efendi) ile de çalıştı, Ayrıca âlim (Molla Reda Al-Wa'iz) ile Arap dilinin retorisi ve gramerini okudu ve şairin (Molla Taqi Qabelzadeh) elinden edebiyat ve sanatlarını öğrendi⁶. Bu Hicri, Kaka'i alimlerinden ve yazarlarından biriydi. Nesimi, Hallac, Baktaş Veli, Fadlallah el-Harfî ve diğerleri gibi tasavvuf düşüncesi ona üstün geldi. Şiirlerinin önde gelen yazarlarından olup, şiirlerini Türkçe ve Farsça yazmıştır⁷. Kerkük'teki (Kraliyet Okulu)'ne öğretmen olarak atandı ve İngiliz işgali tarafından kapatıldıktan sonra öğretmenliği bırakıp tane ağırlığı çalıştı. Daha sonra kale okulunda öğretmenlik ve belediye dairesinde sağlık müfettişi olarak çalıştı⁸, sonra Kerkük belediyesi onu hem Arapça hem de Türkmençe yayınlanan Kerkük gazetesini yönetmek üzere atadı. Toplumdaki kötü olayları eleştirmek için şiir kullanın

¹ Kerküklü, 2017: 123

² Azzavî, Abbas,(1949), el-Kakaiyye fi et-Târîh, Bağdat, Şeriketü't-Ticaret ve't-Tibâa, 51

³ Basri, 1997 :41-42

⁴ Kerküklü, 2017: 124

⁵ El-azzavî, 1949: 49.

⁶ Kerküklü Sabah Abdullah,(2013), Âlâmü'Sahafe et-Türkmâniyyeti Fi'l-İrâk (1900 -2003),Bağdat, Nâdi el-İhâü eTürkmânî,55

⁷ Azzavî1949 :46

⁸ Basri ,1997: 35

Bu, haksızlıklara sessiz kalmadığı için sorun yaşamasına neden oldu¹, En büyük Türkmen şairlerinden biri olarak kabul edildi. Divan edebiyatının temellerini modern realizmle uzlaştıran bir ekol kurmayı başardı. Türkmenlerin durumunu dönemin lehçesiyle de ifade etmiş, sade bir üslubu, açık ve anlaşılır sözleri vardır. Tasavvuf şiirinin özellikleriyle (İnsanın özelliği ve aşkın özelliği) karakterize edildi². 1908'den sonra Bağdat'ta yayınlananlar da dahil olmak üzere Irak gazetelerinde (Bain Al-Nahrain, Al-Zohour ve Al-Taawun) birkaç şiir ve makale yayınladı. Ve Musul'da yayınlanan gazeteler (Jacka Baz, Nineveh ve An-Najah) ve Kerkük'te yayınlanan gazeteler (Kevkab al-Maarif ve al-Hawadith, Najma Tajad, Elri ve Kerkük), Türkçe ve Farsça yazılmış, bir kısmı yayınlanmış, bir kısmı yayınlanmamış pek çok kitabı vardır³.

7- Mustafa Selim

1883 yılında Kerkük Meydanı mevkiinde doğdu. Osmanlı döneminde Kerkük'te para müdürü olarak görev yapan Muhammed Saadullah Efendi'nin oğludur. Şair Mustafa, şiirlerinin altına koyduğu bir başlık olarak (Salem) adını almıştır. İlk ve orta öğrenimini Kerkük'te tamamlayan şehir halkı arasında (Mustafa Salem) lakaplı şair Mustafa Salem, en önemli Türkmen şairlerinden biri olarak kabul edilir. Ve o sadece bir şair değil, aynı zamanda bir yazar, mücahit ve gazeteciydi ve Kerkük'Te yayınlanan dergi ve gazetelerde Kavkab Al-Maaref dergisi ve diğerleri de dahil olmak üzere çok sayıda vatansever şiir yayınladı. Bir de yazılarını ve şiirlerini topladığı (Salem'in şiirleri) adlı bir el yazması kitabı vardı. 1912 yılında Kerkük'Te (katib imar) görevine atandı. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle, amacı halkı eğitmek olan Milli Savunma Derneği'Nin kuruluşunun mali yapısına katıldı. İngiliz işgaline direnmek ve Osmanlı ordusunu desteklemek⁴, Rehberlik Derneği'ne üye olun, Ve Mustafa Al-Yaqoubi ile işbirliği içinde dergiyi (Kevkab al-Maarif) yayınlamakla görevlendirildi. Başkanlığını Milli Savunma Derneği Başkanı (Urfi Diyar Bkerli) yaptı. Bu derginin geliri vatani savunurken şehit olan şehit ailelerine yardım etmek için ayrılmış ve Mustafa Salem çeşitli idari görevler üstlenmiştir, O dönemde Kerkük'e bağlı (Kil ve Shawan) ilçesinin müdürüydü ve İngiliz işgal kuvvetleri Kerkük'ten ayrılıp Türkiye'ye gelip yerleşinceye kadar çalışmalarını sürdürdü, Bursa'nın Türk devletinin (Armutli) mahallesine müdür olarak atandı ve şair Mustafa Salem, (Armutli)

¹ Mecmûatün Bâhisîn (Cumhûr Kerkûkî), 2019, Fî Rihâb Hicri Dede, Mevkia Efkâr Hürriyyeti et-Türk Mânî14, November

² Basri ,1997: 36

³ Kerküklü, 2017: 117

⁴ Said ve Kevseroğlu, ,2019 :457-458

mahallesini müdür olarak savundu, Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğindeki İstiklal Savaşı'nın başlangıcında askerler ve mahalle halkı kahramanlarla savaşmış ve Yunan kuvvetlerini kovmayı başarmış, Ancak askeri ikmalin gecikmesi nedeniyle Yunan kuvvetleri Armutli kasabasını almayı başardı ve Mustafa Salem yakalandı ve üç aylık esaretin ardından kaçmayı ve savaşçılara katılmayı başardı, Mücadele Türkiye'nin 1928'de bağımsızlık ilanına kadar devam etti¹.

8- Muhammed Zeki Kudsizade

1884 yılında Kerkük'te doğdu. Şair Abdullah Qudsi Zadeh'in oğludur. İlk ve orta öğrenimini Kerkük okullarında tamamlamış, daha sonra Kerkük'Te Tabu Departmanına müdür olarak atanmıştır,

Daha sonra ağabeyi Ahmed Medeni Bey ile birlikte ilk sayısı 25 Şubat 1911'de çıkan (hawadis) gazetesini çıkardı, Muhammed Zeki ve kardeşi Ahmed Medeni devlet memuru olduklarından ve o dönemde çıkarılan kanunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda işçilerin siyasi faaliyetlerde bulunmasını, dergi ve gazetelerde yayınlanmasını engellediğinden, 1913 CE'de çıkarılan geçici yasaya ek olarak, yayınlardan sorumlu kişinin en az ortaokul mezunu olması gerektiğini belirtir, Muhammed Zeki Qudsi-Zadeh isminin sekizinci baskıdan sonra kaybolduğunu görmekteyiz, sonra onun adını yirmi dokuzuncu sayısına kadar sorumlu müdür olarak buluyoruz, Bundan sonra adı Şubat 1912'den beri ortadan kayboldu, Gazetede yayınlanan tüm başlıklar ve makaleler kendi el yazısıyla olduğu için parlak bir hattat olarak ünlüydü ve Birinci Dünya Savaşı'nın başında bir matbaa satın alıp Kerkük'te (Kayseri Kırdar) kurdu ve (matbaeat hawadith) olarak adlandırıldı,

1919'da Osmanlı ordusunun geri çekilmesinden ve İngiliz işgal kuvvetleri tarafından (hawadis) gazetesinin çalışmasına ara verilmesinden sonra, Matbaayı Kerkük belediyesine sattı ve adı (belediye matbaası) oldu, (hawadith) gazetesinin kapatılmasından sonra basından emekli oldu ve Kerkük'ün Tabu Dairesi'ndeki işine gitti, Daha sonra emekliye sevk edildi ve Kerkük'ten ayrılıp İstanbul'a gitti, 1950'de orada öldü².

¹ Kerküklü, 2017: 133-134.

² Kerküklü 2013: 61-62.

9- Ahmed Madani Kudsizade

Şair ve yazar Abdullah Kudsizade'nin oğlu olarak 1889 yılında Kerkük'ün Musalla mahallesinde doğdu, Dedesi (annesinin babası) Hacı Mustafa Kırdar'dır, İlköğrenimini şehrin camilerinde, ortaöğrenimini Kerkük devlet okullarında tamamladı ve Al Rashidiya Okulu'ndan mezun oldu, Kerkük şehrinde çeşitli görevlerde bulundu, (Kerkük'te Genel Yayın Yönetmeni) (nufus Departmanında baş gözlemci olarak çalıştı.), 1913'te Kerkük'teki Sultanlık Okulu'nin yönetim kurulu üyesi oldu, Daha sonra Kerkük (aleilmia Okulu)'nde coğrafya ve tarih öğretmenliği yaptı¹, Kerkük'ün en ünlü basın adamlarından biriydi ve şehir halkı arasında seçkin bir kişiliğe ve itibara sahipti², (Türk dilinde medeni makaleler, MS 1912'de Bağdat'ta basılan medeni makaleler) dahil olmak üzere birçok eseri ve yayını vardı, Ayrıca yayınlanmamış bir çalışması var (Vatan ayjun fıryad), 1940 yılında Kerkük'te öldü ve oraya defnedildi³.

10- Hamdi Avcı

Dr. Avcı Hamdi Zain al-Abidin, MS 1890'da Kerkük'teki önde gelen Türkmen auji ailesinden Kerkük şehrinde doğdu, (Hamdi Zainal) olarak biliniyordu, İlk öğrenimini el-Kâtatib'de tamamladı ve ardından devlet okullarına girdi, Ortaöğrenimini tamamladıktan sonra öğrenimini tamamlamak için MS 1914 yılında İstanbul'da Askeri Tıp Okulu'na girdi, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Osmanlı ordusunun saflarına (mulazim san) rütbesiyle katıldı, Savaşın bitiminden sonra Irak'a döndü ve bir grup medya öncüsü ile birlikte (Al-Tajedud) gazetesinin yayınına katıldı, Hamdi, gazetenin yanı sıra sağlık sorunları, son bilimsel keşifler ve tıbbi haberler hakkında yazılar yazmaktan sorumluydu, Ve (El-Hawadith) gazetesinin askıya alınmasından sonra Kerkük'te yayınlanan (Al-Najma) gazetesinde bilimsel ve tıbbi konuların yayınlanması, Bundan sonra Irak silahlı kuvvetlerinin saflarına katıldı ve emekli olana kadar askeri doktor olarak çalıştı, 1959 yılında Kerkük şehrinde öldü⁴.

11- Abbas Hilmi

1891'de Kerkük'te doğdu ve Osmanlı ordusunun İstanbul'daki teşkilatlarında subaydı, Kerkük'e döndü ve onun ileri gelenlerinden ve düşünürlerinden biriydi, 1930'da Kerkük'te modern

¹ Said ve Kevseroğlu, ,2019 :16

² İbrahim Oğlu, 2007: 183

³ Said ve Kevseroğlu, ,2019 :16

⁴ Kerküklü 2013: 69.

özelliklere sahip ilk özel kütüphaneyi kurdu, Gazete, dergi, kitap ve yazı malzemeleri satar, Birçok lider, yazar, aydın ve ünlü bu kütüphaneyi ziyaret ederdi, 1976 yılında Kerkük şehrinde vefat etti ve oraya defnedildi¹.

12- Muhammed Cevad Neciboğlu

1892 yılında Kerkük'ün Uji mevkiinde doğdu, Kerkük'ün en ünlü din alimlerinden AL hadis, ilmini ve manalarını, Kur'an-ı Kerim'in kıraat ve teneffüs hükümlerini ve diğer dini ilimleri okudu, Ve bilimsel lisanslarını aldı, On sekiz yaşına geldiğinde 1910 yılında Kerkük'te yapılan ilmi yeterlik sınavına girdi, Bu sınavda birinci oldu ve (Namuna Fayd Atfal) okuluna asistan olarak atandı , Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte Osmanlı ordusunun saflarına katılarak Halep şehrinde Fransız kuvvetlerine karşı yapılan savaşa katılmış ve savaşın sonunda Türkiye'ye dönerek İstanbul'da muhasebeci olarak atanmıştır, Daha sonra 1927'de emekli olana kadar Trabzon'da muhasebeci olarak çalıştı, Türk dilinde yayımlanan ve Kerkük'teki az gelişmişlikle mücadelede önemli bir rol oynayan derginin (Maaref) çıkarılmasına gazeteci Ahmad Madani Qudsizadeh ile birlikte katıldı, zamana ve gelişmelere ayak uydurmak için çağrıda bulundu, O dönemin en ünlü Türkmen şairlerinden biri olarak kabul edilir, Pek çok ilmî, edebî ve siyasî makalelerin yanı sıra çok güzel şiirler de yazmıştır, İlkokullar için ders kitabı olarak kabul edilen Coğrafyanın İlkeleri ve Kökenleri adlı bir kitabı da bulunmaktadır, 1959'da öldü ve İstanbul'daki Nakqash Baba mezarlığına defnedildi².

3.4. Çalışanlar

Kerkük şehri, Osmanlı İmparatorluğu döneminde işçilerin üretimi ve hazırlanması için bir kaynak olarak kabul edildiğinden parlak bir konuma sahipti, Bazıları buradan Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresine giren diğer vilayetlere taşındı, Birçoğu devlette idari görevlerde ve yüksek görevlerde bulundular³,Özellikle Türkmen çalışanı (kıyafetleri, ⁴çalışma saatlerine bağlılığı, kendisine verilen sorumlulukları yerine getirmedeki doğruluğu , yüksek sorumluluk bilinci ile, tam bütünlük,ve Tüm çalışma arkadaşlarıyla hoşgörülü ve nazik ilişkiler kurmaya

¹ Said, İbrâhim Halil ,(2015), Kerkük Panorama et-Târîh ve'l-İnsâm, Kerkük, 2/318

² Kerküklü, 2013: 75-76.

³ Kevseroğlu, 2015 :271.

⁴ Bekir, Faruk Abdullah Abdurrahman (2010),et-Türkmân fi'l-İrâk ve et-Târîh, Bağdat ,Müessesetü'l-Muhtae li't-Tabâa ve'n-Neşr ve-Tercüme, 231

istekli olmak) örnek alınması gereken bir kişiydi, Burada Kerkük şehrinin en önemli çalışanlardan bahsedeceğiz.

1- Ömer Ağa Muhammed Said Ağa

Kerkük'ün tanınmış bir Türkmen ailesinden olan babasına, Bağdat ,Kerkük Sarayı'nda müfettiş olarak çalıştığı için (Takht Ağa) denilmiştir¹, Ömer Ağa, MS 1875'Te Kerkük şehrinin belediye başkanı olarak atandı².

2- Hacı Mustafa Kırdar

Mustafa İbn el-Molla Muhammed, Kırdarzadeh Türkmen ailesinin reisi ve Kerkük şehrinin ileri gelenlerindendir³,İslam'ın en sıkı takipçilerinden biriydi, Yüksek ahlakı, cömertliği ve yardımseverliği nedeniyle şehrin ileri gelenleri arasında kabul görmüştür⁴,(Diwan Al Qirdar) olarak bilinen bir divanı vardır, Şehrin ileri gelenleri, tüccarları, mülk sahipleri ve içindeki zenginler kendi divanlarını yaratırlardı, Siyasi, edebi ve sosyal tartışmaların yapıldığı bir platform olmak ve sahipleri cömertlikleri ve misafirperverlik sevgileri ile ayırt edilir⁵,İslam dininin hizmetinde birçok hayır işleri yapmış, bunun için çok emek ve para harcamıştır, Bu çalışmalar arasında Kerkük şehrinde bir cami inşaatı da yer alıyor⁶,Kalenin dibinde bulunan (Şüheda Köprüsü) ve (Hacı Mustafa Kırdar Camii) olarak anılırdı, Ayrıca camiye bir okul yaptırdı ve Kerkük'ün en ünlü dini okullarından biriydi ve erkeklerin tüm dini ilimleri okudukları yerd, Ve şehrin en ünlü din bilginlerinin elinde, Alimlere ve bilim öğrencilerine para harcamanın yanı sıra, Kuran'ı öğretmekten ve körlere okumasından da sorumluydu, Dini vesilelerle okuyarak yaşayabilecekleri bir geçim kaynağına sahip olmaları için, Kırdar aile okulundan 200'den fazla kör mezun olmuş ve bu okuldan birçok din adamı mezun olmuştur, Ve İslam dininin ve Kerkük şehrinin halkının hizmetindeki bu büyük hayır kurumunun devamını sağlamak⁷, MS 2 Şubat 1889'a tekabül eden 1 Jumada el-Akher 1306 H. tarihli belgeye göre, Hanı(Hangi birkaç dükkan içerir) vakfiye haline getirerek ve hanın gelirlerini cami ve mektep

¹ Said ve Kavseroğlu, 2019, :173

² Kavseroğlu, 2019, s. 37.

³ Mukâbeletü-Şahsiyyeti maa Es-Seydide Nermin, Ahmed Necib Kırdar fi yevm 17/5/2022 ,Vehiye İbnet İbnü Ahi Muhammed Ali Kırdar.

⁴ Hassan, 1947: 304

⁵ Said, İbrahim Halil,(2019), Lemahât ictimâiyye min Târih-ı Türkmân, Kerkük, 59-61

⁶ Hassan, 1947, s. 304

⁷ Mukâbeletü'Şahsiyyeti maa es-Seyyide Nermin Ahmed Necib Kırdar fi 17/5/2022

inşasına harcamakla, Bu gelirlerden ayrıca okul ve ilim talebelerine, cami imamı ve vasisine de harlandı, Geri kalanı oğullarına ve aile üyelerine harcanır, dualar ve Kur'an okuması temiz ruhu üzerine olsun, vakfın değiştirilmesi caiz değildir, Bu belge, Hicrî Zilhicce 1334 yılının 10/15/1916 tarihine tekabül eden 17. Tarihli kayıtlarda kayıtlıdır¹, Caesarea (Khan) kırdar, Kerkük şehrinin en önemli miras yapılarından biri olarak Kabul edilir ve MS 1883'e kadar uzanır, ardından Kerkük'ün büyük Caesarea'sı gelir², Musul Vilayeti Salnâme'de (Hac Mustafa Efendi) adıyla anılan Kerkük belediyesinin başkanlığını (H. 1312 - 1894) yılı için üstlendi³, Şehir halkına birçok hizmetlerde bulundu, Eğitimle ilgilendi ve ilk erkek okulunu kurdu, Hacı Mustafa, tarım arazisi ve mülkünün en ünlü sahiplerinden biriydi⁴, Ailenin (Han el-Kırdar) adında bir han sahibi olduğu ve han, tüccarların ve onlara eşlik edenlerin şehirde kaldıkları süre boyunca dinlenip konakladıkları otel benzeri bir yerdir, Bu hanlar, farklı uzak ülkelerden tüccarların buluşma noktası olmaları, yaşadıkları şehirlerin kültürel ve sosyal meseleleri hakkında sohbet alışverişi yapmaları nedeniyle büyük ekonomik, kültürel ve sosyal öneme sahipti, Hanlar, kendilerini kuran ailelerin isimlerine göre anılırdı ve (Han el-Kırdar, Kerkük'ün önemli hanlarından biriydi⁵.

3- Salih Paşa Neftci

Salih Paşa, Kerkük'ün en ünlü Türkmen ailelerinden biri olan Al-Naftaji ailesine mensuptur, Salih Paşa 1848'de Kerkük'Te doğdu. Öğrenimini Kâtibte şehrin en ünlü din bilginlerinin elinde tamamladı, Dini ve teknik ilimlerin yanı sıra Arapça, Farsça ve Türkçe öğrendi, H. 1280'de atandı ve Kerkük belediye başkanı da dahil olmak üzere çeşitli görevlerde bulundu ve aynı zamanda (Hilla, Al-Amarah, Nasiriyah ve Ghorum Türkiye) dahil olmak üzere birçok bölgenin valisi olarak görev yaptı), Daha sonra MS 1893 yılında Süleymaniye'ye yönetici olarak atandı, H. 1310 yılında Sultan II. Abdülhamid, (Saleh Paşa)'nın (Paşa Medeni) konumuna geçtiği bir emir yayınladı, 1908'de Osmanlı Temsilciler Meclisi'nde Kerkük temsilcisi olarak seçildi, Ayrıca MS 1924'te Irak Kurucu Meclisi'nde Kerkük'ün temsilcisi oldu, Salih Paşa MS 1927'de Kerkük'te

¹ VGM.d.608.244.239

² Rubâi, Mueyyed Gazî Nâci,(2015), Tahdid ve İmârât el-Kayseriyyaül-Osmâniyyeti eş-Şâhisata fi Medinetü Kerkük, Risâletü MâcısırBağdat,külliyyatü'l-Âdâb,86-87

³ Salnaame-I Vilâyeti Musul,1894/1312,162

⁴ Mukâbeletü'ş Şahsiyyeti es-Seyyide Nermin

⁵ Said, 2019, s. 53-54.

öldü ve orada Müslüman Naftçi Camii'ne defnedildi, Babası Kerkük'ten sorumlu, dürüstlüğü, pazara hâkimiyeti ve esnafın hesap verebilirliği ile tanınan Abdullah Bey Naftçi 'dir, Demirden ağırlıklar yapıp (awqa)

Üzerlerine mührünü basıp dükkân sahiplerine, Kumasi ölçmek için silah dağıtırken, Abdullah Bey Salih ehli arasında örnek oldu¹.

4- muhamad saeid almударis

MS 1854 yılında Kerkük şehrinde doğdu, Alim Mustafa Efendi'nin oğlu ve Müftü Muhammed Efendi'nin torunudur, Kerkük şehrinde almударis almaerufii ailesindendi, Babası Molla Mustafa Efendi'den din ilimleri (morfoloji, gramer, kıraat kuralları, nakil ve akıl ilimleri) okudu, Daha sonra Kerkük'teki Şah Gazi Mektebi'ne girdi ve buradan mezun olduktan sonra İstanbul'a giderek orada Hukuk Fakültesi'ne girdi, 1887 yılında mezun oldu, Birkaç hükümet görevinde bulundu, Kerkük Mahkemesi'nde adli müfettiş olarak atandı, ardından Süleymaniye Mahkemesi'nde savcı olarak çalıştı, Ayrıca Kerbela mahkemesinin başkanı olarak görev yaptı ve kendisi ile Kerbela valisi arasında büyük bir anlaşmazlık çıktıktan sonar, İstanbul'a sürgüne gönderildi ve MS 1906'daki ölümüne kadar orada kaldı, Farsça ve Türkçe şiirler yazmış, yazıları Türk dergi ve gazetelerinde yayımlanmıştır².

5- Muhammed Ali Kırdar

1871 yılında Hacı Mustafa Kırdar'ın oğlu olarak dünyaya geldi ve ilköğrenimini o zamanlar Kerkük şehrinin en ünlü özel hocalarından birinden aldı, ticaret'te çalıştı³, Kerkük belediye başkanlığı görevinde bulundu ve yaptığı büyük hizmetlerden dolayı 4 Şubat 1903'te yayımlanan kitaba göre yüksek Osmanlı madalyasıyla üçüncü sıraya yükseltilmesine karar verildi⁴, MS 1908'de Osmanlı Temsilciler Meclisi'nde Kerkük temsilcisi olarak seçildi ve sonraki oturumda MS 1918 yılına kadar yeniden seçildi, Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde, MS 1915'te güney Irak'ta Osmanlı ordusunu desteklemek için savaşa katıldı⁵, Osmanlı ordusu Irak'tan çekildikten sonra Irak devletinin Kurucu Meclisi üyelerinden biriydi, Daha sonra 1928'de Irak

¹ Said, 2015: 51-52

² Kerküklü, 2017: 83.

³ Mukâbeletü'ş Şahsiyyeti es-Seyyide Nermin

⁴ BOA.DH.MKT.669.7.1

⁵ Basari , 1997,s.70

Temsilciler Meclisi'nin ikinci döneminde Kerkük temsilcisi olarak seçildi, 1930, 1933 ve 1934'te yeniden seçildi, 1934 yılında mecliste milletvekili iken vefatına kadar, Daha sonra Elçiler Meclisi'nde ve Irak Parlamentosu'nda görev yaptığı süre içinde Kerkük ve çevre il halkına birçok hizmet ve hayır işleri yaptı, Şehir halkının da yardımıyla Kerkük'te eğitimin gelişmesinde ve okulların açılmasında büyük rol oynadı¹, 9 Mayıs 1928'de Irak Temsilciler Meclisi'nin ikinci oturumunda milletvekili iken, Bağdat şehrini üç kuzey vilayetine (Kerkük, Musul ve Erbil) bağlayan bir demiryolu inşasına ilişkin bir raporu sundu ve destekledi, Bu illerden beş temsilci tarafından desteklenmiştir².

6- Abdullah Safi Al-Yaqoubi

MS 1877'de Kerkük şehrinde doğdu ve Kerkük şehrinin tarihi üzerinde büyük bir idari etkiye sahip olan Türkmen Yaqoubi ailesine aittir, Bu ailenin oğulları, Osmanlı İmparatorluğu ve kraliyet dönemi şehirde birçok önemli idari görevde bulundular, Eğitimi en ünlü hocalardan Türkçe ve Arapça okuyup yazmayı öğrendiği Katatib'de tamamladı ve ayrıca şeriat, fıkıh, gramer ve hadis hükümlerini okudu³, 1896 yılında Kerkük mahkemesi'na (katip) olarak atanmış, daha sonra MS 1904 yılında aynı mahkemede hakim olmuş ve dört yıl sonra Kerkük Yönetim Kurulu üyeliği yapmıştır⁴, 1912'de Kerkük'ten bir temsilci Osmanlı Temsilciler Meclisi'ne seçildi⁵, 1914 yılında Kerkük temsilcisi iken, Osmanlı belgelerinden birinde bahsedildiği gibi, Birinci Dünya Savaşı sırasında Bağdat'ı ziyaret etti⁶, MS 1915'te Kerkük halkından bir grup Mücahid'i güney Irak'ta İngiliz kuvvetlerine karşı yürüttüğü savaşta Osmanlı ordusunu desteklemek için yönetirken kahramanca bir duruş sergiledi, 1916'da seçimler yenilendi ve şehrin İngilizler tarafından işgal edildiği 1918 yılına kadar milletvekili olarak kaldı⁷, Kraliyet saltanatı sırasında Irak anayasasının onaylanmasından sonra, Abdullah Safi el-Yaqoubi MS 1925'te Irak Senatosu üyelerinden biri olarak atandı ve MS 1939'da Bağdat şehrinde ölümüne kadar yeniden seçildi⁸.

¹ Mukâbeletü'ş Şahsiyyeti es-Seyyide Nermin

² Said ve Kevseroğlu ,2019:462

³ Kerküklü 2017:114.

⁴ Basri, 1997: 65

⁵ Kerküklü 2017: 114

⁶ BOA.DH.KMS.32.1103.

⁷ Kerküklü 2017: 114.

⁸ Basri 1997:65.

7- Abdul Majeed Al Yaqoubi

Yakupi Türkmen ailesinden 1883 yılında Kerkük şehrinde doğdu. Abdullah Safi el-Yaqoubi'nin kardeşidir, ilk öğrenimini Kerkük şehrinde (Katatib) tamamladı, Osmanlı ordusunun 1918'de şehirden çekilmesinden sonra Kerkük'e belediye başkanı olarak atandı ve 1924'Te Fattah Paşa'Nin Mutasarrıfı'ndan sonra Kerkük tugayının başına getirildi¹, Abdul Majeed Al-Yaqoubi, sadece Kerkük'te değil, Irak'ın birçok vilayetinde de birçok idari görevde bulundu, 1927'de Erbil Tugayı'nın müdürlüğüne, 1930'da alnufus genel müdürlüğüne, aynı yıl nüfus ve genel askere alma müdürlüğüne atandı, 1931'de Diyala Tugayı'nın yöneticisi oldu, 1931'den 1936'ya kadar idari müfettiş olarak çalıştı, 1937'de Süleymaniye Tugayı'na yönetici olarak atandı ve iki yıl sonra yani 1939'da Kut'ta yöneticilik yaptı, Sonunda, MS 1942'de MS 1944'e kadar Musul Tugayı'nın yöneticisi oldu, ardından profesyonel işinden emekli oldu ve MS 1962'de Londra'da öldü².

8- Abdurrahman Bekir (Berry)

MS 1885 yılında Kerkük şehrinde doğdu.Kerkük'ün tanınmış Türkmen (Bari) ailesindedir, İlk derslerini Kerkük şehrinde (Katatib) aldı, Daha sonra babası Bakr Emin Bey Kerbela'da para müdürü olarak atandığında, ara ve hazırlık çalışmalarını Kerbela Valiliği'nin (Twayrej) ilçesinde tamamladı, 1914'te Osmanlı ordusuna katıldı ve o dönemde Irak'ın yaptığı savaşların çoğuna katıldı, Kerkük şehrinin başarılı, dürüst ve tanınmış idari isimlerinden biri olarak kabul edilir ve Kerkük'te idari bir çalışanın işi de dahil olmak üzere birçok idari görevde bulundu, Şair Hicri Dede'dan sonra Kerkük belediyesine bağlı Kerkük gazetesinin yazı işleri müdürlüğünü yaptı, Daha sonra beş yıllık bir süre için Kerkük belediye başkanı seçildi, Irak'ın İngiliz işgali nedeniyle Kerkük şehrine maddi ödenek olmamasına rağmen Kerkük şehrine birçok hizmette bulundu, 1934'te Divani Tugayı'nın başına getirildi, MS 1936 yılında Dohuk ilçesinin müdürü olarak çalıştı ve MS 1941 yılında öldü³.

¹ Kerküklü 2017: 135

² Basri ,1997: 66

³ Kerküklü 2017:146-147.

- Mukâbeletü'ş-Şahsiyyeti maa Reisi'l-Heye'ti Nâdî li'İdâratühâ et-Türkmânî, Dr. Faruk Abdullah Abdurrahman, Bârî fi Bağdât Nisan 2022

9- Nazım Bey AL-Nafatci

1887'de babası (Saleh Paşa el-Naftaji) hüküm sürerken Hilla şehrinde doğdu, Dini ilimleri o dönemin din bilginlerinden öğrenin, Al Rashidiya Okulu'nda eğitimini tamamlayarak Arapça, Fransızca ve Farsça öğrendi, Ve 1912'de Kerkük vakıflarının müdürü oldu, İki yıl sonra, MS 1914'te Osmanlı Temsilciler Meclisi'nde Kerkük temsilcisi olarak seçildi, Basra'da İngiliz kuvvetlerine karşı yapılan halk savaşına katıldı, 1951'de Kerkük'te öldü ve orada Naftci mezarlığına defnedildi¹.

10- Zeynel Abidin

1888 yılında Kerkük şehrinde doğdu, İlköğrenimini Erbil'deki Al Rashidiya Okulu'nda tamamladı ve ardından hazırlık eğitimini Musul şehrinde tamamladı, Şehrin bilinçli ve eğitimli gençlerinden biridir, Kendisine çeşitli görevler vererek ülkesine birçok hizmetlerde bulunmuştur, Musul bölgesinde vergi tahsildarı olarak çalıştı ve daha sonra aynı şehirde baş vergi tahsildarı oldu, Birinci Dünya Savaşı ve İngiliz kuvvetlerinin Irak'a girmesinden sonra Dohuk şehrine devlet memuru olarak atandı ve bir süre sonra Dohuk şehrine müdür olarak atandı, Kariyeri boyunca farklı alanlar arasında geçiş yaptı, çeşitli görevlerde bulundu ve birçok reformun gerçekleştirilmesinde önemli rol oynadı².

11- Emin Kırdar

Kerkük'ün tanınmış kırdar ailesindedir ve şehrin ileri gelenlerinden birinin (Muhammed Cemil) oğludur, MS 1900 yılında Kerkük'te doğdu ve ilköğrenimini burada tamamladıktan sonra İstanbul'da hazırlıklarını tamamlamak için gitti, Bağdat'a döndükten sonra Hukuk Fakültesi'ne katılarak mezun oldu ve avukatlık yaptı³, Kısa bir süre sonra çeşitli yönetim pozisyonlarına atandı, onlardan (Kerkük şehir merkezi ilçe müdürü ve Tuz Khurmatu ve alton Kobri ilçe müdürü, Dohuk ilçesinde de görev yapmış ve o dönemde Kerkük'e bağlı Daquq ve Kifri ilçelerinde belediye başkanlığı yapmıştır, Süleymaniye Tugay Merkezi'nde de belediye başkanlığı yaptı), 1947'de Kerkük temsilcisi olarak Irak Parlamentosu'na seçildi, Dürüstlüğü,

¹ Said, 2015: 54.

² Hassan, 1947:152-153.

³ Basri,1997: 71

kültürü, dürüstlüğü, bilge politikası ve yüksek ahlakı ile ünlü, şehrin en üst düzey yöneticilerinden biriydi. 1959'da Kerkük'Te öldü¹.

12- İsmail Abdül Hafız Kırdar

MS 1917 yılında Kerkük şehrinde doğdu ve şehirde şanlı tarihi ile tanınan Türkmen Kırdar ailesinin oğullarından biridir, Yüksek ahlakı, yüksek liyakatleri ve yüksek kültürü nedeniyle şehrin önde gelen gençlerinden biri olarak kabul edildi, Arapça'nın yanı sıra İngilizce, Fransızca ve Türkçe bilirdi, İlk ve orta öğrenimini Bağdat'ta tamamladıktan sonra Hukuk Fakültesi'ne girdi ve dereceyle mezun oldu, Bundan sonra Kraliyet Yedinci Yedek Subay Kursuna katıldı ve MS 1942'de buradan mezun oldu ve Irak ordusunda (malazim awal aihtiat) rütbesini aldı, Daha sonra kariyeri boyunca çeşitli görevlere atandı, 1944 yılında Musul bölgesine hukuk danışmanı olarak atanması dahil, Ardından Irak Ordusu'nda 3. Tümen Askeri Mahkemesi'nde Savcı olarak görev yaptı, Ve MS 1947'de Kerkük (hakim tahqiq) görevini üstlendi, Daha sonra kendi alanında çeşitli pozisyonlara geçti, 1954-1959 yılları arasında Kifri, Erbil, Köysancak, Kerkük, Tuzhurmatu ve Süleymaniye illerinde de çalıştı, Sonra Kerkük'e döndü ve orada Kerkük'ün ceza valisi olarak çalıştı, MS 1964'te Musul Valisi oldu, iki yıl Kerkük yönetiminin başında görev yaptıktan sonra MS 1967'de emekli oldu, 1975'te Bağdat şehrine taşındı ve MS 1981'de Bağdat şehrinde kalp krizinden öldü².

13- Ekrem Kırdar

Akram Abdul Samad Kırdar, Kırdar ailesinden MS 1910 yılında Kerkük şehrinde dünyaya geldi, Babasının ölümünden sonra kendisine amcası tanınmış tüccar Saeed Çelebi Kırdar tarafından bakıldı, İlk ve orta öğrenimini Kerkük'te tamamladı, Kerkük Petrol Şirketi'ne atandı ve bir süre sonra Türkiye'nin İzmir kentindeki kardeşi Dr. Lotfi Kırdar'ın yanına giderek on yıl orada kaldı, İstanbul Teknoloji Üniversitesi'nde okudu, MS 1945 yılında dönmeye ve Kerkük'e yerleşmeye karar verdi.Endüstri Muallimleri Yetiştirme Enstitüsü'ne girdi ve orada iki yıl eğitimini tamamladı, Daha sonra matematik öğretmenliği yaptı ve bir süre sonra Kerkük Endüstri

¹ Said ve Kevseroğlu,2019: 20

² Mukâbeletü'ş-Şahsiyyeti Maa Neslişah İsmail abdulhâfiz Kırdar, ibnetü es-Seyyid İsmail Abdülhafız Kırdar fi 22/7/2022 ; Hassan, 1947: 181-182.

Lisesi'nin mekanik bölümüne ve daha sonra aynı bölüm başkanı olarak atandı, 1966 yılında öldü ve Kerkük'teki Kardar aile mezarlığına defnedildi¹.

3.5. Tüccar

Kerkük şehri, güney ve kuzey Irak'ı birbirine bağlayan konumu nedeniyle ticari işlemlerin en önemli merkezlerinden biri olarak Kabul ediliyor, Bu nedenle Erbil ve Süleymaniye'den gelen ticaret kervanlarının, Bağdat, Basra ve Musul'dan gelen kervanların ticaret merkezi haline geldi, Sanayi ve tarım şehirlerinden biri olmasının yanında, Şehirdeki hanlar ticaret anlaşmalarının yapıldığı yerlerdi, Farklı ülkelerden tüccarların buluşma yeriydi ve tüccarların dinlenmesi için bir otel olarak hizmet Verdi, Örneğin Kerkük şehrinin etrafına dağılmış birçok han vardı (Khan Al-Qadi, Khan Al-Karwanji, Khan Al-kirdar, Khan Al-Naftaji, Khan Al-Kharisiyah, Khan Al-Nasih, Khan Al-Baladiyah, Khan Al-Tamar) ve şehirdeki diğer ticari hanlar², Burada Kerkük şehrinin en önemli ve ünlü tüccarlarından bazılarına değiniyoruz:

1- Said Çelebi Kırdar

Muhammed Said, 1866 yılında Kerkük şehrinde doğdu.Kırdar'ın tanınmış Türkmen ailesinden Hacı Habib'in oğludur, Genelde Irak'ın, özelde Kerkük'ün büyük tüccarlarından biri olduğu için kendisine baş tacire (Çelebi) ünvanı verilmişti, Ticareti, Londra ve Manchester'a ihraç ettiği yün ve deriydi, O zamanlar yünlü ürünleriyle ünlüydü, MS 1910'da Londra'ya ve (Manchester)'a gitti ve ticaret için oraya giden ilk Iraklı tüccar olarak kabul edilir, Paranın ve mülkün sahibiydi, Kerkük'te Altun Köprüsü de dahil olmak üzere Altun Köprüsü'ne kadar uzanan geniş arazilere sahipti, Kasaba halkı arasında hükümete borç para verdiğine dair iyi bilinen bir hikaye var Osmanlı döneminde Kerkük'teki işçilerin maaşlarının ödenmesi amacıyla³

2- Muhammed Cemil Kırdar

1873 yılında Kerkük şehrinde doğdu, İlk öğrenimini Kerkük'ün Osmanlı devrinin en iyi hocalarının elinde tamamladı, Hacı Muhammed Cemil, şehirde saygın ve tanınan bir kişiydi ve yüksek ahlakı nedeniyle Kerkük'ün ileri gelenlerindendi, Şehir sakinlerinin ulusun haklarını

¹ Said ve Kevseroğlu, 2019: 26

² Said, 2019: 54-55.

³ Said ve Kevseroğlu,2019: 194 ; Mukabeletü'ş- şahsiyyeti maa es-Seyyide Selvâ.

savunma konusunda iyi bilinen pozisyonları vardır ve sürekli olarak anayasanın ruhuna bağılılığı ve kanuna bağılılığı teşvik ederek, kamu çıkarını özel çıkarların üzerinde tutar, Otuz beş yıldan fazla ticaretle uğraştı ve Kerkük'ün en ünlü tüccarlarından biriydi, Kerkük'ü temsilen Temsilciler Meclisi üyeliğine seçildi, Kerkük ilçesinin yönetim kurulunda çalıştı, Bundan sonra, 1939-1943 yıllarında dokuzuncu oturum için Irak Temsilciler Konseyi'ne yeniden seçildi, Ve yılın onuncu oturumu (1943 - 1946) MS 1953 yılında Kerkük'te vefat etti ve aile mezarlığına defnedildi¹.

¹ Kerküklü, 2017, s. 107.

SONUÇ

Kerkük şehrinin Mezopotamya'nın kuzey bölgesinde var olan en eski şehirlerden biri olduğu ortaya çıktı, Çalışmamız sayesinde, şimdi tartışacağımız birkaç önemli sonuca vardık.

Bu sonuçlar şunları içerir:

- Mezopotamya'nın tanık olduğu antik çağda Kerkük şehrinin ortaya çıkışı büyük ve önemli bir rol oynamıştır, Birçok krallık ve devlet onu kontrol etmeye çalıştı, Asurlular ve Babilliler bu konuda tartışıyorlardı ve şehrin kontrolü aralarında en güçlü olana geçecekti.
- Kerkük şehrinin önemi, modern Asur döneminde, Asur devletinin doğu ve güneydoğusunu temsil eden önemli bir bölgenin merkezi haline gelmesiyle ortaya çıkmıştır.
- Kerkük şehri üzerindeki ihtilaf, modern tarihte Osmanlı İmparatorluğu ile Safevi İmparatorluğu arasında tekrar geri döndü, Kerkük şehri, 4 Mayıs 1516'da Osmanlı ordusu ile Safevi ordusu arasındaki Kara Dedde savaşından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğine girdi.
- Osmanlı Devleti'nin Kerkük şehrine olan ilgisi tesadüfi değildi, Daha çok kentin coğrafi, tarihi ve kültürel özellikleriyle ilgilidir, Kerkük şehri, Osmanlı İmparatorluğu'nun İran tehdidine karşı savunma ve koruma hattını temsil eder ve ayrıca önemli maddi unsurları nedeniyle, Geniş tarım arazisi, bol su ve en önemlisi petrol olan endüstriyel minerallerin (hammaddelerin) mevcudiyetini içerir, Konumunun yanı sıra kuzey ve güney Irak'ı birbirine bağlayan bir ticaret yoluna da sahiptir.
- Kerkük şehri Osmanlı padişahlarından büyük ilgi gördü, Bunun nedeni, sakinlerinin çoğunluğunun Türkmen olmasıdır, Türk kökenli birçok Türkmen aileyi içerir, Yakın zamana kadar Kerkük şehrinde Türk dili hakimdi ve hatta içindeki bölge ve yerlerin isimleri bile Türkçeydi, Kerkük şehrinde Türkmen ailelerin bulunması, burayı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki karar alma merkezine yakın hale getirdi.
- Kerkük'ün ileri gelenleri ve ileri gelenleri, Kerkük'ün kültürel ve medeni açıdan büyük bir şehir olmasında önemli rol oynamışlardır, Eğitime olan ilgileri ve dini ve modern okulların kurulmasıyla, Ve şehirde kültürün gelişmesi için uygun bir sosyal ortam yaratmak için çalışmak, Kerkük halkının da kentlerinde Osmanlı uygarlığı ve kültürünü

pekiştirmeye çalışması, Osmanlı İmparatorluğu ile Kerkük kenti arasındaki uygarlık, kültür ve din arasındaki ilişkiyi çok açık bir şekilde ortaya koymuştur.

- Osmanlı devletinin, Osmanlı padişahlarının, padişah oğullarının ve Osmanlı'nın gittiği tüm şehirlerin oğullarının eğitiminde gerekli gördükleri başta dini ilimler ve şeriat konularına olan dini ilgisine dikkat çekiyoruz, Bu durum, Osmanlı padişahlarının birçoğunun din adamlarına yaklaşıma ve onları devlette yüksek mevkilere alma politikası izlemesine neden oldu.
- Kerkük'ün ileri gelenleri ve din adamlarının şehirde önemli bir sosyal rolü vardı, Din adamları, dinin yayılması ve geliştirilmesi, eğitim ve insanların sosyal sorunlarıyla ilgilenme yoluyla toplumun direğini temsil eder, Osmanlı döneminde şehir halkı ile devlet idaresi arasında bir bağ olmasının yanında.
- - Kerkük'ün ileri gelenlerinin rolünün din adamlarının oynadığı rolle sınırlı olmadığını, Kerkük şehrinde birçok ileri gelenin ortaya çıktığını vurgulamak gerekir, Osmanlı Devleti'nin birçok bölgede yaptığı savaşlarda yararlandığı Osmanlı ordusunda önemli rol oynayan birçok askeri lider bulunmaktadır, Bu askeri liderlerin rolü, Osmanlı İmparatorluğu'na katılımlarıyla sınırlı değildi, bundan daha fazlasını da içeriyordu, Irak devletinin ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasındaki önemli rollerini not ediyoruz.
- Kerkük şehrinin ileri gelenlerinin diğer alanlardaki rolüne de atıfta bulunuyoruz, Büyük bir varlığı olan tıp, edebiyat ve şiirdeki ünü başka bölge ve şehirlere taşınmıştır, Bu durum Kerkük şehrini, Osmanlı idaresindeki şehirlerdeki birçok önemli işte Osmanlı devlet memurları için bir kaynak ve fabrika haline getirmiştir.

Kitapların, matbaaların ve kütüphanelerin oynadığı büyük rolü ve Kerkük şehrinde ortaya çıkan ve Kerkük toplumunun ve kültürünün önemli ölçüde rafine edilmesine yardımcı olan gazete ve dergilerin yayınlanmasının önemini vurgulamak gerekir.

KAYNAKÇA

OSMANLICA KAYNAKLAR

ABO.BEO.2231.16727801

BOA.i.mvl.350.15256.

BOA, A./MK.NZD.00161.00075.001

BOA.i. duit.116.87

BOA.BEO.725.54349.1

BOA.BEO.3306.247939.2.

BOA.A.. mkt.nzd.372.7.1

BOA.BEO.1087.81508.2

BOA.BEO.1508.113043.1

BOA.MLEEM.183.54.1

BOA.BEO.1093.81975.2.

BOA.A./MKT.NZD.498.34.1

BOA.DH.MHT.2832.2001

BOA.DH.MKT.2832.20.3

BOA.i. Azn.48.15.1

BOA.DH. ŞFR.458.32.1

BOA.MVL.164.104.

BOA.ALMKT.NZD.371.49.00.1

Y.PRK.AZJ.27.75.1.

BOA.A/MKT.NZD.371.65001.

BOA.i.DH.792.64310.

BOA.BEO.1135.85102.1

BOA.A./MKT.NZD.403

BOA.BEO.2560.1919980.1.

BOA.i.ml.39.8401.

BCA. 68-72-/(30-18-1-2) kararlar daire Başkanlığı

BCA. (85-99-16/7/-427(30-18-12) kararlar daire Başkanlığı.

BCA. (156-29-15/30-11-10) Bakanliklararası taire daire Başkanlığı.

BCA. 77-484-4/30-1-0-0/Başbakanlık özel kalen Müdürüğü.

BCA/54-82-19/30-18-1-2/kararlar daire Başkanlığı

BOA.DH.MKT.669.7.1

BOA.DH.KMS.32.1103.

VGM.d.608.244.239.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1893-1311.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1897-1315.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1899-1317.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1905-1322.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1907-1325.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1908-1326.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1909-1327.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye,1910-1328.

Salnâme-i Vilâyet-i Musul,1877-1294.

Salnâme-i Vilâyet-i Musul,1892-1310.

Salnâme-i Vilâyet-i Musul, 1894-1312.

Salnâme-i Vilâyet-i Musul,1907-1325.

Salnamâtü Maarif, Sene,1903: 684.

Düstûr, Terc. Nevfel, Nimetülallah Nevfel, Beyrut:1

Düstur,(H.1301),Beyrut, Tercümetü Nevfel Nimetullah:2

BASILİ KAYNAKLAR

Abbas, Salah Arîbî, Aşâir-i Kerkük, Dirâse fi't-Tevzî ve'l-Müteğayyirâti ve'l-Mütefevvikâti.

Abîdî, Ğânim Saîd,(1970),et-T'alîmi'l-Ahâlî fi'l-İrâk, bi Merhaletü'l-İbtidâiyye ve's-Sâneviyyete te-Tavvuruhu ve'l-Müşkilâtihi,Bağdat.

Abdülkerim, Luma Abdülaziz, (2003),el-Hidemâtü'l-Âmme fi'l-İrâk (1869-1918),Musul, utrûhatü't-Doktora, Câmiâtü'l-Musul,Külliyâtü'l-Musul.

Ahmed, Cemal Reşid (2002), Kerkük fi'l-Usûlü'l-Kadîme Erbil.

Ahmed, İbrâhim Halil,(1979),Tatavvuru'Talimi's-Siyâsiyyeti fi'l-Irak Beyne's-Seneteyni(1914-1932),Bağdat.

Utrûhatü'-Doktora, Câmiâtü Bağdat,Külliyâtü'l-Bağdat.

Ahmed, İbrâhim Halîl, (1985) ,"Hareketü't-Terbiye ve't-Talîm ve'n-Neşr" Mevsûatün, Hadâraün li'l-İrâk,Bağdât, 11.

Ahmed, İbrâhim Halîl, (1981), "'Evdâu't-Talîm fi'l-İrâk Beyne's-Seneteyn (1869-1914) "Mecâlâtü't-Talîm ve't-Terbiyeti,Adet 3,Şubat.

Ahmed, İbrâhim Halîl,(1992), "Hareketü't-Terbiye ve't-Talîm,fi'l-Musul (1869-1914)"Mevsûatü'l-Musul, el-Hadâratü ,el-Musul,4.

Alânî, Halid Abdü'l-Mün'im,(1977),Ahdü Devleti Karakoyunlu et-Türkmâniyyeti ,Bağdat: Mevsûatü'l-İrâk el-Hadîs,1.

Alî, Nûret Abdürrezzak,(2010), es-Sultân Süleyman Kânûnî (Hayâtuhû – Hurûbuhû - Şdâratuhû), Risâletü Majistir Gayri Menşûre, Sûriya,Câmiâtü Dîmeşk, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûm'l-İnsâniyyeti.

Alâ üs-Saffar ve Âharûn,(2007) Türkmen, Irak, Kerkük, Menşûrâtü'l- Müesseseti'l-Muhtar li'd-Tibâati ve't-Tercümeti ve'n-Neşri, Bağdat.

Alâvî, Nesîbe Abdülaziz Abdullah el-Hac,(2002),el-İdâratü'l-Osmâniyye fi'l-Musul (1879-1908), Musul: Risalatü,Mâcistir,Câmiâtü'l-Musul,Külliyâtü'l-Âdâb.

Ali, Seci, Kahtan Muhammed,(2002),el-İdâratü'l-Osmâniyye fi'l-Musul,(1834-1879), el-Musul,Risalat ü Mâcistir, Külliyyetü'l-Âdâb,Câmiâtü'l-Musul, 88

Ali, Şakir Ali ,(2002),Vilâtetü'l-Musul fil-Garni's-Sâdis Aşera ,Dirâsâtü fi Evdâuhâ es-Siyâsiyyeti ve'l- İdâriyyeti ve'l-İktisâdiyyeti, Musul: Utrûhatü Doktora , Câmiâtü'l-Musul – Külliyyâtü'l-Âdâb.

Âmirî, Sâmir Abdü'l-Hasan,(1991), Mevsûatü'l-Aşairi'l-İrâkiyye, London: Mektebetü's-Safâ ve'l-Merveti.

Andırsm, ,Liyam ,Stansfold, Ğarîs,(2009), Ezmetü Kerkük es-Siyâsiyye el-İsneyni alaisnia fi'n-Nizâi ve Hulûli't-Tevâfukiyyeti, Bağdat:Terc.Abdullah en-Naîmî,I. Baskı, Dirâsetü'l-İrâk.

Arab Ağa, Fehmi, Mustafai, Muhmmmed, Fazıl,(1957), Mâzâ fi Kerkük, Kerkük, Matbaü fi't-Tecvic 1957.

Arşiv Riâsetü'l-Vüzerâi, (1995), fi'l-Vesâiki'l-Osmâniyyeti ,(1525-1919) Terc. Halil Ali Murad, Ali Şakir Ali, İstanbul: Nushatü Musavveratü fi Merkezi Dirâsâtü'l-Musul.

Avcı, İbrahim,(2010), Aşîratü Avcı, (Nebzetün Târihiyyetün), Mevkiün Elektroniyyeün, www.bizturkmeniz.com ,13/8/2010

Avcı, İbrahim,(2021), Esmâü'l-Aşâiri't-Türkmâniyyeti Elletî İstevdanet, el-İrâk, mavqie Mevkii Elektroniyyeti.www.afkarhura.com,10/ynayar /2021

Avcı, İbrahim, (2012),Ecdâd Cafer Paşa fi'l-Askerî KerkUKîn Türkmân Aslen ve Faslan , Mevkii Eletroniyye et-Türkmân, fi 31/3/2012.

Azâvî, Abbas,(1936), Târihü'l-İrâk Beyne'l-İhtilâleyn, Bağdat: Matbaatü'l- Bağdâdü'l-Hadîs, I.Baskı, 2.

Azzavî, Abbas,(1949), el-Kakaiyye fi et-Târih, Bağdat, Şeriketü't-Ticara ve't-Tibâa, 51

Azmâvî, Ömer Şerif Kâzim,(2014), et-Türkmân fi'l-İrâk (Dirâsâtü'n fi'l-Coğrafiyyeti's-Siyâsiyyeti),Bağdat: Risâletü Mâcîstır. Külliyyâtü'l-Âdab İbn Rüşd.

Baban, Cemal, (1986), Usûlü Esmâü'l-Müdün ve'l Mevâkie el-Irakıyye, Bağdad, I.Basım.1/251.

Badlisî, Şerif Han,(1985) , Şerefname, Terc. Muhammed Ali Avni, Kahire: 1.

Bağdâdî, Şihâbüddin Ebi Abdullah Yakut b. Abdullah el-Hamevî er-Rûmî Mucemü'l Büldan, Beyrut, Dârü's-Sâdır.

Bâkır ve Sefer, Tâhâ ve Fuad,(1965), el-Mürşidü ilâ Muvâtını'l-Âsâri ve'l-Hadâratı, er-Rihletü'r-Râbia, (Bağdat - Kerkük - Süleymaniye), Bağdât: Dâru'l-Cumhuriyyeti li'd-Tibâati ,Bağdat, 1965

Bâkır, Tâhâ. (1986), Mukaddime fi Târihi'l-Hadâratı, Bağdad:

Basri, Mîr ,(1997), Âlâm et-Türkmân ve'l-Edebü't-Türkî fi'l-İrâk Hâdis, London, Dârü'l-Varrak, I.Baskı,

Bayraktar, Necmeeddin (2011), Kerkük Beyne'l-Hakikat ve'l-Vâkıât, c.I, Beyrut: Dâru'l-Arabiyyeti ve'l-Mevsûât.

Bekir, Faruk Abdullah Abdurrahman (2010),et-Türkmân fi'l-İrâk ve et-Târîh, Bağdat ,Müessesetü'l-Muhtae li't-Tabâa ve'n-Neşr ve-Tercüme.

Belâvâli Ali,(2019) İklîm-ü Kerkük el-Müstakil,c.I, Kerkük.

Betâtû, Hannâ, (1990) el-İrâku't-Tabekâtü'l- İctimâiyyi ve'l-Harekâtü's-Sevriyyeti min Ahdi'l-Osmâniyyi Hattâ Kıyâmi'l-Cumhuriyyeti, Beyrut; Terc. Afif er-Rezâz , I.Baskı.

Betatu, Hanna, (1992), el-İrâk eş-Şuyuiyyüne ve'l-Bağsiyyüne ve'z-Dubbâtü'l Ahrâr, Beyrut: Terc: Afif er-Razâzî, I.Baskı, 3.

Bîat, Fadil, (2009), Vesîka-ı Osmâniyye Tekşifün an Hakîkatin Mechûlin Kalat-I Kerkük, Mevkiü Elekroniyyeti, www.bizturkmeniz.com, 3/9/2009.

Biat, Fâdıl, (2013),el-Mevsûâtü't-Talim fi'l-Meşriki'l-Arabiyyi'l-Osmâniyy,Dirâsetün Tarihîyyetün İhtisâsetün fi dav'il-Vesâiki'l-Osmâniyyeti,İstanbul,Merkezü'l-İbhâsü li't-Târîhi ve'l-Funun ve's-Sekâfâtü'l-İslâmiyyeti (İrsika).

Cemil, Seyyar,(1990), Hisârü'l-Musul es-Sırâu'l-İklimiyyi ve İndihâri Nâdir Şah - Safhatün Lâmiatün fi Tekvîni'l-Hadîs ,Musul,I.Baskı,1.

Cemil, Seyyar,(1997), Bakâya ve Cüzürü't-Tekvîni'l-Arabiyyi'l-Hadîs,Amman.

Cebbâratü Teysîr,(2015), Târîhü Devleti'l-Osmâniyyi (1280- 1924) ,Filistin ,İmâdatü Bahsi'l-İlmiyyi ve ed--Dirâsâtü'l-Ulyâ, Cemiyetü'l-Kudsi'l-Meftûhâti.

Daham, Mahir Hasan Muhammed.(2014),Emsile mine'l-Mebânî's-Şâhisa fi Medinetü Kerkük min'l-Osmânî, Bağdat: Risâletü Macıstır, Külliyyâtü'l-Bağdât.

Debbâğ,Takî,(1983),el-İrâk fi't-Târîh,Bağdat.

Defter, Muhammed Hâdî Hasan Abdullah,(1986), el-İrâku's-Şimâliyye.

Dere , Halid Süveyd Zâhir,(1986) ,Kışlatü Kerkük , Mecelletü Sümer , Vizâratü's-Sekâfe ve'l-İlâm,Dâiretü'l-Âlâm ve't-Türâse.

Divici, Said, (2001),Târîhi'l-Musul,Musul

Gayret ve Dil, Elmas Bil (1971),FuS31 min Târîhi'l- İrâku'l-Garb, Beyrut:Matbaatü Dârü'l-Kütüb, Terc: Cafer el-Hayyât.

Gündüz, Ahmet, (2002), “Kerkük”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,c.25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayını.

Hadîdî, Yasin.(2021), Evvelü'l- Mahallâti'l-Kadîme fi Kerkük, Mevkiü'l- Elektroniyyi [http:// kitabab.com/2021/05/2](http://kitabab.com/2021/05/2).

Hadîdî, Yasin,(2021), Evvelü'l-Mahallâti'l-Kadîmeti fi Kerkük,Mevkiü'l-Elektroniyyi: [http:// kitabab.com/ 2021/05/27](http://kitabab.com/2021/05/27).

Halil, Abdürrezzak,(1959),Târîhu't-Ta'lîm fi'l-İrâk fi Ahdi'l-Osmâniyyine(1683-1917) ,Bağdat. Hamsili, el-Mîster Stefon,(194)1,Erbeate Gurûnin min Tarîhi'l-İrâki'l-Hadîs, Bağdat: Terc. Cafer el-Hayyât,

Hasan, Abdülmecid Fehmi,(1947), Delîl-i Târîh-ı Meşâhir-ı Evleviyyeti'l-İrâki,Bağdat:2

Hasrî, Sâti'i ,(1960),Bilâdü'l-Arabiyyeti ve'd-Devleti'l- Osmâniyyeti,Beyrut: Baskı,2.

Hermizî, Erşed, (2003), et-Türkmân ve'l-Vatani'l-İrâk, Kerkük : Müessesetü Vakf'ı-Kerkük I. Baskı, 3.Mabaatü Tefîdî'l-Ehliyyeti.

Hermizî, Erşad,(2005),Hakîkatü'l- Vücut et-Türkmânî fi'l-İrâk, Beyrut,ed-Dârü'l-Arabiyyeti li't-Teâvüni Maa Müesseseti Vakfi İrâk, Kerkük.

Hermizî, Habib ,Pamukçu, Ekrem,(2004), el-Aşâiru't-Türkmânî fi'l-İrâk, Kerkük.

Hüsnü, Abdürrezzak, (1935),Târîhu's-Sihâfete'l-İrâkiyyete,Necef,Matbaatü'l-Kurâ,1.

Hıtab, Recâü Huseyn Hüsnü, (2001), Vâkıu Sırâi'l-Osmânî -el-Fârisî ale'l-İrâk fi Ahdi's-Safeviyyi, Mecelletü Külliyyti'l- Âdâb 53/213-225.

Hüsni, Abdürrezzak, (1958), el-İrâku Kadîmen ve Hadîsen, Sayda: matbaatü'l-İrfan,223.

İbrahimioğlu, Nizâmeddin,(2007),Mevsûâtü'l-Ülemâ' et-Türkmân fi'l-İrâk,Türkiye,32

İmâdüddîn Halil,(2021), Rifat Kırdar,Mukâbeletün Şahsiyyetün Maa Ahad-i Ebnâ-i Âilât-ı Kırdar, fi Bağdat.

İnalçık, Halili, (1995), “Eyalet” TDV. İslam Ansiklopedisi, c.1 1, İstanbul:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayını.

İsmail, Halid Selim, (2001),Esmâül-Âdâd fi'l-Müdevvenâtü'l-İrakiyye'l-Kadîme ve'l-Müdevvenâtü'l- Büldânü'l Mücâvira”, Musul: Mecâlâtü Beyn'n-Nehrayn,

Kadâvî, Alâü Muhammed (2012) ,Târîhü'l-İrâk fi Ahdi Karakoyunlu ve Akkoyunlular (1411-1508/H.814-914) , Amman: Dârü Kaydâü'n-Neşri ve't-Tevzî ,I.Baskı.

Kaşân,Abdullah,Abdüsselâm,(1987), et-Tâîlmü'l-Arabî el-Hükmiyyi Ebân et-Türkiyyü ve'l-İntidâbi'l-Birâdiniyyi (1516-1948),Amman.

Kaşkarî, Mahmud b.Hüseyn b.Muhammed,(1915/H.1333),Kitab'ü-Dîvâni-Lügatit'-Türk, Dârü'l-Hilâfeti'l-Ulyâ, Matbaa-yı Âmire.

Kerküklü Sabah Abdullah,(2013), Âlâmü'Sahafe et-Türkmâniyyeti Fi'l-İrâk (1900 -2003),Bağdat, Nâdî el-İhâü eTürkmânî.

Kerküklü, Sabah Abdullah ,(2017), Müessesetü İlâm et-Türkmân , Bsüdat: Dâru's-Şuûni es-Sakâfiyyeti. Vizâratü's-Sakâfiyye, I.Baskı, I/54.

Kevseroğlu, Necat,(2015),Safahâtü- min Târîh-I Kerkük Münzü Fecri't-Tarîh ila 1958, London: Dârü'l-Hikmeti, I. Baskı, 295-297

Kevseroğlu, Necat,(2016), et-Talîm fi Kerkük,Kadîmen ve Hadîsen, London,Dârül'-Hikmeti, 29-30/1

Kevseroğlu, Necat,(2006),Min Havâdis Kerkük (1700-1958), Kerkük,1.

Kırdâğı, Muhamad Ali,(2004),Hüviyetü Kerkük es-Sekâfiyyetü ve'-İdâriyyetü, Erbil:150.

Kuşçuoğlu, Ahmed, (2001),Delîlü's-safahât fi Kerkük, Abr u Garn1900-2000, Kerkük.

Labat, Rinih,(2004), Kâmûs'l-Alâmât es-Sümeriyye, el-Mecmau'l-İlmiyyi , Terc. el-Birabuna , Velid el-Câdir , Halid İsmail, Bağdad.

Mahmud, Leys Şakir, Nakîb, Hannâü' Velîd Hâmîd, Kal'atü Kerkük, Bahsü Dimne Dirâsât fi Âsârü'l-Vatani'l-Arabiyyi, 18, Külliyyetü'l-Âdâb, Câmiâtü Bağdat, 1509-1510.

Mazel, Cemal Esad,(1990), Nizâmüd'-Talîm fi'l-İrâk, Musul.

Mecmûatü Bahisîn,(2013), Kal'atü Kerkük Abra't-Târihi, Kerkük, Isdâratü'l-Merkezü'l-Şarku'l-Evsat,li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtü't, Türkmâniyyeti.

Mecmûatün Bâhisîn (Cumhûr Kerkûkî), 2019, Fî Rihâb Hicri Dede,Mevkia Efkâr Hürriyyeti et-Türk Mânî14, November

-

Mecmûatü Müellifîn, (2008), Türkmâniyyetü Kerkük fi'l-Kütübü ve'l-Mesâdirü'l-Muhtelifeti.

Mukabeletü's Şahsiyyetün Mae Nermin Necib Muhammed Ali Kırdar Hafidetü el-Hac Muhammed Ali Kırdar fi 28/4/2022.

Mukâbeletü’ş-Şahsiyyeti, fi 13/5/2022 Maa Jale Yunus Ahmed en-Neftçi Ahadü Ebnâü Ailâtü en-Neftçi ve Ahadü âidâtü en-Nivvab el-İrâk es-Sâbık.

Mukabeletün, Şahsiyyeti, Maa es-Seyyid İmâdüddîn Halil Rifat Kırdar, Yevm 16/2/2022.

Mükâbeletü’ş Şahsiyyeti maa es-Seyyid İmâdadüddîn fi Yevmi’s-Sebti 28/8/2021.

Mukâbeletü’ş Şahsiyyeti Maa es-Seyyide Selva Nazım Kırdar fi yevm 29/12/2022 Vahi İbn Ahi Dr. Lütfi Kırdar.

Mukâbeletü’ş- Şahsiyyeti es-Seyyide Nilüfer Ömer Kırdar fi 5/3/2022, Vahi İbnetü Ahi Dr. Lütfi Kırdar.

Mukâbeletü’ş- Şahsiyyetü Maa es-Seyyide Nilüfer Kırdar fi 25/2/2022, Vahi İbnetü Ahi Dr. Lütfi Kırdar.

Mukâbeletü’ş-Şahsiyyeti Maa İbn es-Seyyid Halil Rifat (İmâdüddîn Halil Rifat Kırdar) fi 21/12/2021

Mukâbeletü’ş- Şahsiyyeti Maa es-Seyyide Selvâ Nâzım Kırdar İbnetü es-Seyyid Nâzım Kırdar fi 29/12/2022

Mukâbeletü-Şahsiyyeti maa Es-Seydide Nermin, Ahmed Necib Kırdar fi yevm 17/5/2022 , Vehiye

İbnet İbnü Ahi Muhammed Ali Kırdar.

Mukâbeletü’Şahsiyyeti maa es-Seyyide Nermin Ahmed Necib Kırdar fi 17/5/2022

Mukâbeletü’ş-Şahsiyyeti maa Reisi’l-Heye’ti Nâdî li’İdâratühâ et-Türkmânî, Dr. Faruk Abdullah

Abdurrahman, Bârî fi Bağdât Nisan 2022

Mukâbeletü’ş-Şahsiyyeti Maa Neslişah İsmail abdulhâfiz Kırdar, ibnetü es-Seyyid İsmail

Abdülhafız Kırdar fi 22/7/2022.

Murat, Nusret,(2021), İğtiyâl’ü Kal’atü Kerkük, Mevkii Elektroniyyi, <https://hini.facebook.com>, Mustafa Vejdi (2016), Mecelletü Türkmân İli (el-Edeb ve Fen) el-Adet,104, 1 Eylül ,2016.

Münşi’ü-Bağdâdî, es-Seyyid ibn Seyyid Ahmed el-Hüseynî Marûf (1948), Rihletü Münşiü el-Bağdâdî, Terc. Mehâmî el-Abbas el-Mehâmî, Bağdat: Şirketü’t-Ticâret ve’t-Tıbâatü.

Nakîp, Mâhir (2008), Kerkük ve Hüviyyetühâ’l-Kavmiyyeti, Terc. Habib Hermezî, İstanbul: I.Baskı, Musâvât Vakfi, Kerkük.

Neccar, Cemil Musâ ,(2001),el-İdâratü’l-osmâniyyeti fi’Bağdat,Dârü’ş-Şuuni’s-Sekâfiyyeti’l-

Âmmeti.

Neccar, Cemil Musa, (2001), el-İdâratü'l-Osmâniyye fi Vilâyet-i Bağdat, Bağdat: Dâru's-Şuûni's-

Sekâfiyyeti Âmmeti.

Neccâr ,Cemil Musâ(2002),et-Ta'lîm fi'l-İrâk fi Ahdi'l-Osmâniyyii(1869-1918),Bağdat.

Neccar, Abîr Adnan Yusuf (2011), Erbeha (Kerkük Haliyen), Dirâsâtün, Siyâsiyyetün, Hadâriyyetün (M.Ö. 3500-539), Risâletü Macıstır,Musul: Câmîâtü'l-Musul, Külliyyetü'l-Âdâb.

Nevvar, Abdülaziz Süleyman,(1968) , Târîhi'l-Irakî'l-Hadîs min Nihayeti Hükmi Davud Paşa ila Nihâyeti Hükmi Midhat Paşa , Kahire.

Nûres Alâü Musa,(1979), el-İrâk fi Ahdi'l-Osmâniyyi, Bağdat: Dâru'l-Hürriyyeti li't-Tıbâati.

Ömer, Abdülaziz Ömer,(1984),Târîhu'l-Meşriki'l-Arabiyyi (1516-1922), İskenderiyye:

Özmen, Hasan,(2002), et-Türkmân fi'l-İrâk ve Hukûki'l-İnsân, Ankara:

Parpola,Simo and Porter, Michael,(2001), The Helsinki Atlas of the Neo-Assyrian Period Edited.

Remlâvî , Georges Muhammed ,(1982) ,el-Ebniyyetü't-Türâsiyyetü alturasia fi Kalâtü Kerkük , Mecelletü't-Türâsi's-Şabiyyi , Mücellid 13 , Aded 2 , Bağdat :Vizâratü's-Sekâfeti ve'l-İlâm, Dâiretü's-Şuûni's-Sekâfiyyeti ve'n-Neşri.Saatçi, Suphi,(2005), Şezzü't-Târîh fi İhyâü Kerkük, Mevkiü Elektroniyyi: [https:// elaph.com /amp /web/Reports / 2005/7/76100./ 2005/7/4](https://elaph.com/amp/web/Reports/2005/7/76100./2005/7/4)

Rubâî, Mueyyed Gazî Nâci,(2015), Tahdid ve İmârât el-Kayseriyyaül-Osmâniyyeti eş-Şâhısata fi Medinetü

Kerkük, Risâletü MâcıstırBağdat,külliyyatü'l-Âdâb,86-87

Saatçi, Suphi, (2008), Medînetü Kerkük ve Hadâratühâ'l-Umrâniyyeti, İstanbul: Müessesetü Vakfi Kerkük.

Saatçi, Subhi,(2010), Kabâil ve el-Aşâiri't-Türkmânî fi el-Fırâk ve Kerkü ve Menâtık-ı Süknâhüm. Terc. Hermezî, Müessesetü Vakf-ı Kerkük, Kerkük ,I.Baskı,Terc. el-Hermezî , er-Reşîd.

Said, İbrahim Halil, (2012), Kerkük Panorama et-Târîhi ve'l-İnsân, Kerkük: I.Baskı,1.

Sâid, İbrahim Halil, Kevseroğlu Nejat,(2019), Kerkük Panorama et-Türkiyyü ve'l-İnsân, Kerkük, 3.

Said, İbrahim Halil,(2019), Lemahât ictimâiyye min Târîh-ı Türkmân, Kerkük, 59-61

Samancı, Aziz Kadir (1999), et-Târîhu's-Siyâsiyyi li-Türkmâni'l-İrâk, Beyrut: Dâru's-Sâkî, I.Baskı.

Sarı Kahya, İsmet, (1989), Âl-i-Sarı Kahyâ fi Kerkük, Mecelletü Arkadaşlık ,el-Adet,198 ,Teşrinisânî. Selmân, Muhammed Usfûr,(1989) ,el-İrak fî Zaman-ı Midhat Paşa(1872-1869),Bağdat, Risâletü Mâcîstır, Külliyyetü'l-Âdab, Câmîâtü Bağdat.

Şahin, İlhan,(2009), “Sancak” TDV. İslam Ansiklopedisi, c.36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayını.

Şeceretün Âiliyyetün, eş-Şeyh Abdurrahman Fer'i min Aşiretühü't-Talabânî WWW.KURDIPEDIA.ORG

Şefik Haydar, Atlasü'l-İrak ve'l-Kevnü'l- Arabiyyi ve'l-Âlem, Bağdat: Dâru'l-Merîhi li'l-Ulûm.

Terzibaşı, Atâullah,(1967), Târî'-Tıbbâtı fî Kerkük, Mecelletü Kardeşlik, 10-11,Senetü's-Sâdisetü, Şubat, Âzâr.

Şemsi, Hasan Sadık İbrahim,(2022),Ulemâiddîn Hil3ale Ahdil-Osmâniyyi : Dirâsetü fi'l-Vesâiki'l-Osmâniyyi, el-İrâk,Câmîâtü'l-Kuveyt –Meclisü'n-Neşr ve ilmî,Mecelltü'ş-Şer'iyyeti ve İlmiyyeti ve'd-Dirâseti ve İslâmiyyeti

Şeyh Hasan, Subhi, (2020),Şahsiyyatü Kerkûkiyyi , Mecelletü'l-İhâû', es-Senetü,59 adet, 363, 2020.

Terzibaşı, Atâ Terzibaşı,(1988), Kerkük Şairleri,c.3, Bağdad:

Türkmânî, Üsâme Ahmed,(2007), Cevletü'n-Serîatün fî Târîh-I Etrâk ve't-Türkmân fî Târîh-I Kable'l-İslâm ve Mâbadehû, Dâru'l-Erşâd ve'n-Neşri.

Ulvici, İman Abdülhamid,(1982), "Cerîdetü'z-Zevrâ" "Mecelletü'l-Mektebetü'l-Arabiyyeti, Adet, es-Sânî.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı,(1973), Târîhu'l-Osmâniyyi, c.2, Ankara: Matbaatü Mecmai Târîhi et-Türkiyyi.

Yasîn,Nemîr Tâhâ , (1984),Bidâyetü't-Tahdîs fi'l-İrâk (1869-1914) ,Bağdat,: Risâletü Mâcîstır, el-Ma'hedü'l- Âliyyi li'd-Dirâseti'l-Kavmiyyeti ve'l-İştirâkiyyeti, el-Câmiu'l-Mustansırıyyeti.

Yazaroğlu ,Felah ,(2015), Siyer el-Huffaz ve'l-Kurra' ve'l Mücevvidîn fi Kerkük ,Bağdat:I. Baskı.

Yazar Oğlu, Felah,(2016), Min Şahsiyyatü et-Türkmâniyyi ,Dr. Lütüf Kırdar, /Alem min Âlâm et-Türkmân, 9/3/ 2016.

Zâbit ,Şâkir Sabir,(1962) , Kerkük'te İctimâî Hayat, Bağdat: Matbaatü'z-Zaman

Zabit, Şâkir Sâbir, (1965),"Topal Osman Paşa", Mecellâtü Kardak, el-Adet, 9 es-Senetü'r-Râbiati,

Kânûmsânî.

Zâbitî, Şâkir Sâbir,(1966), Târîhü's-Sadâkat Beyne'l-Irak ve Türkiye,Bağdat:Dâru'l-Maarif.

Zâbitî, Şâkir Sâbir,(2004), Aşîretü'l-Bayat, Kerkük: Terc. Nejat Kevseroğlu,Mansûratü

Meclisi't-

Türkmânî.

EKLER

Molla Nâsîh Molla Muhammed Müderris

الملا ناصح ملا محمد المدرس

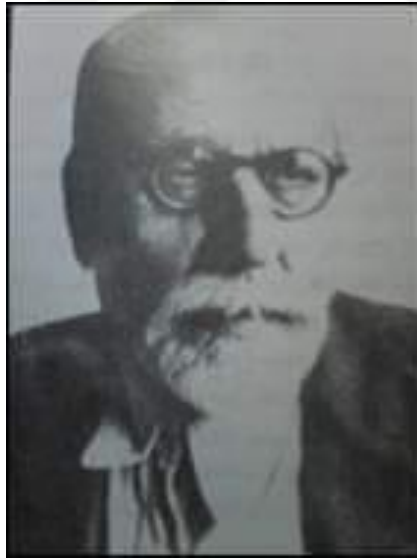
el-Âlim eş-Şeyh Süleyman Sâlim Kerküklü

العلامة الشيخ سليمان سالم الكركوكلي

Molla Rıza el-Vaaz

الملا رıza الواعظ

Eş-Şâir Hıdır Lütfi

الشاعر خضر لطفى

El-Hac Muhammed Ali Kırdar

الحاج محمد علی قیردار

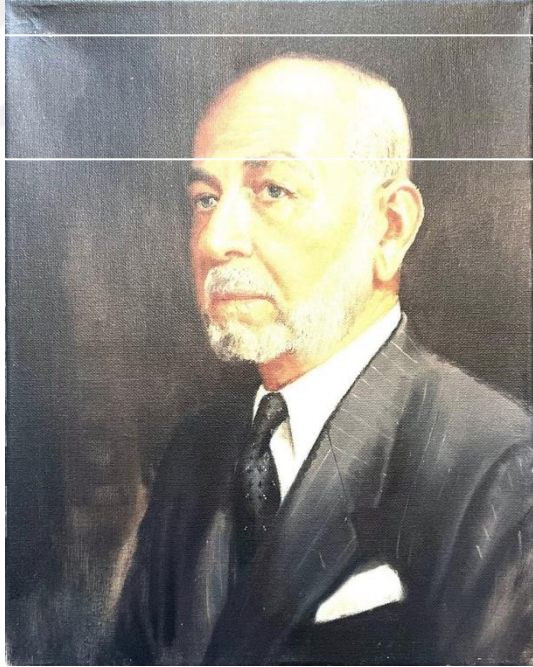
Salih Paşa Neftci

صالح باشا النفطجی

Cafer Paşa el-Askerî

جعفر باشا العسكرى

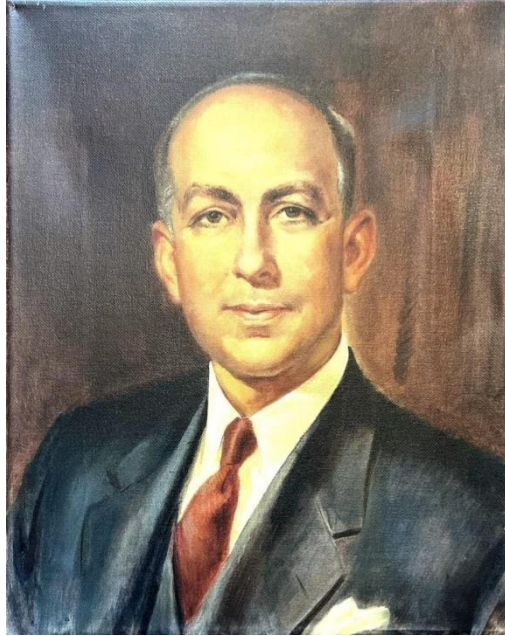
EL-Hac Muhammed Cemi Kırdar

الحاج محمد جميل قيردار

Dr. Lütfi KIRDAR

الدكتور لطفي كيردار

Es-Seyyid Emin Muhammad Cemil Kirdar

السيد امين محمد جميل كيردار

Es-Seyyid İsmail Abdülhâfız Kırdar

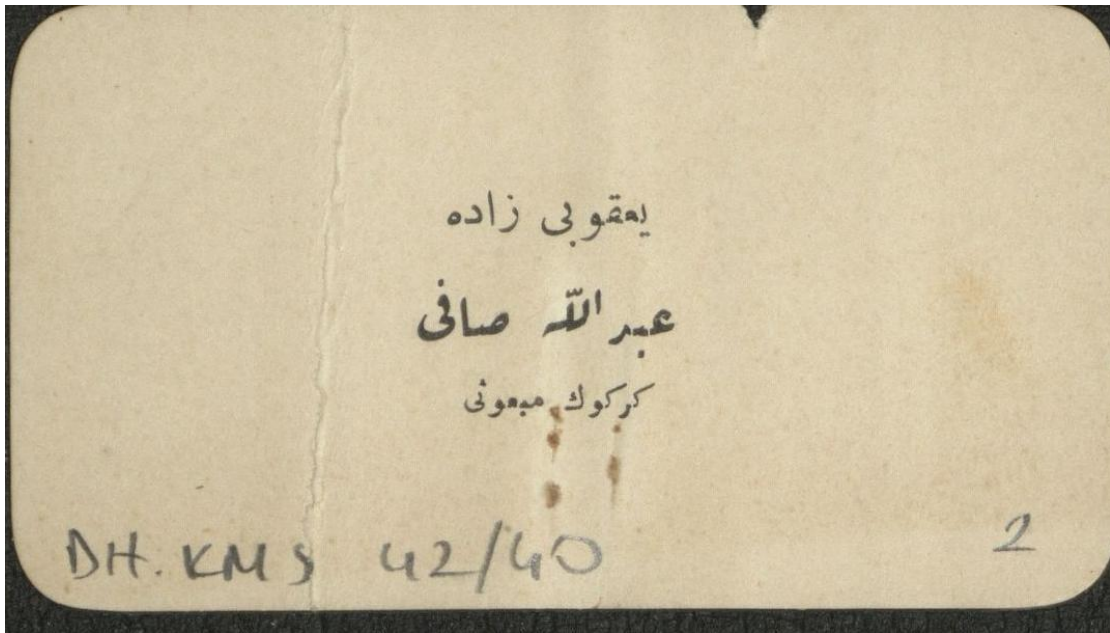
السيد إسماعيل عبد الحافظ قيردار

Es-Seyyid Halîl Rifat Abdülhâfız Kırdar

السيد خليل رفعت عبد الحافظ قيردار

K1

وَاللَّهُ

عَلَّمَكَ مَا لَمْ يَكُن تَعْلَمُ

۱۴۵

عاقبت نام حضرت محمد زین العابدین

سوره فاتیحه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الحمد لله رب العالمین
الذی هدانا لهذا الذی کُنَّا نجاهل
سوره فاتیحه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تلگرامنامه TELEGRAMME

دولت علیہ عثمانیہ تلگراف اداره سی
ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

دولت تلگراف معاملاتین دولای مسئولیت قبول اینتر [نمبر ۱۰۸]
L'Etat n'accepte aucune responsabilité à raison de service de la télégraphie

Re-transmission ou Répétition			تکرار کشیده و یا سوت		RECEPTION				اخذ	
No. de l'original	Date	تاریخ	مأمور امپراتوری	مأمور امپراتوری	Date	تاریخ	واسطه مرکزی	سره نومروسی	No. d'ordre	
transmis à			Signature de l'employé	Signature de l'employé			Roya de			
۴۹۹	۱۳۰۸	اولاد			۱۳۰۸	۱۳	روانیکه			

De: موردی Pour: غریبی
 N°: ۱۳۰۸ Date: ۱۳۰۸ H. ۱۳ M. ۱۳
 Voie: ۶ Indic. Eventuelles: ۶ اشارت عملیه

دفعه پنجمین
 صیغه در طریقه بغداده بفرستید
 اراده بفرستید
 کورک مسجون عیدیه
 کورک مسجون نوزی

دولت عثمانیه
 بانه سوت اولاد
 فتح عثمانیه

۵۲/۱۱

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı ve Soyadı Ahmed AYAD EMAD ULDEEN

Yabancı Dil Türkçe

Eğitim Durumu

Lisans : Bağdat Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Yüksek Lisans : Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Fen
Fakültesi

Tarih Ana Bilim Dalı